

Универзитет у Новом Саду
Природно-математички факултет
Департман за географију, туризам и
хотелијерство

MSc Милица Соларевић

ОПАДАЊЕ ФЕРТИЛИТЕТА У СРЕМСКОЈ МИТРОВИЦИ И ШАПЦУ

Докторска дисертација

Нови Сад, 2016.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	4
УВОД	7
ПРЕГЛЕД ДОСАДАШЊИХ ИСТРАЖИВАЊА	15
ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ ИСТРАЖИВАНОГ ПОДРУЧЈА	27
ИСТОРИЈСКО-ГЕОГРАФСКИ И ДЕМОГРАФСКИ УСЛОВИ И ФАЗЕ ФОРМИРАЊА ДВА САВСКА НАСЕЉА	30
ИСТОРИЈСКО-ДЕМОГРАФСКИ РАЗВОЈ СРЕМСКЕ МИТРОВИЦЕ	31
ИСТОРИЈСКО-ДЕМОГРАФСКИ РАЗВОЈ ШАПЦА	38
ПОРОДИЧНА ЗАЈЕДНИЦА ЈЕДНОГ НАРОДА У ОКВИРИМА РАЗЛИЧИТИХ ДРЖАВА : Историјски оквири брачности и репродуктивних норми у Сремској Митровици и Шапцу	46
БАЗА ПОДАТАКА И МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА	49
БАЗА ПОДАТАКА О ФЕРТИЛИТЕТУ	50
БАЗА ПОДАТАКА О НУПЦИЈАЛИТЕТУ И ДИВОРЦИЈАЛИТЕТУ	51
МЕТОДОЛОГИЈА ОБРАДЕ И АНАЛИЗЕ ФЕРТИЛИТЕТА	52
МЕТОДОЛОГИЈА ОБРАДЕ И АНАЛИЗЕ НУПЦИЈАЛИТЕТА И ДИВОРЦИЈАЛИТЕТА	59
ПРИНСТОНСКИ ИНДЕКСИ	60
ДОДАТНЕ СТАТИСТИЧКЕ МЕТОДЕ	62
Коефицијент корелације	62
Коефицијент детерминације	63
Дијаграм растурања	63
Проста линеарна регресија	63
Вишеструка регресија	64
t-Тест	65
УТИЦАЈ РАЂАЊА НА КРЕТАЊЕ БРОЈА СТАНОВНИКА	66
ФЕРТИЛИТЕТ У ПЕРИОДУ ОД 1900. ДО 2011. ГОДИНЕ	73
ОПШТА СТОПА ФЕРТИЛИТЕТА У ПЕРИОДУ ОД 1900. ДО 2011. ГОДИНЕ	75

ОПШТА СТОПА МОРТИНАТАЛИТЕТА (МРТВОРОЂЕЊА) У ПЕРИОДУ ОД 1900. ДО 2011. ГОДИНЕ	77
СПЕЦИФИЧНЕ СТОПЕ ФЕРТИЛИТЕТА ПО СТАРОСТИ У ПЕРИОДУ ОД 1900. ДО 2011. ГОДИНЕ	79
Специфичне стопе фертилитета жена старих 15-19 година	83
Специфичне стопе фертилитета жена старих 20-24 године	85
Специфичне стопе фертилитета жена старих 25-29 година	87
Специфичне стопе фертилитета жена старих 30-34 године	90
Специфичне стопе фертилитета жена старих 35-39 година	92
Специфичне стопе фертилитета жена старих 40-44 године	94
Специфичне стопе фертилитета жена старих 45-49 година	96
СТОПА УКУПНОГ ФЕРТИЛИТЕТА У ПЕРИОДУ ОД 1900. ДО 2011. ГОДИНЕ	99
СТОПА РЕПРОДУКЦИЈЕ	107
СРЕДЊЕ ГОДИНЕ РАЂАЊА У ПЕРИОДУ ОД 1900. ДО 2011. ГОДИНЕ	112
ТЕМПО ЕФЕКАТ У ОПАДАЊУ ФЕРТИЛИТЕТА У ПЕРИОДУ ОД 1900. ДО 2011. ГОДИНЕ	115
УТИЦАЈ ФЕРТИЛИТЕТА НА ПРОМЕНУ СТАРОСНЕ СТРУКТУРЕ У ПЕРИОДУ ОД 1900. ДО 2011. ГОДИНЕ	122
НУПЦИЈАЛИТЕТ	127
ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ И ЗНАЧАЈ ИНСТИТУЦИЈЕ БРАКА	127
БРАЧНИ ОДНОСИ У СРБИЈИ	131
СТОПА НУПЦИЈАЛИТЕТА У ПЕРИОДУ ОД 1900. ДО 2011. ГОДИНЕ	136
ПРОСЕЧНА СТАРОСТ СУПРУЖНИКА ПРИЛИКОМ СКЛАПАЊА БРАКА У ПЕРИОДУ ОД 1900. ДО 2011. ГОДИНЕ	138
ИНДЕКС ХОМОГАМИЈЕ У ПЕРИОДУ ОД 1900. ДО 2011. ГОДИНЕ	145
СТОПА ДИВОРЦИЈАЛИТЕТА У ПЕРИОДУ ОД 1900. ДО 2011. ГОДИНЕ	149
ЗНАЧАЈ НУПЦИЈАЛИТЕТА ЗА НИВО ФЕРТИЛИТЕТА	153
ПРИНСТОНСКИ ИНДЕКСИ	160
Индекс укупног фертилитета	161

Индекс брачног фертилитета	162
Индекс ванбрачног фертилитета	164
Индекс пропорције удатих	165
УТИЦАЈ И ЗНАЧАЈ ОСТАЛИХ ФАКТОРА ЗА НИВО ФЕРТИЛИТЕТА: ИЗГОВОРИ ИЛИ РЕАЛНИ ОКВИРИ?	167
ЗАКЉУЧАК	173
ЛИТЕРАТУРА	178
ПРИЛОЗИ	193
БИОГРАФИЈА	228
КЉУЧНА ДОКУМЕНТАЦИЈА	231
KEY DOCUMENTATION WORD	234

ПРЕДГОВОР

„Ништа не чини човека толико срећним као његово поштено уверење да је учинио све што је могао, улажући у свој рад своје најбоље способности.“

Михајло Идворски Пупин

Колико смо свесни наше улоге у друштву? Колико смо свесни многих одговорности које су пред нама и колико способни да препознамо појаве и процесе којима мењамо друштво, културу, традицију, демографске токове? Можда је најбољи начин да се осврнемо мало даље уназад да бисмо разумели и схватили шта нас чека и шта нам је чинити када погледамо унапред. Индивидуалност дата по рођењу мења се и прилагођава многим друштвеним групама чији постајемо део, својом вољом или сплетом околности. Оно што нас биолошки веже, а економски и социјално прилагођава, јесте породица, историјски променљива, по многима основна друштвена група. Појединац је стално у сукобу појединачног (приватног) и колективног идентитета, желећи различите ствари и имаући другачије аспирације током живота. На тој релацији дешавају се промене и доносе одлуке, а свест и знање су они чиниоци који ће размишљању, свакако, дати бољи смер.

Управо из тих потреба и разлога се записи о историјско-демографским токовима чувају што је дуже могуће, а надограђују новим, међу којима је најважнији попис становништва. Управо попис становништва је можда она иницијална каписла која је навела бар део становништва Србије да се запита: колико нас има, ко смо, одакле долазимо, чиме се бавимо, колико смо образовани и шта нас чека. Попис јесте забелешка за будућност. Можда је то допринело већем поклањању пажње демографским проблемима, али да ли је допринело и јачању свести о томе? Уверења сам да није.

Идеја за тему докторске дисертације је настала непосредно пре пописивачког искуства доживљеног (рекла бих и проживљеног) током спровођења Пописа 2011. године, а управо то искуство допринело је коначној одлуци да се упустим у претрагу (првенствено историјских) извора о фертилитету становништва краја из којег потичем. Првобитно инсистирање да подручје истраживања буде Срем ублажио је, а потом и потпуно (оправдано) преусмерио мој професор и ментор, проф. др Бранислав Ђурђев, па није случајно што његово име стављам на врх листе оних којима дугујем неизмерну захвалност и чији допринос није мерљив јединицама познатим науци. Свакако, то место је заслужено и много раније, током десет година сарадње и познанства, подршке и помоћи, усмеравања,

менторства на дипломском и мастер раду. Посебно сам захвална због тога што је препознао моју жељу и труд и указао ми прилику да се бавим послом којим сам одувек желела. Као асистент на многим његовим предметима имала сам прилику да научим све оно што сам касније преносила и преносим студентима, али и да стекнем знање неопходно да ову заједничку идеју докторске дисертације реализујем до краја.

Велику захвалност дугујем члановима комисије за докторат, проф. др Милки Бубало-Живковић и проф. др Мирјани Девеџић, које су пратиле и подржале моју идеју и рад од почетка. Велику захвалност дугујем др Даниели Арсеновић за савете и подршку током студија и рада. Посебан допринос мом раду, размишљању, личним и професионалним ставовима и усмерењима дао је члан првобитне комисије, проф. др Саша Кицошев, који, на (моју неизрециву) жалост, није дочекао коначну реализацију дисертације и свега оног што смо током сарадње као асистент и професор започели и замислили. Професор чија предавања сам највише волела да слушам, стручњак, научник и човек који је ме својим непроцењивим знањем и ведрим духом навео да многе потешкоће посматрам из другог угла и решавам са мање бригае.

Никако не смем изоставити оне који су помогли у првој фази дисертације, приликом прикупљања података на терену. Велику захвалност дугујем Градским управама у Сремској Митровици и Шапцу, начелницима управа и одељења, господину Слободану Јокићу и госпођи Вери Пантелић, али пре свега запосленима у одељењима матичних служби који су ми уступили своја места током уноса података и својом љубазношћу олакшали рад. Посебно се захваљујем Маји Томљеновић, администратору система у Градској управи у Сремској Митровици и господину Славку Нинковићу из Одељења за информатичке послове при Одсеку за опште и заједничке послове управе Града Шапца, без чије стручности, знања и пре свега воље, дисертација не би била завршена у планирано време.

Током израде дисертације стручну помоћ из области фертилитета дао је и др Томаш Сobotка, са Института за демографију у Бечу, побољшањем приступа проучавању фертилитета и методологијом дела рада који се односи на темпо ефекат.

Захвалила бих се за подршку и осталим професорима чији сам асистент, поготово проф. др Снежани Бесермењи. Један од тих професора је и проф. др Угљеша Станков, колега, професор и пријатељ, једна од најсветлијих тачака нашег колектива и неко коме се захваљујем за сво разумевање и знање које сам стекла из области географских информационих система, за сваку техничку и безусловну моралну подршку током претходних година. Овим путем се такође захваљујем колегама из некадашњег ГИС

кабинета, као и свим осталим колегама и колегиницама са којима сам делила кабинет, поготово садашњим, из кабинета број 15: Сањи, Милану, Смиљани, Тину, Ралету, Игору; који су постали део моје „друге породице“. Међу њима се посебно захваљујем Мирославу Вујичићу који ми је пружио неизмерну подршку током писања дисертације, помогао да за то време не заостајем у испуњавању других обавеза на факултету и имао слуха за сва питања и практичне савете за проблеме са којима сам се сусретала у последње време. Хвала и свим осталим професорима и члановима колектива Департмана за географију, туризам и хотелијерство, посебно велико хвала Бојану Ђерчану, а такође и (мојој) Катедри за Друштвену географију, за пружену подршку, свим мојим студентима, претходних и садашњих генерација.

На овом вишегодишњем путу пратили су ме драги пријатељи: Наташа Пајичић, Мирјана Белић, Рената Кујунџић, Дејан Божовић, Дејан Гуцунски, Ђурђица Медић, Јасмина Вукић, Лепосава Никшић, многобројна родбина, драги бабе и деде, породица Кржа и многи други, и свима се искрено захваљујем. Највећу захвалност упућујем најдражој *frau*, Јелени Дуњић, искреном и верном пријатељу, која ми помаже и подржава ме у свему и свакодневно потврђује постојање пријатељства у пуном сјају!

Како сам на почетку истакла да је породица стуб друштва, тако ћу и последњу, али суштински прву, неизмерну и највећу захвалност упутити свом стубу и ослонцу у животу, *својој породици*. Мајка Драгана, отац Јово и брат Срђан Соларевић су особе чија ме безусловна љубав и подршка прате током целог живота. Пружили су ми и пружају емотивну и моралну потпору у свим поступцима, дилемама, лепим и срећним тренуцима, али и оним тешким и неочекиваним. Хвала им што су истрајали са мном на овом путу, што су имали воље и разумевања, а хвала им и на оној помоћи која је у неким ситуацијама била и пресудна, материјалној и финансијској помоћи, јер само они знају којом магијом су то успели! Хвала мом брату који ми је многим својим поступцима у животу био инспирација и мотивација да се више борим, трудим, читам, учим! Хвала му што је у нашу породицу и животе увео супругу Вању која је, као искрен и пожртвован пријатељ својом пажњом, разумевањем и ведрином заузела посебно место у мом срцу!

Докторску дисертацију посвећујем професору др Саши Кицошеву †.

У Новом Саду, април 2016. године.

Аутор

УВОД

На сваком степену свог развика, независно од начина на који је организована заједница у којој је живео, човек се сусретао са популационим проблемима, па елементе и значај фертилитета (рађања) налазимо и у најстаријим људским заједницама.

Током историје људске заједнице, планирање породице се развијало под утицајем различитих социјалних, религиозних, етичких или филозофских фактора, спонтано и постепено. Иако представља свесну активност индивидуе и парова у репродуктивном добу живота, утицај друштва одувек је имао велику улогу, поготово са аспекта броја деце и временског распореда рађања. Међутим, све до модерног доба не може се говорити о континуитету и квантитету, који би омогућили адекватније доношење закључака и пројекција.

Популациони изазови су високо ранжирани на политичким агендама у 21. веку, а од демографа се очекује да помогну у проналажењу одговора на актуелне дилеме у оквиру популационе политике. Идентификацијом основних демографских показатеља становништва уочавају се неповољне тенденције у редистрибуцији и успостављању просторно-демографске поларизације, што се манифестовало као поремећај унутар најважнијих демографских структура. Са трендом ниског и негативног природног прираштаја доводи се у питање даљи раст становништва, како на локалном, тако и на републичком нивоу.

Двадесети и двадесет први век обележавају различита истраживања и акције у области становништва. Увођење пронаталитетних мера у развијеним земљама и антинаталитетних мера у земљама у развоју је, пре свега, одговор на суочавање са неповољним демографским трендовима, посматраним са становишта величине популације и старосне структуре.

Са изузетком Француске, где је опадање започело још 1800. године, у већини осталих западноевропских земаља почетак континуираног опадања фертилитета почиње у последњој деценији 19. века или у првој деценији 20. века. У Источној Европи, на Пиринејском полуострву и у неким италијанским и скандинавским провинцијама фертилитет је почео континуирано да опада углавном око Првог светског рата (Ђурђевић, 2001). Једно од најзначајнијих, обједињених и првих истраживања овог проблема покренуо је Уред за популациона истраживања у Принстону, 1963. године, под називом „Опадање фертилитета у Европи“ („The decline of fertility in Europe“), а зборник радова

овог истраживања објављен је у истоименој књизи 1986. године. Како Кол и Ваткинс наводе (Coale, Watkins, 1986), на основу података из неколико стотина европских провинција, један од разлога опадања фертилитета је ниска стопа нупцијалитета. У неким провинцијама и до половине жена остајало је неудато до краја свог репродуктивног периода, а средња старост при склапању брака је била изразито висока. Постојање оваквог истраживања дало је основ докторској дисертацији, након чега су разрађени теоријски оквири и методологија примењена у раду, а прилагођена и новим трендовима фертилитета и нупцијалитета.

Поред биолошког, здравственог, социолошког, психолошког, економског, етичког и политичког аспекта, демографски аспект посматрања овог феномена намеће се као кључни. Рађање деце и фертилитет одлучујуће су варијабле развитка становништва, првенствено раста становништва и старосне структуре, а самим тим неизоставно утичу и на социо-економску структуру и свеукупан развој неког простора.

Посматрано из демографског угла, највећи проблем постоји у чињеници да индивидуалне тежње и одговори који прате процес рађања нису рационални са аспекта потреба друштва. Репродуктивне норме попримиле су форму поларизације у већем делу света, на високе и ниске, а друштвени и политички одговор је у многим државама изостао или је недовољан. Ниво фертилитета није стабилизован у већем делу света, а појава демографске инерције постаје потврђена и оправдана. Стога, у савремено доба, планирање породице тежи да постане истовремено и индивидуална потреба и социјални захтев, људско право и обавеза према друштву, снажна превентивна мера и стил живота, чинилац индивидуалне и друштвене репродуктивне свести (Рашевић, 1999).

Како истиче Милић (2001), породица је производ модерног, грађанског друштва, а образац породичног живота сведен је на неопходан биолошки минимум репродукције, односно нуклеарну породицу коју чине родитељи и њихова деца. Трансформација породице у савременом друштву подразумева свеобухватне промене које се односе на суштинске компоненте. У периоду од 16. до 18. века дошло је до консолидације новог породичног обрасца који процват доживљава крајем 19. века, а средином 20. века породични обрасци шире се на сва друштва и културе и могло би се рећи да доживљавају универзализацију. Како су потребе појединца у животном остварењу бивале веће и сложеније, породица постаје носилац социјализације, система вредности и друштвених норми. У европским друштвима модерна породица добија нови облик у којем интерес појединца постаје важнији од интереса групе, а број чланова породице се смањује и производне активности излазе из њених оквира. До потпуне трансформације породице и

породичних образаца долази осамдесетих година 20. века, са јачањем секуларизације, индивидуализма, потрошачке филозофије и услед све мање солидарности у свим друштвеним сферама. Постепено се смањује патријархални ауторитет, прихвата се идеја о равноправности полова, раздваја се сексуалност од репродукције, контролишу се репродуктивни процеси, храбри се излазак жене у јавну сферу, долази до информатизације друштва. Овакве околности неминовно доводе до пада универзалности брака, пораста диворцијалитета, пораста ванбрачних заједница (различитих типова и старосних модела), што бива праћено падом фертилитета испод нивоа потребног за просту репродукцију становништва (Миљивојевић, 2014).

У савременом обрасцу грађанског брака промене су водиле ка одлагању ступања у брак за каснији период живота, прихватању алтернативних форми заједница (кохабитација), а тежиште породице помера се са родитељства на партнерство, које је подвргнуто све чешћем преиспитивању. Овакви односи утичу и на промену родитељске улоге, јер постепено ишчезавају ставови по којима се брак склапа само ради деце, јер су за његову успешност на неки начин била „потребна“ деца, која су, самим тим била и „оправдање“ за остајање у браку.

Европске државе су се међу првима сусреле са континуирано ниским и веома ниским фертилитетом, па чак и неочекиваним нивоом за који се стопа укупног фертилитета (даље СУФ) приближила вредности од 1,3 детета по жени (Kohler, Billari & Ortega, 2006). Да би се нагласиле драматичне последице оваквог тренда, Кохлер, Билари и Ортега (Kohler, Billari & Ortega, 2002) уводе нови термин којим овакав образац означавају као екстремно низак или “најнижи-низак фертилитет” (*lowest-low fertility*), а који у дужем временском периоду у савременим условима ниског морталитета доводи до смањења годишњег броја живорођених за 50%, односно преполовљења популације за мање од 45 година.

Према последњем извештају Популационог одељења при Уједињеним нацијама (United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division. World Population Prospects: The 2015 Revision) процењује се да 46% светске популације живи у државама са ниским нивоом фертилитета, где жене рађају у просеку мање од 2,1 детета током репродуктивног периода. То укључује све европске државе и Северну Америку, 20 држава у Азији, 17 у Латинској Америци и Карибима, 3 у Океанији и 1 у Африци. Најнижи ниво забележен је у Кини (уследило укидање “политике једног детета” 2015. године), Сједињеним Америчким Државама, Бразилу, Русији, Јапану и Вијетнаму. У

периоду 2010-2015. године у 83 државе фертилитет је био испод нивоа потребног за обнављање, од чега је у 25 држава био испод 1,5 деце по жени.

Према подацима објављеним од стране водећих демографских института у Европи, првенствено Института за демографију у Бечу и Макс Планк Института за демографију у Ростуку, тренд опадања фертилитета у европским земљама који је започет углавном 80-их година прошлог века и даље траје, и за већину држава последњих година достиже историјски минимум. Узимајући вредност СУФ-а од 2,1 као доњу границу за просту репродукцију становништва, све државе у Европи се налазе испод тог нивоа, чак и државе које припадају традиционално високофертилитетним подручјима (Албанија и Босна и Херцеговина). Најниже стопе укупног фертилитета бележе Сан Марино (1,15), Андора (1,25), Молдавија (1,26) и Португал (1,20), док се највише вредности уочавају код Исланда (2,04), Ирске (2,01), Француске (1,99) и Шведске (1,91) (European Demographic Data Sheet, 2014).

Иако је у Европи дошло до благог пораста са 1,55 (2005-2010.) на 1,6 деце по жени (2010-2015.), то није довело до потребних промена у популационој величини, па неке државе очекују пад броја становника за више од 15% до 2050. године. С обзиром на вредност СУФ-а од 1,47 у 2014. години, Србија се нашла у поменутој групи заједно са државама из окружења (Босна и Херцеговина, Бугарска, Хрватска, Мађарска, Румунија) и Јапаном, Литванијом, Молдавијом и Украјином, па је, стога, у дисертацији извршено и дескриптивно поређење са појединим набројаним државама (United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division. World Population Prospects: The 2015 Revision).

У Србији је након Другог светског рата дошло до интензивне изградње социјалистичког друштва, првенствено кроз материјалне и идеолошке оквире, који су почивали на критици традиционалног друштвеног концепта. Све оно што је носило ознаку „старог и конзервативног“ требало је заменити „новим, модерним, напредним, демократским“. На удару промена нашла се сеоска породица која је постепено прелазила у форму урбане и „модерне“ (Миливојевић, 2014).

Под утицајем друштвених, економских, политичких и (неизоставно) демографских промена, у Србији долази до појаве образаца у репродуктивном понашању усмерених ка прихватању ниских репродуктивних норми. Ниво фертилитета је у дужем временском периоду испод нивоа потребног за просту репродукцију становништва, односно не омогућава просту замену генерација. Различити фактори држе фертилитет далеко од биолошког максимума, а у модерно доба, поред економских, све значајнију улогу имају

културно-психолошки фактори, као група социјалних и индивидуалних норми насталих у сфери промењених услова живота, а манифестованих кроз одлагање рађања у оптималној животној доби и све нижу стопу укупног фертилитета.

У светлу глобализације и насталих промена у савременом друштву, уочава се све већи број партнера који не желе да имају децу. Како наводи Миливојевић (2014), многобројни импулси, као што су образовање, запошљавање, каријера, индивидуални циљеви и аспирације, опадање државне (системске и институционализоване) подршке породици, повећавају вероватноћу такозваног вољног стерилитета (социолошки стерилитет).

Предмет истраживања докторске дисертације је опадање фертилитета у насељима Сремска Митровица и Шабац, односно историјско-демографска компаративна анализа опадања фертилитета и услова деловања сродних варијабли (пре свега нупцијалитета) од 1900. до 2011. године. Рађање деце је основни природни динамични фактор демографских промена, и као позитивна природна компонената непосредно утиче на ревитализацију обима становништва и његове старосне структуре. Ниво рађања који не задовољава потребе простог обнављања становништва онемогућава наведене демографске функције и води у депопулацију и прекомерно старење. Демографски аспект планирања породице намеће се као централна тема, а фертилитет становништва је сегмент који изазива највише пажње јавног мњења при разматрању демографске ситуације (транзиције) у Србији. Фертилитет је, у основи, дефинисан са три групе фактора: модернизацијом (ниво образовања, урбанизација), културним факторима (религиозним, етничким) и генетским факторима. Неки од фактора имају наглашену просторну димензију и из тог разлога је за истраживање одређена паралелна анализа два насеља на која су кроз историју деловали различити или модификовани специфични наведени фактори. Један од новијих приступа у проучавању фертилитета уводи три категорије варијабли: жељени број деце, потенцијални број деце и трошкове регулисања фертилитета, али један од проблема је недостатак детаљних и упоредивих података у дужем временском периоду (Ђурђевић, 1998). Ова дисертација ће пружити континуирано праћење основних и додатних параметара у временском оквиру од 112 година, али ће кроз квалитативну анализу трендова фертилитета неминовно бити обухваћен и дужи временски период

Истраживање обухвата: кретање опште стопе наталитета, опште стопе фертилитета, специфичне стопе фертилитета по старости, стопе укупног фертилитета, бруто стопу репродукције, нето стопу репродукције, средње године рађања, темпо ефекат, стопе нупцијалитета и диворцијалитета, просечне старости приликом склапања брака

(укупно и по полу), индексе укупног, брачног и ванбрачног фертилитета, индекс пропорције удатих, карактеристике и промене породица и домаћинства, као и неке друге показатеље који су се током истраживања и писања издвојили као релевантни за ову тему.

Потребе за оваквим истраживањем су многоструке. Политика према фертилитету је један од сегмената проучавања становништва у оквиру којег је суочавање са последицама недовољног рађања најважнија тема. Недовољно рађање, поред непосредних утицаја на демографски развитак, делује и посредно, што га чини још критичнијим фактором. Овај утицај делује преко старосне структуре укупног становништва, пошто у условима све већег старења становништва општи морталитет расте и тиме додатно смањује ефекте ниског рађања. Трагови недовољног рађања у старосној структури дуго трају, тако да и у условима пораста репродукције до потреба простог обнављања, депопулација и старење се једно време настављају. Губици настали за време депопулације не могу се надокнадити достизањем нивоа прости репродукције, већ само уколико ниво репродукције одређено време буде изнад нивоа простог обнављања, што наглашава важност овог утицаја.

Већ у 1971. години стопа укупног фертилитета била је за око 15% нижа од потреба прости замене генерација у Централној Србији, односно за скоро 20% у Војводини, док се од 1989. године становништво више не обнавља природним путем. У основи савременог репродуктивног понашања налазе се неки од битних фактора који су део наше цивилизације, било да представљају њена позитивна достигнућа или слабости. На једној страни се налазе еманципација и индивидуализам, нуклеарна породица и измењен положај жене и деце у њој, инсистирање на квалитету сопственог живота и квалитету живота детета, либералан закон о абортусу и доступност ефикасне контрацепције, а на другој страни је материјалистичка свест са потрошачким менталитетом и лични живот. Савремени модел суживота у двоје подразумева да је брак мање универзалан, ступање у брак касније, разводи чешћи, поновно заснивање брака ређе и краћег трајања, алтернативне форме заједнице све бројније. Ниске репродуктивне норме су дубоко условљене и припадају категорији дугорочних феномена, и стога се намеће потреба њиховог континуираног праћења, у различитим условима и срединама, што ће омогућити комплексније закључке и дефинисање општих и специфичних циљева и мера популационе политике у будућности.

У новом систему вредности суштина родитељства је измењена, јер се родитељи рационално опредељују за једно или два детета, задовољавајући првенствено емоционалне и психолошке потребе, уз истовремено избегавање ризика. Појединац не размишља о

демографским потребама будућих генерација, а друштво их не промовише у одговарајућој мери.

Циљ докторске дисертације је да се прикажу, анализирају и упореде варијабле и сви релевантни чиниоци кретања и особина фертилитета у Сремској Митровици и Шапцу у посматраном периоду. Осим биолошког фактора, који чини репродуктивни потенцијал једне заједнице, многи други фактори својом специфичношћу оцртавају стварну слику фертилитета, па је **задатак дисертације** да паралелно прикаже различите демографске трендове ових насеља, на основу истих показатеља, да утврди историјску условљеност разлика, статистичку међузависност параметара фертилитета, нупцијалитета и диворцијалитета, али и остави довољно простора за претпостављање будућих трендова на основу обухвата више од једног века.

На основу предмета, циљева и задатака истраживања у оквиру дисертације, а у складу са очекиваним резултатима, постављено је неколико најважнијих хипотеза:

Основна (нулта) хипотеза, X_0 : Насеља Сремска Митровица и Шабац суочавају се са падом броја становника, примарно условљеним негативним природним прираштајем, који је директна последица опадања броја живорођених, односно опадања наталитета и фертилитета. Наведени трендови били су супротни или различитог интензитета у појединим периодима обухваћеним временским оквиром, услед различитих историјско-демографских услова који су последица специфичних геополитичких, регионално-географских, здравствених, етничких, културних, образовних, социо-економских и многих других фактора у овим насељима. У последњој фази обухваћеног периода издвојиле су се многе подударне структурне компоненте (трошкови регулисања фертилитета и усклађивања родитељства и професионалне активности, незапосленост, нерешено стамбено питање, проблем чувања деце, низак економски стандард и друго) као препрека реализацији ставова о идеалном броју деце.

Хипотеза X_1 : Опадање фертилитета у оба насеља почиње од половине 20. века, уз осцилације у појединим каснијим годинама изазване миграцијама и привредним растом, да би се од краја 70-их година фертилитет спустио испод нивоа потребног за просту репродукцију, односно замену генерација.

Подхипотеза X_{1a} : Ниво фертилитета виши је у насељу Шабац и опадање фертилитета започело је раније у Сремској Митровици него у Шапцу.

Хипотеза X_2 : У првој половини 20. века највећи утицај на фертилитет у оба насеља имали су биолошки фактори, историјско наслеђе и ратови., при чему је Први светски рат проузроковао знатно веће поремећаје у демографском потенцијалу него Други светски

рат. У другој половини посматраног периода израженији утицај имале су миграције, потом развојни економски и социјални, као и културни и психолошки фактори.

Хипотеза Х₃: У посматраном периоду догодила се транзиција старосног модела фертилитета, па је у другој половини посматраног периода видно порасла средња старост мајки, односно средње године рађања, а највећи удео у рађању бележи кохорта мајки старих 25-29 година, са тенденцијом преласка у кохорту 30-34 године.

Подхипотеза Х_{3а}: Средње године рађања ниже су у насељу Шабац у односу на насеље Сремска Митровица.

Хипотеза Х₄: Услед повећања средњих година рађања долази до појаве темпо ефекта у опадању фертилитета и темпо дисторзије садржане у стопи укупног фертилитета у оба насеља.

Хипотеза Х₅: Опадање фертилитета у оба насеља праћено је подударним трендовима нупцијалитета и супротним трендовима диворцијалитета, што се објашњава великом зависношћу рађања од брачних варијабли, и потврђује да се највећи обим репродукције још увек остварује у оквиру брачне заједнице и брачних норми.

Подхипотеза Х_{5а}: Стопа нупцијалитета виша је у насељу Шабац него у насељу Сремска Митровица, док стопа диворцијалитета има супротан однос.

Хипотеза Х₆: Просечна старост приликом склапања брака, укупна и према полу, у оба насеља бележи пораст у последњим деценијама и има подударан тренд са порастом средњих година рађања.

Подхипотеза Х_{6а}: Просечна старост женика и невесте виша је у насељу Сремска Митровица него у насељу Шабац.

Наведене хипотезе тичу се основних параметара, па ће на основу квантитативне и квалитативне методологије бити испитане у раду, а потом и образложене опширније у дискусији и закључним разматрањима дисертације.

ПРЕГЛЕД ДОСАДАШЊИХ ИСТРАЖИВАЊА

Демографске појаве и процесе могуће је сагледати само на основу резултата проучавања конкретних услова код неке популације, садашњих и прошлих, имајући у виду деловање фактора који су условили опште промене у кретању становништва, али и промене у демографским структурама. Досадашња истраживања и анализе становништва су показали да је фертилитет комплексан појам (појава и процес) који захтева континуирано праћење у дужем временском периоду и на различитим географским просторима, како би се дошло до релевантних закључака.

Историјски карактер развоја становништва истицали су многи, а прве полемике изазвала је засигурно Малтусова теза о природној тежњи човека да се множи преко границе средстава за опстанак (геометријски пораст становништва, а пораст средстава за опстанак по аритметичкој прогресији), што би довело до репресивних препрека (глад, епидемије, ратови). Своју тезу допунио је и ставом да би изостанак таквих трендова, односно природних тежњи био последица деловања превентивних мера (целибата, одлагања брака, контроле рађања). Осврћући се на ову поставку проблема, Мацура (1966) истиче да се биолошки репродуктивни капацитет људи (физиолошка плодност) највероватније не мења у историјским раздобљима, осим у случајевима деловања здравствених чинилаца. Тврди да природни, биолошки максималан фертилитет готово и не постоји и да је неоправдано говорити само о природним факторима кретања фертилитета и препоручује да се користе термини *неконтролисаног* и *контролисаног фертилитета*, који су резултат одсуства или усвајања примене контроле рађања, што условљава основне трендове.

Неомалтузијанским теоријама бавио се и Нојмајер (Neumaier, 2006), који је тестирао ове теорије на неколико земаља и доказао да и миграције и пораст производње хране могу имати позитиван ефекат на фертилитет, поготово у развијеним земљама.

Француски политичар и демограф, Лендри (Landry, 1982) је у својој концепцији развитка становништва истакао да она обухвата три етапе, односно три типа демографског раста. Први тип карактерише биолошки тип репродукције до границе расположивих средстава за опстанак, док код другог типа становништво расте у складу са порастом средстава за живот, водећи рачуна о начину живота и навикама потрошње. Код трећег типа становништво жели да побољша своју ситуацију, што утиче на промену става о величини породице и долази до њеног ограничавања на мањи број чланова. На тај начин

увео је концепт „демографске револуције“ која је постојала у Француској, и као таква постала модел пронаталитетне политике, у којем је истакао важност увећања популације рађањем, а не миграцијама, кроз активне мере у којима је учествовала држава.

Свакако, један од највећих доприноса проучавању фертилитета и демографских трендова уопште, дао је Нотештајн (Notestein, 1945), *теоријом демографске транзиције*. Он првобитно издваја тип који преовлађује у неразвијеним деловима света, односно тип брзог пораста становништва, који се одликује веома високим стопама фертилитета и релативно високим стопама морталитета, које имају благу тенденцију опадања. Прелазни тип карактерише висок наталитет, али са тенденцијом опадања, док је општи морталитет већ знатно низак и опада и даље. Последњи издвојени тип је онај који карактерише умерени раст, фертилитет око нивоа прости репродукције, а морталитет низак. Прихватање контроле рађања довело је до преусмеравања друштвених циљева, односно становништво не тежи само одржању, него и индивидуалном благостању и развоју, па се тренд ниских репродуктивних норми тако наставља.

Истовремено, Дејвис (Davis, 1945) тврди да преокрет у тенденцији фертилитета није настао као реакција на смањење ресурса и повећање сиромаштва, него због тога што су многе популације напуштале своје традиционално понашање у погледу репродукције, питајући се какву корист животу пружа привредни напредак, што је довело до одлагања брака, контроле рађања у браку, смањења породице и слично.

Уред за популациона истраживања у Принстону покренуо је 1963. године дугорочно истраживање под називом „Опадање фертилитета у Европи“, а зборник радова истоименог наслова објављен је 1986. године (Coale & Watkins, 1986). Принстонско истраживање фертилитета у Европи обухватило је насеља из 579 европских провинција, а видно је унапредило методологију и знања о демографским променама, али и омогућило праћење од нивоа насеља до нивоа државе. Истраживања су вршена у низу земаља: Кнодел и Вилсон (Knodel & Wilson, 1981; Knodel, 1988) су испитивали села у Немачкој, Кол (Coale, 1970) и Андерсон (Anderson, 1986) у Русији, Андорка (Andorka, 1978) у Мађарској, Ливи Баћи (Livi Bacci, 1977) у Италији. Са територије Србије тада је обухваћен само Топлички крај. Како аутори поменуте публикације наводе, највећи фертилитет у 1900. години био је у Топлици, где је једна жена у просеку рађала 8,24 деце, што је последица не само високог брачног фертилитета, него и највеће пропорције удатих у Европи. Објашњења за низак фертилитет многих провинција нађена су у ниској стопи нупцијалитета, јер је у неким провинцијама и до половине свих жена остајало неудато до краја репродуктивног периода (Coale & Watkins, 1986). Потврђено је да се опадање

фертилитета дешавало у различитим друштвеним, економским и демографским условима, али исто тако да је и опадање почело истовремено у тада најразвијенијим и неразвијеним европским подручјима (између 1890. и 1920. године). Кнодел и Ван де Вал (Knodel & Van de Walle, 1979) сматрају да су управо културни фактори условили почетак опадања фертилитета, независно од социо-економских услова.

Кол је (Coale, 1970) предложио коришћење система од четири међусобно повезана индекса (индекс укупног фертилитета, индекс брачног фертилитета, индекс ванбрачног фертилитета и индекс пропорције удатих), како би омогућио комплексније повезивање и посматрање везе између динамике фертилитета и нупцијалитета. Као стандард за поређење узео је популацију Хутерита (Hutterite), верску секту насељену у Северној Дакоти, која забрањује све мере контроле рађања и као таква најближа је условима природног фертилитета. Ову популацију проучавао је и Хенри (Henry, 1961), наводећи да се максималан фертилитет јавља у периоду 1921-1930. године, када је прехрана постала сигурнија, а хигијенске и медицинске мере распрострањеније и доступније.

О променама фертилитета у оквиру демографске транзиције писао је и Дејвис (Davis, 1990), који је истраживао неке азијске земље које су прошле кроз демографску транзицију (Хонг Конг, Јапан, Сингапур, Јужна Кореја и Тајван), и дошао до резултата да су ове земље после Другог светског рата за само 35 година суму укупног фертилитета са 5 до 7 деце по жени смањиле на ниво испод простог обнављања. Поредећи европске и азијске земље, Кнодел (Knodel, 1977) је дошао до истих закључака, уз констатацију да је опадање фертилитета започело у Европи знатно пре него у Азији.

Фиалова, Павлик и Вереш (Fialova, Pavlik & Vereš, 1990) истраживали су опадање фертилитета у Чехословачкој током 19. и 20. века, са закључком да се трендови у овој (тадашњој) држави поклапају са трендовима у Централној Европи, али са одређеним специфичностима у контексту регионалних разлика. Након проласка кроз демографску транзицију показатељи постају све сличнији са општим трендом у Европи.

Истраживањем фертилитета у земљама Западног Балкана¹ и у Бугарској бавио се у више наврата Ботев (Botev, 1983; 1988; 1995; 1999), посматрајући фертилитет у дужем временском периоду, на основу принстонских показатеља, али и Кол-Траселовог модела (Coale & Trussell, 1974), а резултат је био исти. Већ почетком 20. века фертилитет је почео да опада и репродуктивне норме да се мењају под утицајем културних фактора и цивилизацијских промена унутар друштва. Лестхеџ и Суркин (Lesthaeghe & Surkyn, 1988)

¹ У геополитичком сислу у земље Западног Балкана убрајају се Србија, Хрватска, Босна и Херцеговина, Црна Гора, Албанија и Македонија

су на сличан начин објаснили промене у фертилитету, доводећи трендове у везу са динамиком културних промена и економским теоријама.

Шербов и Ван Винен (Scherbov & Van Vianen, 2002) су, такође применом Кол-Траселовог модела, анализирали фертилитет у Русији од 1930. године, периодним приступом, где су истакли значај анализирања на микронивоу, како би се утицај специфичних фактора боље сагледао, уместо давања општих закључака.

Вогелник (Vogelink, 1965) је проучавао трендове наталитета и брачних структура у Словенији и истакао утицај брачне варијабле на кретање наталитета, која је условљавала нижи наталитет и пре демографске транзиције. Он је упозорио и на нове трендове фертилитета у Словенији после 1960. године, када долази до пораста, као и у многим западноевропским земљама, али касније у односу на њих, па се по том моделу може предвидети и даљи тренд, односно време поновног пада.

Један од новијих радова који врло прегледно и комплексно објашњава кретање фертилитета у Европи дали су Фрејка и Сobotка (Frejka & Sobotka, 2008), који истичу важност чињенице да је на почетку 21. века три четвртине Европе живело у државама са фертилитетом испод нивоа простог обнављања и да је достигнут најнижи ниво од периода након Другог светског рата. За неке државе забележен је историјски минимум, међу којима је и Србија. Знатан допринос овог рада проучавању фертилитета огледа се у примени (тада) новије методологије темпо подешене стопе укупног фертилитета, која је показала да чак и без темпо дисторзије вредности у многим државама не би биле око потребног нивоа. Овај рад међу првима детаљније излаже проблем одлагања рађања и пораста средњих година рађања.

Неколико година пре тога, Шоен (Schoen, 2004) је на основу сличне методологије покушао да објасни временске ефекте који могу проузроковати разлике између периодног и кохортног приступа проучавању фертилитета, на основу чега се стопе укупног фертилитета могу посматрати из другачијег угла. Сви ови радови заснивали су се на раду Бонгартса и Финија (Bongaarts & Feeney, 1998) који су били пионири у примени и објашњавању темпо подешене методологије проучавања стопе укупног фертилитета.

Проблемом фертилитета и других демографских показатеља у Европи на најопсежнији начин баве се Институт за демографију у Бечу и Макс Планк Институт за демографска истраживања у Ростоку у Немачкој, који сваке године издају European Demographic Datasheet са могућношћу преузимања података у разним форматима, а подаци и за шире подручје могу се погледати и користити на основу (сигурно) најбоље базе података, Human Fertility Database (Human Fertlity Collection), за коју податке

прикупљају стручњаци из поменутих институција, под руководством Томаша Сobotке и Дмитрија Јданова.

Изузетан допринос проучавању фертилитета годинама уназад даје Програм демографских и здравствених истраживања (DHS Program-Demographic and Health Surveys), који је од 1984. године спровео више од 300 истраживања у преко 90 земаља, доприносећи на тај начин глобалном разумевању питања здравља и демографских трендова, углавном у земљама у развоју. У фокусу демографских истраживања су фертилитет, планирање породице, здравље мајке и детета.

Користећи ова истраживања, Бонгартс (Bongarts, 2006) је уочио да се у седам земаља које је посматрао (Бангладеш, Колумбија, Доминиканска Република, Гана, Кенија, Перу и Турска) током 90-их година 20. века фертилитет нашао у одређеној средњој транзицији, односно успорио се његов нагли пад после 50-их година истог века. Две године касније, Бонгартс (Bongarts, 2008) је упоредио трендове фертилитета у 40 мање развијених земаља, како би објаснио нагли пад фертилитета у последњој четвртини 20. века, поредећи га са истраживањима вршеним после 2000. године. Дошао је до закључка да се опадање наставља, али споријим темпом после 2000. године, поготово у земљама подсахарске Африке. Овакве трендове објаснио је систематским довођењем фертилитета у равнотежу преко средстава контрацепције, јер се на тај начин није догодио значајан пораст нежељеног фертилитета, па се ниво фертилитета мењао и стабилизовао у складу са социо-економским условима.

Значајан допринос истраживањима фертилитета на микро нивоу дали су Бенгтсон и Дриб (Bengtsson & Dribe, 2014), који су истраживали транзицију фертилитета у јужним деловима Шведске у периоду 1815-1935. године, са акцентом на социо-економске факторе који су деловали пре и после индустријализације. Резултати су показали да је анализа на нивоу насеља и специфичних услова развоја важна за фертилитет, односно да су виши слојеви друштва и развијенија насеља почели раније да контролишу фертилитет, пре индустријализације и транзиције, док су фармери и нижи слојеви друштва у неразвијенијим насељима знатно касније почели да контролишу фертилитет.

До сличних закључака дошао је и Брас (Bras, 2014) који је анализирао транзицију фертилитета у Холандији у периоду 1870-1940. године, истичући да је окружење имало велику улогу, односно величина породице која је у сеоским срединама већа него у градским, па је и опадање фертилитета почело касније управо у таквим срединама, где се патријархат дуже одржао. Проблематика је истраживана и у јужној Италији, чиме су се бавили Брески и сарадници (Breschi et al., 2014), посматрајући фертилитет у периоду 1866-

1935. године, са акцентом на усвајање контроле рађања елитне мањине становништва појединих насеља, за разлику од сиромашнијих простора и становника. Везина, Говру и Гањон (Vezina, Gauvreau & Gagnon, 2014) су потврдили такве резултате проучавајући делове Квебека у Канади.

Многа истраживања у којима се анализирају подаци на нивоу насеља истичу значај матичних књига рођених, поготово уколико се воде у дужем временском периоду. Једно такво истраживање спровели су Шемејка, Ноткола и Сисконен (Shemeikka, Notkola & Siiskonen, 2005), у централним деловима северне Намибије. Овај рад је значајан, јер за сваку годину (1960-2000) доводи у везу фертилитет и брачност, првенствено преко просечне старости рађања и склапања брака, потврђујући корелацију.

Једну од дилема које се односе на узроке опадања фертилитета поставио је Брајан (Bryant, 2007), тако што је укрстио податке о фертилитету и показатељима развоја појединих земаља, као што су писменост и бруто домаћи производ по глави становника, наводећи да се веза и зависност ових показатеља доводи у питање, због издвајања нових фактора и друштвених специфичности од почетка 21. века.

Мејсон (Mason, 1997) је, такође покушао да обједини теорије о транзицији фертилитета и покаже различите приступе проблематици и закључио да се трендови опадања фертилитета не могу на исти начин објаснити у свим деловима света и поистоветити са трендовима у Западној Европи, како их објашњавају Бонгартс и Ваткинс (Bongaarts & Watkins, 1996).

Осим претходно наведених фактора, Бурк (Burke, 1997) је на примеру Калифорније у периоду 1970-1990. године објаснио утицај расне етничке структуре и образовне структуре мајки, наводећи како тај утицај постаје временом мањи и трендови се постепено поклапају за све групе. У Сједињеним Америчким Државама Нил и Грот (Neal & Groat, 1980) су прикупили податке испитивањем 334 мајке из метрополитанских подручја у два наврата, 1963. и 1971. године, како би утврдили који фактори су највише утицали на сукцесивне трудноће, а резултат је превагнуо на страну социјалних и психолошких фактора (образовање, старост приликом ступања у брак, брачни односи) у односу на економске, што у тим деценијама ипак није могло бити закључено за већи део света.

Истраживањима фертилитета у Израелу бави се Окун (Okun, 2013), доводећи још једном у први план везу фертилитета и брачности, али узима у обзир и регионалне разлике условљене углавном религијским и етничким специфичностима које су различито деловале. Везу између фертилитета и религије у „западном свету“ анализирали су и објаснили Деросас и Попел (Derosas & Poppel, 2006).

Сандерсон и Дуброу (Sanderson & Dubrow, 2000) су прикупили податке из више држава, правећи укрштену анализу података, како би се осврнули на „економску вредност“ детета и истакли да се ова вредност скоро потпуно губи након индустријализације и модернизације, јер деца више немају улогу у економском доприносу породици, већ супротно, па долази неминовно до опадања фертилитета. Овај тренд повезују и са јачањем улоге жене и мајке у породици, наводећи да сада одлука није само на очевима и мужевима, већ жена добија извесну аутономију над својим животом и телом.

Односи у породици, величина породица, обичаји и економски статус родитеља имају велики утицај на жељени број деце, показала је студија коју је урадио Торнтон (Thornton, 1980), дефинишући то као утицај прве генерације на фертилитет друге генерације. Резултати његове панел студије спроведене у Мичигену показали су велику међузависност на овој релацији.

Важно је напоменути да Уједињене нације спровode континуирана истраживања фертилитета још од 1945. године, која се одвијају по фазама, а резултати се презентују на конференцијама у различитим градовима. Како истичу Нејер и Хоем (Neyer & Hoem, 2007) у својим излагањима у Бечу 2007. године (International Conference “Can Policies Enhance Fertility in Europe, Vienna, 2007), преко 25% жена у Шведској и Аустрији на крају репродуктивног периода (које су без деце) је међу докторима друштвених наука. Филипов (Philipov, 2009), са Института за демографију у Бечу, тада је упозорио да смањивање нереализованог фертилитета није пронаталитетна мера, али је ефикасна и треба је унапредити, како би се из фазе стационарног прешло у фазу прогресивног становништва.

Проблемом ниског фертилитета у Европи баве се и Фрејка, Соботка, Хоем и Тулемон (Frejka et al., 2008) који су дали преглед најважнијих показатеља ниског фертилитета, као и промена у величини породице, и претпоставили будуће трендове који се неће брзо мењати. Једну од најбољих студија фертилитета у Европи дали су Кохлер, Билари и Ортега (Kohler, Billari, Ortega, 2006), у којој су нагласили дугорочне последице ниског фертилитета, рашчлањивања домаћинства, одлагање брака и рађања првог детета, а анализирали то кроз различите факторе који су деловали у одређеном историјском контексту, са пројекцијама за наредни период.

Један од значајнијих истраживача ове проблематике је и Демени (Demeny, 2003) који у својим новијим радовима истиче важност стопе укупног фертилитета у повећању популације и упозорава да ће поједини делови света (поготово делови Европске уније) имати проблем вештачког (механичког) повећања које неће имати дугорочне ефекте по популацију, што се посебно односи на развијене земље које ће трпети демографске

промене које ће створити притисак на тржиште, а ниво природне репродукције ће остати испод нивоа простог обнављања.

Проблемом ниског фертилитета у земљама Европске уније бавили су се и Лестхеџ и Вилемс (Lesthaeghe & Willems, 1999), закључујући да овај проблем није привремени и пролазни, јер да би био такав неостварени фертилитет у ранијим годинама би се требао надокнадити рађањем у старијим годинама, услед померања старосног модела, што није случај у европским земљама. Две године касније, анализирајући шест европских земаља, Лестхеџ (Lesthaeghe, 2001) је дошао до истих закључака, истичући значај компензације фертилитета у старијим годинама и вишег паритета.

Истичући сложеност проблема, Морган (Morgan, 2003) сматра да низак фертилитет није основна криза 21. века, него је то последица сложених друштвених чинилаца и да се нормализацијом односа у друштву, стварањем бољих економских услова доприноси формирању такве „климе“ која ће постепено довести и до пораста фертилитета, без директних мера и уплитања институција и система. Донекле је истакао неслагање са Бонгартсом и Булатаом (Bongaarts & Vulatao, 2000), који су проблем ниског фертилитета високо позиционирали приликом предвиђања популационе динамике и величине у будућем периоду. Међутим, постоје и активности које су показале да се планским и систематским деловањем државе и институција може повећати фертилитет, што је објаснио Парант (Parant, 2008), на примеру француског модела. Француска је знатно већим финансијским издвајањем за популациону политику праћену добро осмишљеном миграторном политиком, успела да фертилитет приближи нивоу потребном за просту замену генерација.

Праћење фертилитета у многим државама отежава недостатак извора, односно дугорочне евиденције, па се анализирају само савремене тенденције. Да би се феномен (опадања) фертилитета у потпуности сагледао, највећи допринос имају црквени регистри и домовни протоколи који су се водили на нивоу насеља, па тако Мацура (1974) међу првима истиче непроцењив значај ових докумената, истовремено наводећи како се они у Србији веома мало користе, а свакако да постоје.

Један од најзначајнијих радова који примењује овакву методологију и даје комплексну анализу развоја становништва је рад професора др Бранислава Ђурђева (1989), који објашњава проблематику опадања фертилитета и даје преглед принстонских показатеља на примеру села Вилова, осврћући се на различите временске оквире и историјско-демографске услове. У овом насељу један од услова кретања фертилитета била је и распрострањеност задружног облика домаћинства (Djurđjev, Katic & Zarkov, 1992).

Како већина демографа тежи издвајању специфичних региона, Ђурђев (2004а) је извдио у Србији нисконаталитетна подручја (Централна Србија и Војводина) и високонаталитетна, односно високофертилитетна подручја (Аутономна Покрајина Косово и Метохија и јужни делови Централне Србије). Међутим, много важније питање на почетку 21. века односило се на потребан број деце Србији, јер се ниво још 70-их и 80-их година 20. века спустио испод нивоа који би обезбедио просту замену генерација (Ђурђев, 2004б).

Мацура (1966) тврди да су 80-те године 19. века граница преласка у период транзиције у (тадашњој) Југославији. До тада је село било доминантан облик насељености, пољопривредно становништво је било најзаступљеније, а смењује га постепена урбанизација, промена старосне, економске и образовне структуре, да би од половине 20. века и краткотрајног компензационог периода после Другог светског рата, наступила нова фаза опадања фертилитета, старења становништва, смањивања величине породице и домаћинства.

Истраживањем фертилитета (основних показатеља) бавио се и Рашевић (1971), који истиче да је пад фертилитета почео истовремено са економским и друштвеним развојем који је настао крајем 18. и почетком 19. века у развијеним земљама. Социјална мобилност достигла је широке размере, а сродничке и проширене породице трансформисале су се постепено у нуклеарни тип.

Крајем 20. и почетком 21. века најбројнија истраживања из области фертилитета спровела је др Мирјана Рашевић, анализирајући првобитно факторе природног фертилитета (Рашевић, 1997а), намерни прекид трудноће (Рашевић, 1995), трендове фертилитета у Србији током 90-их (Рашевић, 2004), као и одлагање рађања у оптималној доби живота током 90-их (Рашевић, 2006). У многим својим радовима у први план истиче образовни систем, односно дужину школовања и везу овог процеса и недовољног рађања, осврћући се на пример Шведске која је смањила трајање процеса образовања и тиме омогућила раније ступање жена на тржиште рада, професионалну афирмацију и самим тим раније ступање у брак и рађање.

Помињање популационе политике у озбиљнијем контексту у Србији заслуга је истог истраживача. Дајући предглед искустава појединих држава у спровођењу популационе политике у свету (Рашевић & Петровић, 1996), наредним истраживањем ови аутори наводе и оне сегменте искустава који су релевантан одговор на демографске проблеме у Србији (Рашевић & Петровић, 1997б). Деценију касније, Рашевић (2009а) анализира стање и очекивања популационе политике у Србији, али наводи и неке од

основних заблуда релевантних за популациону политику (Рашевић, 2009б). Дугогодишња теренска истраживања на територији целе Србије сумирана су у књизи „Планирање породице као стил живота“ (Рашевић, 1999).

Посматрајући простор АП Војводине, Девеџић (2006) издваја неке од основних показатеља промена у репродукцији становништва, од момента када ниво фертилитета почиње интензивније да опада, претпостављајући одговарајуће промене модела рађања, али и брачног модела, као и модела планирања породице.

Евидентно је да се фертилитет не може анализирати без довођења у везу са нупцијалитетом, јер су многа истраживања утврдила чврсту везу између трендова рађања и брачности, али свакако, прилагођену специфичним историјско-демографским условима.

Највећи допринос проучавању брачности дао је Хајнал (Hajnal, 1965), који је систематизовао све дотадашње налазе историјске демографије о нупцијалитету и издвојио европски и неевропски режим, које раздваја линија Трст-Лењинград. Утврдио је да је западно од ове линије просечна старост приликом склапања брака била врло висока (велики број жена остајао неударат), док је источно од ове линије другачија ситуација. О овим питањима одржане су бројне конференције током 20. века, на којима је покренуто и питање брачног и ванбрачног фертилитета, односно оквира у којима се мењају.

Једно од првих истраживања на тему повезаности брачности и фертилитета дао је Кол (Coale, 1967), објашњавајући методе којима се доводе у везу промене у нупцијалитету и брачном фертилитету, кроз призму доминантних образаца у Европи. Ван де Вал (Van de Walle, 1972), Демени (Demeny, 1972) и Склар (Sklar, 1974) истраживали су регионалне разлике у нупцијалитету и тиме дали велики допринос разумевању веза између сродних демографских варијабли.

На примеру балканских земаља, нупцијалитет је, међу првима истраживао Ботев (Botev, 1990). Свој рад сконцентрисао је на Бугарску, Грчку, Румунију и Југославију, истичући утицај Отоманског царства под којим су ове државе биле током 19. века. Самим тим, овај рад дао је полазне основе за истраживање нупцијалитета у оквиру дисертације и постављања хипотезе о утицају историјско-демографских услова развоја. Истраживање је у великој мери базирано на раду Хамела (Hammel, 1972; 1975), који је анализирао утицај *задруге* на брак и рађање, јер је такав вид организације домаћинства био доминантан током 19. века на просторима под Отоманском влашћу. Са трансформацијом задруге мењали су се и обрасци брачног и репродуктивног понашања. Шортер (Shorter, 1975) је истакао да у 20. веку, уместо економских интереса проширења некадашњих форми домаћинства, приликом одабира брачних партнера и времена ступања у брак све

значајнију улогу играју емотивна наклоност и личне симпатије, што се одразило и на ниво брачног фертилитета.

Овим питањима бавили су се Фрешнок и Катрајт (Freshnock & Cutright, 1979), испитујући жене у Сједињеним Америчким Државама, старости 20-29 и 30-34 године. Резултати су показали знатан утицај средине, образовања, етничке и религијске структуре, као и притиска тржишта рада на ниво брачног и ванбрачног фертилитета.

На простору Србије није спроведено много истраживања која доводе у везу ове две варијабле, иако је њено постојање евидентно. Разлог томе је, свакако, мали број истраживача из области фертилитета и нупцијалитета, проузрокован делом и због маргинализовања демографских трендова када се анализирају развојни трендови друштва.

У једном од првих таквих радова, Девецић (2004) истиче да се значај брачности за ниво фертилитета огледа у чињеници да се у браку још увек реализује највећи део рађања у Србији, па би се могло рећи да брак представља социјални оквир репродукције, јер је у великом делу људске популације нека врста дозволе да се може приступити прокреацији. Посебно су важне године ступања у брак за жене, јер посредно указују на искоришћеност фертилног периода и капацитета. Међутим, скреће се пажња и на промене образаца последњих година, када брак све више губи улогу оквира хумане репродукције и усмерава се на индивидуална остварења партнера унутар заједнице.

Поред социолошких тумачења пада популарности брака и пада фертилитета заснованим на ширењу индивидуализма, у савременој економској литератури јављају се одређене микроекономске теорије, у оквиру којих Мијатовић (2000) истиче да се одлука о родитељству у модерно доба базира на калкулацији, а исход рачунице је смањен број рођења.

Наведени радови и истраживања свакако нису коначни, јер, како се истиче на почетку, питање рађања је присутно од када постоји и човек, па се самим тим мења у складу са оквирима друштвеног и индивидуалног живота. Фактори су бројни, обрасци условљени њима различити, а у претходном поглављу истакнуто је оно што је првобитно и у највећој мери водило и уобличавало ову дисертацију током истраживања и писања. Фактор којем ће бити посвећено највише пажње у дисертацији је брачност становништва, односно нупцијалитет и диворцијалитет, јер су досадашња истраживања (на простору

Србије) показала да се управо највећи део фертилитета оствари унутар брака и да се у нашем друштву брак још увек може сматрати основним оквиром репродукције.

Резултати у наредним деловима дисертације даће потврду постојећим истраживањима, али донети и нове моменте и закључке овој проблематици, јер се трендови мењају током посматраног периода, анализирано одвојено, уопштено, а посебно из микроугла, односно на нивоу насеља.

ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ ИСТРАЖИВАНОГ ПОДРУЧЈА

Географски положај је категорија која је имала важну улогу приликом одабира подручја, односно насеља за истраживање у оквиру дисертације. Пошло се од чињенице да је у великој мери апсолутни, односно примарни положај Сремске Митровице и Шапца подударан у многим сегментима (физичко-географске природе), а да је релативни, односно секундарни географски положај ових насеља много различитији и комплекснији. Ова компонента је пресудна за развој било ког насеља, јер се одређује према утицају историјских, демографских, етничких, привредних, стратегијских, ресурсних и политичких чинилаца, који су током времена на овом, територијално блиском простору, деловали различито. Управо ови моменти условили су и различите обрасце понашања становништва, па тако и одређене репродуктивне норме.

Сремска Митровица је регионални, административни и центар истоимене општине која обухвата 26 насеља. Једино је градско насеље ове просторно и популационо највеће општине, која је једна од 7 општина Сремске области. Простире се на јужном ободу сремске лесне терасе и на алувијалној равни леве обале реке Саве, са просечном надморском висином од 82 m. Смештена је на југозападној периферији општинске територије, а њен хатар (површине 49,6 km²) граничи се са хатарима Лаћарка, Великих Радинаца, Бешенова, Вогња (општина Рума) и Шашинаца, док јужну границу хатара чини река Сава.

Географски положај условио је да се главни путеви протежу правцем исток-запад, односно овде се спајају правци који воде са Балкана даље на исток, и преко Републике Хрватске на запад. На територији града постоје две саобраћајнице од међународног значаја. То су ауто-пут Е-70, који је део коридора 10, као и међународна пруга Беч-Солун. Значајно је поменути и регионални пут Р-103 који води до граничног прелаза са Босном и Херцеговном, као и Р-116 који спаја Сремску и Мачванску област.

Од главног града Републике Србије, Београда, Сремска Митровица је удаљена 75 km, од центра АП Војводине, Новог Сада, удаљена је 50 km, а од границе са Републиком Хрватском удаљена је 35 km. Иако је Сремска Митровица централно насеље система и области, постепено слабе везе са периферним центрима у систему због утицаја других гравитационих центара, првенствено Београда.

Шабац је, као и Сремска Митровица, седиште истоимене општине, административни, економски и културни центар Мачванске области. Налази се на десној

обали Саве на 80 m надморске висине. Подигнут је на акумулативној тераси реке Саве, на прелазу из Панонске низије ка јужном ободу Панонског басена и планинско-котлинско-долинском подручју на југу. Од Београда је удаљен 85 km , аутопутем преко Срема, а 103 km узводно реком Савом, од Новог Сада 72 km.

Карта 1. Географски положај Сремске Митровице и Шапца

Извор основе карте: Esri: ArcGIS, World imagery basemap

Посебне повољности за град представљају близина аутопута Е-70, аеродрома у Сурчину и гранични прелази ка Босни и Херцеговини. Речном пловидбом Шабац је повезан са земљама Западног Балкана, а пловним системом Дунава са Београдом и пристаништима других подунавских земаља (Грчић, 2002).

Магистрални путни правци који се укрштају на подручју општине су М19 (Београд – Обреновац – Шабац – Лозница - Мали Зворник) и М21 (Нови Сад – Рума – аутопут – Шабац – Ваљево - Ужице), а преко Руме и Новог Сада Шабац се укључује на европске коридоре 7 и 10 (Ристановић, Гајић & Вујадиновић, 2003).

Ћурчић (2002) истиче да један од најповољнијих положаја у Посавини има Сремска Митровица, међутим, наводи и да су за такав положај заслужни неки ужи регионални квалитети. Прелаз преко Саве код Митровице имао је неко време локални значај, јер се на подручју Мачве није формирао значајнији и дужи пут. Такав пут касније је формиран код Шапца, па је шабачки прелаз постао значајнији од митровачког. Могло би се рећи да су ова два града, удаљена око 40 km, у неку руку комплементарна. За Шабац је важнији пут правца север-југ, док је за Митровицу правац исток-запад, а многобројни локални путеви усмерени су ка оба града. Ћурчић (2002, 224) наводи да су ова два насеља „...као две половине једне веома значајне раскрснице“.

Положај ова два насеља највише данас зависи од саобраћајних веза и окружења, међутим, наша народна изрека „*шта вреди пут којим нико не иде*“, требала би бити основа за размишљање. Повећањем природног прираштаја јача се демографски и структурни капацитет насеља, стварају се услови и за механички прилив становништва, а онда ће и географски положај одиграти такву улогу да се путеви све мање користе да се њима иде *пored* и *из* Сремске Митровице и Шапца.

ИСТОРИЈСКО-ГЕОГРАФСКИ И ДЕМОГРАФСКИ УСЛОВИ И ФАЗЕ ФОРМИРАЊА ДВА САВСКА НАСЕЉА

У Срему, као и у суседној Мачви, историјски развој насеља условили су народи који су се настањивали на овом простору, као и различите културе и религије од античких времена до данас. Река Сава, осовина прожимања, али и раздвајања, „удомила“ је у свом кориту и долини два града, а могли бисмо рећи и две луке, тврђаве, гранична места, Сремску Митровицу и Шабац. Два насеља, многима супарничка, а истовремено историјско-демографски повезана и условљена, данас су два важна општинска и регионална центра, окоснице развоја простора који их окружује. Многима је било важно питање да ли их је Сава спојила или раздвојила, својим током, коритом, водостајем, да ли би постојали један без другог у доба највеће трговине између простора са обе стране њене обале и да ли би били оно што јесу да их историјске прилике нису стављале у различито повлашћене и потлачене положаје.

Већина аутора сматра да је примат одувек имала Сремска Митровица, тачније Сирмијум, а Шабац настао као његова лука и веза Паноније са Мачвом и Поцериним. Историјско-географске анализе, поготово морфолошке анализе, иду у прилог томе, али оно што је са аспекта данашњих насеља релевантније, неминовно излази из тих оквира. Пресудни моменат за настанак првобитних насеља била је могућност прелаза на Сави, односно ширина и особине тока и корита, што је поговало Сремској Митровици, а није ишло у прилог Шапцу.

Са аспекта демографије та чињеница је мање важна у односу на промене које су оставиле најснажнији печат, остварујући се кроз „турски“ и „аустро-угарски“ моментум и спецификум ових насеља. Да ли је (већински) етнички истородно становништво доживело преображај демографских трендова под утицајем различитих историјских, (гео) политичких, економских фактора и опште раширених друштвених норми, једно је од полазних питања у овом истраживању, а његова потврда дата је у наредним деловима дисертације.

Да би историјско-демографска веза и условљеност резултата били јаснији, поготово коментари у дискусији, неизоставно је да се на неколико страна опише и објасни историјски развој ова два насеља, са акцентом на периоде који су проузроковали највеће друштвене промене.

ИСТОРИЈСКО-ДЕМОГРАФСКИ РАЗВОЈ СРЕМСКЕ МИТРОВИЦЕ

Сремска Митровица је град којем је неколико пута из основа мењано не само име, већ и читава физиономија. Најпре је то било илирско-келтско насеље, затим античка престоница, па средњевековна варош која прераста у оријенталну паланку, а затим се из занатско-трговачког центра развија у савремени културни град, какав је данас.

С обзиром да је током дуге историјске постојаности мењао владаре, у појединим временима град је мењао и називе. Најпре Σίρμιον (Сирмион), затим Сирмијум (Sirmium), како га и данас многи знају. У време владавине Угарских власти име насеља је Zenthdemeter. У другој половини 18. века помиње се назив који је и данас делимично у употреби, Mitrovitz (1780). Током наредних стотинак година овај назив је уз мале промене остао у употреби, Mitrowitz (1880), Mitrovic (1853), Mitrovitz (1854), Mitrovits (1854), Mitrowitz (1857), Mitrovica (Dimitrovica, Mitrowitz) (1866), Mitrovicza (1894), Митровица (1905). Међутим, 1935. године град добија префикс Сремска и од тада је у званичној употреби овај назив. Једино је у периоду Другог светског рата град променио назив у Хрватска Митровица услед ратне окупације Независне државе Хрватске (НДХ) (Ђурчић et al, 2012).

Сви географски утицаји, преко локације до друштвено-географских карактеристика, нису дозвољавали да овај простор остане ненастањен, стога прошлост Сремске Митровице и њене ближе околине, досеже до првих почетака људског живота у региону Срема и Паноније, око 7000 година пре наше ере.

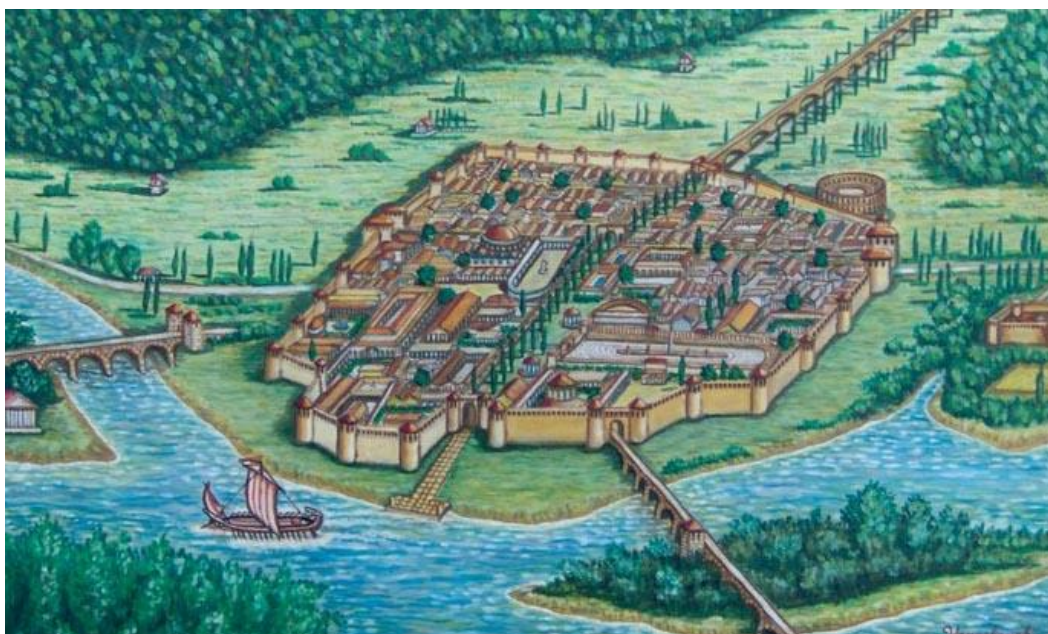
У непосредној близини леве обале Саве простире се нешто виша лесна тераса, коју не плаве ни високе савске нити фрушкогорске воде, што је био повољан услов за насељавање. Истовремено, лесна тераса је била са три стране окружена мочварном алувијалном равни са живим и умртвљеним токовима Саве, што је био и те како повољан услов за одбрану. Сава је код Сремске Митровице била погодна за прелаз, јер је на том месту нешто ужа, као и њена алувијална раван. У залеђу реке, на пространој сремској равни, било је услова и за развој копнених путева, који су се управо код Сремске Митровице укрштали, али су долазили и са друге, мачванске стране, због подесног прелаза и могућности за промет робе и људи (Смуђ, 1962).

Питку воду фрушкогорског потока Чикаш и веома повољан географски положај близу Саве користили су првобитно народи старчевачке културе, за коју су пронађени најстарији трагови. На територији данашње општине не постоје трагови људског живота из старог каменог доба-палеолита, док су значајнији материјални налази старчевачке

културе из старије фазе млађег каменог доба (неолита). Остаци ове културе пронађени су на локалитету Калварија, у источном делу данашњег града који су старчевци користили за риболов и као саобраћајницу, а то су, свакако, били идеални услови за почетак масовнијег насељавања и развој винчанске културе. Винчанска култура се шири још на два локалитета, Легет и Малу страну, на западној периферији данашње Сремске Митровице (Прица, 1991).

О важности саобраћајног положаја најбоље сведочи велики антички римски град Сирмијум, који се простирао са обе стране Саве. Како наводи Павловић (1990), баш из тих разлога је поникао Шабац на оном месту где није требало. Да је то било место за веће насеље нашли би га Римљани, а не би оснивали град на другом месту, Сирмијум, односно данашњу Сремску Митровицу. Данашња Митровица има преимућство над Шапцем, има здрав подигнут терен, приступ Сави лак и погодан за утврђивање, што код Шапца није случај.

Преко два речна острва, Касија (Cassia) и Карбонарија (Carbonaria), дрвеним мостовима водили су путеви за Срем и Балканско полуострво (Слика 1).

Слика 1. Реконструкција Сирмијума

Извор: <http://www.sremskamitrovica.rs/ContentImages/06102015012433.jpg>

Трагови пред-римског насеља на месту Сирмијума, везују се за Илире и Келте. Градска историја задире у стару еру, у време келтске опиде Сирмион (Σιρμιον), коју је почетком нове ере, око 34. године, сменио римски град Сирмијум. Сматра се да од

илирске речи „sir“ и води порекло имена самог града, када је тај израз латинизацијом добио облик Sir-m-ium. Међутим, по неким изворима, Сирмијум је добио име по вођи једног илирског племена (Трибала), који се звао *Cir*, што је опет латинизовано у израз *Сирмус* (Поповић, 2003).

Римске легије појавиле су се пред Сирмијумом у последњим деценијама 1. века пре нове ере. Они 10. године, оснивају своју провинцију Панонију, која је подељена на два дела: на Панонију Супериор (*Pannonia Superior*), односно западни део и Панонију Инфериор (*Pannonia Inferior*) која је заузимала источни део. Центар Источне Паноније постао је Сирмијум. Природне погодности нису биле на првом месту при формирању насеља какав је Сирмијум. Међутим, погодности овог места за привреду, трговину (пристаниште, прелаз преко реке, раскрсница трговачких путева, богато рурално залеђе), или одбрану становништва, допринеле су да избор локације буде донекле идеалан.

Поред тога што је родни град неколико римских царева², нова организација државне управе из 293. године била је пресудна за град и за његово уздицање на највиши ранг. То је време тетрархије, када је Сирмијум добио статус једне од четири престонице Римског царства, што је морало да подстакне убрзани урбани развој. Свој највећи успон град је доживео у 4. веку. У другој половини 6. века у Панонску низију дошли су Авари и Сирмијум освојили 582. године. Наредне године је избио пожар који је уништио град. Каснија сведочанства углавном помињу само руине античког града.

Сирмијум је успон своје урбанизације доживео посебно за време владавине цара Диоклецијана (Павловић, 2007). Боравак римског цара у резиденцији, захтевао је одговарајуће објекте. У складу са тим потребама, били су и осмишљени читави комплекси грађевина и царских палата повезаних са обавезним циркусом. Градња царске палате у Сирмијуму започета је крајем 3. века, за време владавине цара Диоклецијана, а настављена у 4. веку. Остаци који су данас видљиви су: просторија очувана скоро у целини, која представља типичан пример луксузно декорисане унутрашњости палате, затим фонтане оплаћене мермером, подни мозаици са геометријским мотивима, као и зидне оплате од увозног порфира и мермера (Милошевић, 1994).

Археолошким истраживањима, откривени су и остаци римског хиподрома, који је био пројектован за трке двоколица. У истраживањима, крајем 60-тих година, откривени су и остаци апсидалне грађевине, ходника (тзв. портика), који је повезивао циркус са палатом. Потребе за значајним залихама хране, условиле су изградњу две велике житнице,

² Римски императори рођени у Сирмијуму: Проб, Констанције II, Хереније, Етрускус, Хостилијан, Клаудије II Готски, Квинтил, Грацијан, Аурелијан, Максимијан, Деције Трајан

чији остаци су видљиви на тргу, који и у данашњој Сремској Митровици носи назив Житни трг (Лемајић, 2008).

Остаци античког града Сирмијума налазе се испод данашње Сремске Митровице. Међу бројним споменичким вредностима и археолошким налазима, свакако се својом јединственошћу и лепотом издваја сунчани сат - сложена вајарска композиција која представља Атласа, са небеским сводом на плећима. Царска палата, део старог градског језгра на Житном тргу, као и базилика светог Димитрија, затим Музеј Срема, који по богатству, вредности и реткости експоната, посебно из периода Римског царства, спада међу најзначајније установе те врсте у земљи, привлаче пажњу домаћих и иностраних гостију. Без сумње је да период Сирмијума од 4. до 6. века никада више није надмашен, а о томе говоре многи сачувани документи.

Крајем 8. века цар Карло Велики уништио је аварску државу, а Срем прикључио свом царству. Пошто је Сирмијум у то време био у рушевинама, Франци су центар своје управе подигли у близини данашњег Манђелоса. Овај период имао је демографски позитивне одлике, јер је у ове крајеве досељен изванредан број досељеника из Француске, Валоније и Италије. Већ у 9. веку Срем се налази у саставу Бугарске и улога Сирмијума поново расте, јер је у њему, пошто су Бугари примили хришћанство, основана епископија. Крајем овог века долази до продора Мађара у Панонску низију, освајају један део Срема, али Сирмијум је остао у поседу македонског цара Самуила, а касније Византије. Доласком Мађара на целу територију Срема (друга половина 11. века), Сирмијумом наизменично господаре Византинци и Мађари, све до 1180. године кад византијска власт заувек нестаје с овог тла, а од некад славног града остају само рушевине.

На рушевинама Сирмијума, никао је нови средњовековни град - *Civitas Sancti Demetrii*, тј. Град Светог Димитрија или на српском Димитровица, према Св. Димитрију заштитнику града и истоименом манастиру око кога је ново насеље и почело да се шири. У наредним деценијама број становника се брзо повећавао. Остаци ове и још неколико цркава на територији средњовековне Митровице потврђују њен значај као хришћанског центра (Прица, 1991).

У 13. веку Митровица је била насеље трговаца и занатлија, а у првим деценијама 14. века стиче статус слободног града. Овде су до 1395. године стално били настањени дубровачки трговци и занатлије из Италије и Немачке. Најбројнији је, највероватније био словенски живаљ, а једно време Митровица је била у поседу деспота Ђурђа Бранковића (1375-1456).

Период мира и просперитета прекинут је крајем 14. века, када у Срем надиру Турци са југа, што је изазвало велико померање Срба преко Саве. Поред обичног народа, у Срем се склања и велики део српског племства. Деспот Стефан Лазаревић добија од мађарског краља многа насеља, међу којима и Митровицу (Поповић, 1950).

Град је после честих напада Турака пао под османлијску власт 1526. године. Био је познат под називом „Шехер Митровица“ и имао је муслиманску већину. Током овог раздобља град је доживео знатан развој и добио потпуно оријенталне црте, које су препознатљиве и данас. У овом периоду бројно становништво из централне Србије је бежало од турског зулума у Срем и ту се настањивало.

Током 15. и 16. века, у време Турака, Митровица није имала велики значај, а на то је утицало и померање државне границе далеко према северу, тако да је насеље изгубило стратешки значај и још више је деградирано. Први турски попис, обављен 1546. године, забележио је 70 домаћинстава. Важна привредна грана била је трговина, а значајни приходи остваривани су и од скеларине.

Митровица је била типично панонско исламско насеље, окружено бројним хришћанским селима, подизаним око манастира, претежно на Фрушкој гори. Бројне податке о граду и његовом становништву дао је и чувени Евлија Челебија, који описује како тадашње српско живље носи „*потесно и кратко одело, калпаке, грубе папуче, и чакшире са копчама*“ (Лемајић, 2008, 85).

Због веома лоших услова живота често су избијале катастрофалне епидемије, које су односиле велики део становништва, а оваква ситуација потрајала је до краја 17. века, када је 1699. године, миром у Сремским Карловцима Срем подељен. Северозападно од линије Стари Сланкамен – Моровић Срем је припао Хабзбурзима, а југоисточно од те линије Турцима (Кицошев, 1999).

Преласком у 18. век Митровица доживљава препород, како политички тако и насеобински. Турци су остали у Митровици до 1718. године и Пожаревачког мира, када је цео Срем доспео под власт Аустрије. Те или наредне године успостављена је аустријска царина и обновљен је скелски прелаз преко Саве. Од тада почиње нови период развоја цивилног насеља. Број становника је и даље био незнатан, а на то је утицао и положај уз несигурну државну границу. У првим годинама 18. века Митровицу су чиниле 125 до 160 кућа са 750 до 950 становника. То је махом било досељено становништво, Срби ратари, занатлије и трговци, а 1722. године је међу њима било неколико Цинцара („Грка“) и један Немац. Четрдесетих година 18. века овде је радило 24 до 27 занатлија (у Сремским Карловцима тада је радило 62 занатлија). Већином су продавнице биле мале и држали су

их кројачи, али су радила и два имућнија трговца. Сремска Митровица се развијала брже у време цивилних власти, мирнодопских периода и у време када је државна граница била измештена далеко од ње.

Положај Сремске Митровице у крајњем делу Хабзбуршке монархије према неразвијеном суседу, какво је било Османско царство, утицао је да у периоду општег препорода севернијих крајева и градова (Сомбор, Нови Сад, Зрењанин) град стагнира и у односу на претходни, турски период, изгуби на значају и важности (Лемајић, 2008).

У развоју града треба споменути и отварање прве фабрике – пиваре, 1830. године. После дужег периода, 1882. године отвара се фабрика тканина, а наредне године изграђена је пруга до Инђије. Везу са Винковцима, главним железничким чвором у СФР Југославији, добила је 1891. године. После тога уследила је изградња дрвне индустрије, пилане и фабрике намештаја, циглане, свиларе и других постројења.

И поред овако неповољног положаја град се развијао и ширио ка северу. Међутим, ове промене нису много захватиле постојећу градску структуру око данашњег Житног трга, тако да је овај део града остао претежно српски са наглаженом трговинско-занатском делатношћу. Чак је и данас овај део града препознатљив по још увек очуваним остацима турског урбанизма, попут троугаоног Житног трга и кривудавих и уских улица око њега. Такође, ту се данас налазе обе градске православне цркве. Крајем 19. века дошло је до смиривања границе на Сави, а нови сусед је била мала и неразвијена Србија. Грађанство Митровице 19. века чинили су, тако, и Срби, и Мађари и Хрвати, а културне установе носиле су национална обележја.

Демографски развој у 19. веку био је веома интензиван, уз стихијско досељавање Срба и колонизацију од стране аустријских власти, али заустављен новом епидемијом (колере) 1831. године. Попис из 1857. године је последњи попис који је обављен стихијски, јер је после Нагодбе 1867. године и стварања Аустро-Угарске монархије, Сремска Митровица (као и читав Срем) потпала под јурисдикцију мађарског дела државе. Мађарска статистичка служба почела је редовније да врши пописивање, на сваких десет година, што омогућава висок степен компаративности података и разумевање основних демографских трендова и фактора (Кицошев, 1999).

Војна крајина и владавина градом од стране војних власти укинута је 1881. године, када Митровица добија статус слободног краљевског града. Први градоначелник је био Ћира Милекић. Са овом новином дошло је и до наглог успона града, посебно на пољу привреде. Превоз Савом добио је на значају па се град све више развија у њеном приобаљу, где се уређују нове улице и подижу прве мале фабрике.

Сремска Митровица је 1918. године прикључена Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, касније Краљевини Југославији. Град се овом променом нашао у много бољем положају, будући да се нашао у средини државе, на путу између његова два главна средишта - Београда и Загреба.

Главне етничке промене наступају 20-тих година 20. века, и у наредном периоду. Тада је, као и увек, већинско становништво било српско, а почело је досељавање Словака и Русина. У Сремској Митровици тада је живело становништво различите вероисповести и етничке припадности. Највише је било Срба, а затим Хрвата, Мађара, Русина, Немаца и других. Град је красила изузетна културна баштина и богато наслеђе, са школама и културним установама најбројаних националности. Културни, али и привредни развој града заустављен је политичким превратима и борбама које је донео Други светски рат.

Нагло је смањен број Немаца, Словака и Хрвата, док је у малом проценту повећан број Мађара и Украјинаца, а Срби су и даље чинили већину (Ђурчић, 2002). Као последица ратних страдања, иселавања и каснијих политичких дешавања, поново су уследиле промене у етничкој структури становништва, али не толико драстичне, које су довеле до стварања етничке слике која данас обележава град.

У Другом светском рату Сремска Митровица се налазила у саставу Независне Државе Хрватске (НДХ) и у периоду 1941-1944. град је носио име *Хрватска Митровица*. Четворогодишња окупација оставила је дубоке ожилјке на становништву и граду. Датум 1. новембар 1944. узима се као почетак развоја града у савременом добу. Неколико година по завршетку рата почело је улагање у индустрију, пољопривреду, инфраструктуру али и у културу и образовање (Лемајић, 2008).

ИСТОРИЈСКО-ДЕМОГРАФСКИ РАЗВОЈ ШАПЦА

Смештена на северозападу Србије, на једном од најплоднији подручја, Мачва је од доба раног неолита и старчевачке културе била погодна за насељавање. Ова култура карактеристична је по првим радовима на мелиорацији земљишта, не само у Србији, него и на Балкану и шире, када су настали неки од значајних хидросистема овог простора.

После старчевачке културе, у Мачви се почињу јављати насеља винчанске културе, која су се проширила са подручја Подунавља ка северу на друге просторе данашње Војводине и на подручје Мађарске. Ка југу је ширење захватило Косово и Метохију, а ка западу североисточну Босну (Васиљевић, 1996). Насеља старије фазе подизана су на обалама река и бара, а основна делатност била је земљорадња.

На алувијалном, акумулативном наносу Саве, на тераси кварталне старости у најтипичнијем делу мачванске равнице, подигнут је Шабац. Развој неког већег насеља или значајнијег војног утврђења након римског освајања, претпоставља се, био је спречен постојањем античког Сирмијума (данашње Сремске Митровице), који се налазио узводно уз реку Саву.

Током бронзаног и гвозденог доба људи су наставили да живе, раде и стварају на овом подручју. Рудна богатства Цера и суседних планина утицала су на насељавање овог краја у метално доба. Постојање бакра, калаја и гвожђа омогућило је у овим пределима развој металургије у најранијим и најпримитивнијим облицима. Истовремено, бројне шуме на обронцима Цера пружале су услов за лов, а Сава и њене притоке за риболов (Васиљевић & Трбуховић, 1970).

Доласком Римљана овај крај добија посебан значај због близине Сирмијума (Сремска Митровица са Мачванском Митровицом). За Шабац је био важан римски пут, који је водио десном обалом реке Саве од Сингидунума (Београда) до Сирмијума, изграђен у 3. веку.

Након освајања Сирмијума од стране Авара, 582. године, Словени и Авари су завладали и овим простором. Од тада долази до истицања географско-стратешке важности овог краја, тако да је он био предмет честих сукоба разних народа. Словени су прешли Дунав и ушли у Тракију 557. године, а 650. године представљали су већину на Балкану. Имајући у виду топографију терена и распоред утврђења, можемо готово са сигурношћу тврдити да су Словени прешли реку Саву код Шапца и Дунав код Смедерева, и насељавали се у мочварне пределе Мачве и Поморавља, који су били слични њиховој

прапостојбини. Одатле су се они ширили кроз речне долине у брдско-планинско залеђе (Грчић & Грчић, 2011).

Аварска власт престаје доласком Карла Великог, крајем 8. и почетком 9. века, након чега долази до продора бугарских канова, а распадом Првог Бугарског царства (крајем 10. века) овај простор пада у руке Византије. Све до 14. века, територија јужно од Саве, све до Рудника, носила је име Срем, изведено из имена Сирмија и прилагођено словенском језику.

У византијском периоду, простор уз доњи ток Саве поново је представљао гранични појас, јер је током 11. века простор данашњег Срема ушао у састав угарске државе. Дуготрајно супарништво између Угарске и Византијског царства завршило се после смрти цара Манојла I Комнина (1180. године), потискивањем Византије.

За време српске средњовековне државе Шабац је био у њеном саставу. Половином 13. века, 1247. године, Мађари заузимају северозападну Србију и стварају Мачванску бановину, јужно од Саве, између Дрине и Београда.

Под влашћу краља Драгутина (1276-1282) здружени су били делови српске државне територије у западној Србији са Мачванском бановином, коју је он добио као зет угарског краља. После његове смрти, овим простором завладао је краљ Милутин, све до 1319. године када ова територија пада у руке угарског краља Карла I Роберта и остаје све до смрти Лудовика I и проширења територије кнеза Лазара све до Саве.

Посавина је постала мост који спаја Уграску и Србију, а у таквим повољним условима, који су очувани и за време деспота Ђурађа Бранковића, почиње да се развија Заслон, претходник данашњег Шапца (Васиљевић & Трбуховић, 1970).

О постојању Заслона сведоче остаци насеља и некрополе на Доњешорском гробљу. Име Заслон означава брег, узвишење или заклон од водених непогода. Као важан трг, Заслон се помиње и у документима Дубровачког архива из 1454. године јер су Дубровчани, познати трговци, повремено боравили у Заслону. Насеље Заслон је у средњем веку било седиште дубровачке колоније, а није искључено да је ту било и старије византијско погранично утврђење.

Насеље под именом Заслон (брег, узвишење, заклон од водене непогоде) помиње се у средњовековним летописима све до 1476. када се јавља и ново име - Шабац.

Успомену на подизање Шапца сачувао је Антонио Бонфини, Италијан из Асколија, који је био угарски дворски историограф крајем 15. века. Међу значајнијим догађајима истиче се онај из 1470. године, када је је султан Мехмед II, знајући да је угарски краљ Матија Корвин заузет ратовањем у Чешкој, послао у највећој тајности 20.000 људи,

радника и градитеља, да на Сави, наспрам Срема, подигну јаку тврђаву. Она је требала да омогући упаде у Угарску. Турци су уочили стратешки значај положаја Заслона у односу на Угарску, те 1470. године подижу земљано утврђење на обали реке Саве. То утврђење, Бејурделен, што на турском значи "онај што бије бок", било је сходно њиховим жељама да ударају у бок Угарској краљевини. Подизање утврђења, које је кулминирало 1471. године, представљало је крупну прекретницу у историји насеља, па му се и име променило. Утврђење се тада састојало од тврђаве и подграђа. У подграђу су цивилне зграде биле подељене на седам група, које ће касније чинити језгро турских махала. Новонастали град је био подигнут од земље и дрвета, хрстови трупци су повезани дебелим прућем, држећи земљом испуњене зидове (Марковић, 1996).

Угарски краљ Матија Корвин је заузео ову тврђаву 1476. године и претворио је у важну одбрамбену тачку Угарске против Османлија. Заслон је после пада Деспотовине под турску власт (1495. године) наставио да живи као гранично место, као и сва насеља дуж Саве која су добила изразито војнички значај.

Име Шабац први је забележио Антоније Бонфини, 1495. године. Сматрао је да је назив Шабац турског порекла и да значи нешто чудесно лепо. Турски политичар и историчар, Печевија, мисли да је име Шабац српског порекла, настало од надимка оснивача града Исак-бега кога су звали Шабани. Међутим, многи научници тврде да је назив града у вези с именом реке Саве, која се латински звала Сава (Саба, на грчком), па отуда – Савац, Шабац (Ћирковић, 1970).

Шабац је полако и континуирано израстао у значајну турску касабу која постаје седиште нахије, а од 1521. године има пристаниште, царинарницу, складишта робе, магацине војне опреме, зимовник за бродове, скелу (Савић, 1927).

Турци су под командом Ахмед-паше освојили шабачку тврђаву и сву посаду побили, 7. јула 1521. године. Том приликом је Цар Сулејман II наредио је да се у кругу тврђаве подигне унутрашње утврђење, да се око њега изгради шанац испуњен водом, тј. спроведе Сава и направи мост преко Саве (Елезовић & Шкриванић, 1956). Пуних 10 дана провео је султан ту, на Сави код Шапца, надгледајући изградњу понтонског моста.

За цео период под турском владавином не може се ни говорити о правом граду, јер се живот одвијао углавном у тврђави и непосредно око ње. Један од разлога за слабији развој градског насеља је и конфигурација терена. Сава и речица Камичак чинили су природну препреку развоју насеља, као и мочварно тло које се простирало јужно од Саве и физички одвајало појас око тврђаве од благо уздигнутих тераса на простору где се данас уздиже град Шабац.

Жива извозна трговина коју је Шабац водио с Аустријом чинила га је великим економским центром западне Србије, а у трговини турске царевине на Балкану преко Шапца је ишао готово сав извоз Босанске крајине за Београд и Видин, као и транспорт соли која се из Влашке довозила у Босну. Из тог периода сигурно потичу корени трговачког духа који ће Шабац прославити у каснијим временима.

Становништво се делило на две основне категорије, војску и рају. Прву, владајућу класу, чинили су сви феудалци, војници и сви војно-административни и судски службеници (војводе, субаше, кадије, спахије-муслимани, спахије-хришћани и други). Другу класу чинило је целокупно сеоско становништво, које је било једина производна снага и које је плаћало све натуралне и новчане порезе.

Прве податке о насељености пружа попис *Влаха* из 1528. године, који су се досељавали углавном са југа, из Херцеговине, Црне Горе, јужне и средње Србије. Били су слободни сељаци, сточари, углавном православне вероисповести. Овај попис утврдио је постојање 66 села у шабачкој нахији и она је тада први пут комплетно пописана, а већ по попису 1548. године она броји 100 села. У оквиру нахије, шабачка касаба је средином 16. века бројала 178 кућа, од који 37 хришћанских. Током 16. века значајно је порастао промет на шабачкој скели и у шабачкој нахији, трговало се житом и крупном стоком, а каравани су долазили из свих крајева. Службени попис из 1600. године бележи да је држава имала приход у Шапцу колико и од промета Дунавом. Истовремено, и хришћанско и муслиманско становништво бавило се и пољопривредом. Повећавао се број чифлука³ на селима који су били и власништву спахија, градске посаде, органа државне власти, пословних људи и занатлија (Ханџић, 1970).

Како наводи Зиројевић (1970), почетком 17. века тај број се повећава на 238, али број хришћанских се смањује на свега 21 кућу. Половином 17. века број кућа прелази 500, што је знатно повећање и указује на мањак веродостојности ових турских пописа. Оно што је извесно јесте да је у Шапцу током овог века знатно преовладало муслиманско становништво и да се по појединим подацима о „новим муслиманима“ може закључити о исламизацији хришћанског становништва.

Током неколико наредних векова Шабац је више пута прелазио из турске под аустријску власт и обратно. Током периода владавине једног или другог царства, једне или друге културе, град је мењао свој изглед. За турске владавине, а она је заправо прекидана само на релативно кратке временске периоде, био је то типични оријентални

³ Чифлук или читлук - земљишни посед, имање које су спахије давале кметовима на обраду

град, са уским прљавим уличицама, малим занатским радњама и са више џамија са витким минаретима (Васиљевић & Трбуховић, 1970).

Аустријанци су држали Шабац кратко време, 1695. и од 1717–1739. године, када су изградили спољње зидине, које су морали порушити 1739. године, уступајући град Турцима. Аустријска војска заједно са српским четама поново је освојила Шабац 1788. године. Град је у то време имао два дела: камени град и спољни земљани град, утврђен рововима и палисадима. После три године (1791), Шабац је враћен Турцима.

Са јаком и пространом тврђавом, на стратешком путу из Босне за Београд, трговачка варош Шабац био је значајан војно-политички пункт. Шабац је био центар нахије која је до 1804. године административно припадала јурисдикцији београдских везира, а харачким обавезама власти босанских паша. Како наводи Стојанчевић (1980), готово сво турско становништво шабачке вароши био је састављено од муслимана словенског порекла и српског говорног подручја, углавном скоријих досељеника из разних кадилука и капетанија Босне. Досељавање хришћанског становништва у већем броју од краја 18. века, нарочито из Херцеговине и Македоније, резултат је великог привредног значаја Шапца и његовог економског гравитационог подручја.

Већи историјски значај за Србе Шабац добија са избијањем Првог српског устанка 1804. године. У његовој околини одиграло се неколико значајних битака између Турака и српских устаника. Најзначајнија је свакако била битка на Мишару, 1. августа (13. по новом календару) 1806. године. Карађорђеви устаници заузели су га 25. јануара 1807. године. Један од највећих, ако не и највећи датум у богатој историји Шапца, догодио се 8. фебруара 1807. (по новом календару) када су Турци предали град Србима те након три стотине година од свог постанка Шабац постаје српски град. Турска посада се вратила 1813. године, и напустила град тек 1867. године (Грчић & Грчић, 2011).

Шабац се и у доба Првог и Другог српског устанка градио и насељавао. У том периоду у Шапцу су давана бесплатна земљишта, грађа, песак, цигла. Од тада Шабац почиње брже да се развија, популационо и економски. Шабац је почео нагло да се преображава у сваком погледу из заостале источњачке у модерну, европску варош, чему је сигурно поговоровао и веома повољан географски положај (Павловић, 1990).

Шапчани који су раније пребегли у поједина сремска села, ослањајући се на Јевреје, Цинцаре, Грке и Јермене, очували су своја имања. Требало је много времена да се после ослобођења види напредак у развоју насеља.

Први замах у развоју град Шабац добија по завршетку ратних дејстава у Другом српском устанку. Овај период се поклапа са временом управе просвећеног Јеврема

Обреновића, брата кнеза Милоша, који је био једини писмен од браће и човек широких и напредних схватања. Он је Шапцем управљао 15 година, а за то време је много тога из корена променио и унапредио укупан живот дотадашње турске касабе. Становништво је стално напредовало, бројчано и економски. Само између 1818. и 1825. године број домова се удвостручио, са 186 на 395. Он уноси дух европске цивилизације. Његов боравак у Шапцу (1816-1831) назива се Јевремовим златним добом. Својим визионарским деловањем ударио је темеље потоњег „Малог Париза“. Ангажује инжењере који постављају основе за правилну, урбанизовану изградњу Шапца, гради путеве, доноси уредбе о комуналној делатности. Шапчане учи новитетима подстичући на почетку богатије грађане, а касније и остале да следе његов пример у области одевања, становања, опхођења, културних навика.

Осим тога, он у Шабац доноси много тога што се у Србији прво могло срести и видети у Шапцу. Први пут се у Србији уместо традиционалних гусала или фруле могао звук клавира чути баш овде, угледати прозорско стакло или провозати фијакером који је мамио уздахе шабачке господе.

За време његове владавине отворене су прва школа у Србији после турске владавине, прва болница и апотека. Установљена је музичка капела из које је формирано Шабачко певачко друштво. Развија се целокупан друштвени живот, градња, ново одевање (напушта се „турско“ одевање), развија се кафански живот.

Прва позоришна представа одржана је у Накучанима, насељу шабачке општине, 1832. године. Убрзо је формирано и Градско шабачко народно позориште. Крупан корак на просветном пољу учињен је 1837. године, када је почела с радом гимназија, чију су ученици били и Јован Цвијић, Стојан Новаковић, Милорад Поповић – Шапчанин, Јанко Веселиновић, Лаза К. Лазаревић, Коста Абрашевић и многи други. После више покушаја тек 1883. године излази „Шабачки гласник“ који је извесно време био и једини лист за целу унутрашњу Србију. Због свог тако убрзаног развоја и полета којим је одисао, као и развијеног кафанског живота, добио је назив „Мали Париз“ (Павловић, 1990).

На размеђи векова Шабац достиже свој пуни просперитет. Граде се велелепне породичне куће у центру града, летњиковци у околини, а све то са примереним стилем и укусом који је диктирала тадашња Европа. Шабац је један од првих градова у Србији где су у кафану, углавном недељом пре подне, са својим кавалерима ишле и даме, што је до тада била само мушка привилегија, а за жену готово незамислива срамота.

Као гранични град Кнежевине Србије према Аустроугарској, огроман део трговине са овим моћним суседом Србија је обављала преко Шапца. Извозиле су се свиње, коњи,

говеда, шљиве и жир преко шабачке царинарнице и луке, што је граду доносило велике приходе. У том периоду Шабац се доста брже развијао у односу на многе друге градове у Србији.

По завршетку ере Јеврема Обреновића развој Шапца се динамично наставља. Сада он има велики значај као гранични град Кнежевине Србије према Аустрији. Огроман део трговине са овим моћним суседом Србија обавља преко Шапца.

Како пише Винавер (1935, 4): *„Наш Шабац, главно извозно место за Аустрију из богате Мачве и из благословеног Подриња, већ је овим економским околностима имао да заблагодари за нешто трајно у својим особинама. Граница је увек била ту, Кленак је био ту, извоз је био ту, извоз је рађао богатство, жељ и стварност, жељу и остварење благостања. Извоз је рађао и нарочиту врсту живота, и као јаву и као програм. Мачва је житница Србије. Код нас се створила прва нечиновничка буржоазија. У једној земљи аграрној и сељачкој она је била приличан изузетак...“*

Шабац се у то време много брже развија и напредује у односу на многе друге градове у Србији. Коначно и потпуно ослобођење од турске власти Шабац, као и Србија, дочекује 1867. године, када и последњи турски војник напушта тврђаву на Сави. Овај догађај са одушевљењем је дочекало становништво Шапца, сада већ у великој већини српско, а ускоро се губе и последњи трагови вековног турског присуства на овим просторима. Другу половину 19. века у развоју Шапца обележио је његов веома убрзани развој. То се огледа и у броју становника, а попис 1866. године бележи 6.519 становника у Шапцу, од чега нешто више мушкараца, због претходног досељавања већег броја занатлија у овај погранични крај (Милосављевић, 1980).

Нарочито је развијена трговина, јављају се почетни облици индустријске производње, као и традиционална пољопривреда. Шабац се, уз Београд и Крагујевац, дефинитивно утврђује као један од најзначајнијих српских градова. У урбанистичком смислу он такође напредује. На просторима некадашњих мочвара које се исушују, ничу нове стамбене и пословне зграде. Све више је Шапчана који прихватају моделе живота европске цивилизације. Шапчани су у то време могли да читају своје новине и то од 1883. године, а од 1909. још 11 листова.

Почетком 20. века на улицама се могу видети већ и понеки аутомобили, а градски живот постаје пријатна комбинација рада, одмора и забаве.

Линија привредног, друштвеног и политичког развоја Шапца често је прекидана ратовима, а нарочито у времену од 1912. до 1918. године. Напредак и развој града нарушава избијање Првог светског рата. На самом почетку Првог светског рата Шабац је

претрпео без сумње најмучније тренутке у својој историји. Шабац и његова околина претрпели су страховита разарања и велики број људских жртава, па је број становника преполовљен. На обронцима планине Цер, у близини Шапца, догодила се чувена Церска битка (август 1914. године). Под командом генерала Степе Степановића, српска војска поразила је аустроугарску. О овом подвигу сведочи Спомен костурница у Текеришу на планини Цер. Услед великог страдања, али и изузетног држња и храбрости град Шабац добија три ордена: Француски Ратни крст (1920. године), Чехословачки ратни крст (1925. године) и Карађорђеву звезду. За велике људске и материјалне жртве у рату Шабац је проглашен за „српски Верден“ (Кнежевић, 1984).

Након рата град се споро опорављао због недостатка финансијских средстава. Тек четрдесетих година двадесетог века Шабац почиње да се нешто брже развија. Од 1938. до 1941. пуштени су у рад фабрика „Зорка“, циглана, кудељара, млин и кланица. Значајни комунални радови били су: почетак изградње канализације, тротоара и коловоза у центру града, изградња тржнице.

Градитељски полет, по зна по који пут прекинуо је рат. Немачка је 13. априла 1941. године окупираше Шабац, а одговор на окупацију био је устанак. Формиран је легендарни Мачвански одред, један од највећих и најорганизованијих одреда у Србији. Снажење устанка доводи до прве непријатељске офанзиве. Током октобра 1941. године у шабачком логору било је затворено близу 25.000 људи. Исте године, као одмазда, 5.000 Шапчана отишло је на Крвави марш у сремско село Јарак, одакле се многи нису вратили. У јесен, 23. октобра 1944. године, Шабац је поново ослобођен након трогодишње немачке окупације.

На скромној основи отпочео је друштвени, економски и политички развој града. Убрзано се граде нова привредна постројења, уређује путна мрежа, спроводи електрификација, граде се нове модерне зграде. Нажалост, понешто што је давало дух старом Шапцу се и губи, али то је данак новом времену које као да није увек имало стрпљења да се бави емотивном страном живота.

Послератни период обележен је изградњом и обновом уништених добара. Током седамдесетих година град доживљава процват. На простору Бенске баре (некад мочварни терен) није ново стамбено насеље, изграђени су: бетонски мост преко реке Саве, хотел "Слобода", аутобуска станица, градски стадион, нова обданишта и школе. Подижу се бројне стамбене куће и зграде, како у центру тако и на периферији града, што је довело до спајања околних, најближих насеља (Јевремовац, Мајур) са Шапцем (Пармаковић, 1984).

Историјско-демографска анализа развоја Сремске Митровице и Шапца показала је да су на ова два насеља утицали у великој мери слични фактори (или исти), али да се њихов утицај није одразио на исти начин. Такође, издвајају се и периоди када на насеља утичу потпуни различити и фактори са супротним деловањем, што се, такође, одразило другачије на свеукупан развој. У раду ће ови фактори даље бити анализирани кроз призму утицаја на фертилитет, али и нупцијалитет становништва, како би се утврдило постојање евентуалних различитих модела и образаца понашања.

ПОРОДИЧНА ЗАЈЕДНИЦА ЈЕДНОГ НАРОДА У ОКВИРИМА РАЗЛИЧИТИХ ДРЖАВА : Историјски оквири брачности и репродуктивних норми у Сремској Митровици и Шапцу

Оквир је географски исти, али су његове политичке границе биле изразито нестабилне и различите, па је тако свака њихова промена праћена променама система и облика власти, укључујући и утицаје и мешање државе и њених институција у области приватности. Породичну заједницу многи посматрају у контексту склапања брака, одвајајући онај део живота пре брака и живот након ступања у брачну заједницу, која је као таква постала основа за друштвено и породично трајање.

Породична структура српског народа у новом веку није била уједначена. У свим срединама истовремено су постојале појединачне породице и породичне задруге. Приватни живот појединца одвијао се у реалном простору, схваћеном у комплексности његових појава и чинилаца. У преовлађујуће сеоском друштву ретко се прелазила граница свог атара, путовања су била скупа и опасна. Жене су време проводиле у још ужем просторном кругу који се још ређе и теже прелазио. Значење ове „даљине“ и „страног“ другачије је од оног које је било резултат искуства градског становништва већине тадашњих градских, односно урбанијих насеља. За једног Шапчанина стварни страни свет до 1914. године почињао је на другој обали Саве, а његови утицаји на свакодневни живот били су многоструки (кухиња, начин становања, мода, забава, хигијенске навике, динамика живота и многе друге ствари). Истовремено, у неком селу под Авалом, време је било подложно ритму природних циклуса, приватни живот био је исти као и предачки.

Османске власти нису се мешале у структуру породице, препуштајући то институцији цркве. У берату⁴ о укидању Пећке патријаршије, 1766. године, наводи се да хришћани могу по својој вољи да живе у задрузи и бирају себи старешину, само уколико се тиме не смањују приходи које они плаћају. У областима хабзбуршке Војне границе⁵ задржао се традиционални облик породичне задруге, утврђен у 16. и 17. веку, чији је опстанак и функционисање подстицала држава. Војне власти су у више наврата прописивале односе који су требали да обезбеде стабилност задруга, јер су оне омогућавале боље организовање исхране становништва и обављање војне службе. Због тога је једну породичну задругу могло да сачињава пет или шест брачних парова. Деоба породичних задруга дозвољавана је само у случају превеликог броја чланова или у случају несугласице међу брачним паровима у задрузи. Задругом је управљао старешина, углавном неко од старијих укућана, док су жене које су најбоље кувале биране за домаћицу. У неким месецима домаћице су се мењале недељно (Поповић, Тимотијевић & Ристовић, 2011).

Крајем 18. века долази до кризе породичних задруга у Монархији, јер почиње да јача приватно власништво појединих чланова задруге, над стоком, казанима за печење ракије и другом имовином домаћинства. Иако су државне власти покушавале да спрече тај процес, све више је јачао индивидуализам, неслога и распадање задруга. Овакав тренд у Србији (тадашњој) наступио је тек током последњих деценија 19. века, углавном из економских разлога, сличних као у Хабзбуршкој монархији. Разлози за одлагање овог процеса могу се тражити и у структури двеју држава, односно владавина, начину привређивња, занимањима која су била другачија.

Такав тренд препознаје се и у насељима Сремска Митровица и Шабац. Ова насеља су имала различит статус, религијска структура је била другачија. У Шапцу је становништво претежно било православне вероисповести, док је у Митровици живео и знатан удео католичког становништва, а чак и православно становништво је на неки начин било условљено канонима католичке цркве и таквог начина живота. Разлике се примећују у вредностима стопе фертилитета и нупцијалитета, јер у Шапцу одражавају (и почетком 20. века још увек присутан) дух задружног живота, постојање породица са више чланова, док је у Митровици задруга нестала много раније, а живот прилагођен савременој, грађанској, нуклеарној породици са мање деце. Хабзбуршка, односно Аустроугарска

⁴ Берат (тур.) - повеља

⁵ Војну границу или крајину су у 16. веку формирали Хабзбурзи на простору Хрватске и Славоније, а која се у 17. веку проширила све до Баната

монархија је била комплексна и композитна структура, па се није могао изоловано очувати другачији начин живота српског народа, а занимања су била таква да нису захтевала много чланова домаћинства (у смислу радне снаге).

Приком анализе матичних књига рођених и венчаних уочава се учесталост граничарског занимања и надничара у Митровици, док су у Шапцу навођени: абације, кафеције, задругари, трговци, обућари. Очигледне разлике које говоре о културном наслеђу уочавају се и у именима која су давана новорођенчадима, па су на почетку периода у Митровици најчешћа имена: *Георгие, Никола, Јелена, Марија, Софија, Екатерина, Патрик, Андреј, Ана, Стефан, Олга*; док су у Шапцу: *Љубица, Зорка, Олга, Милорад, Милош, Лазар, Милица, Божидар*. Много чешће су деца крштавана у Митровици, често и са другим црквеним (духовним) именима, а врло брзо након рођења, док је у Шапцу то била мање заступљена појава почетком 20. века. Девојке су се у Шапцу удавале младе, махом за занатлије, и врло брзо рађале децу након склапања брака, разлике међу супружницима су биле мање, док су у Митровици разлике међу супружницима често веће, занимања супружника су захтевала дуже школовање, па су самим тим и касније ступали у брак.

Идентитету породице и породичној историји се посвећује све више пажње, прате се рађања, умирања, склапања бракова, положај жена, деце, подела породичног иметка. Велика шароликост, покрајинска особеност, локални обичаји српског становништва и његових суседа донели су моделован живот према различитим цивилизацијским, политичким и друштвеним матрицама. Регионалне културолошке, историјске и социјалне разлике дале су свој печат и историји приватног живота у 20. веку, што су показали резултати овог истраживања, првенствено у брачним и оквирима репродукције.

БАЗА ПОДАТАКА И МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Током рада на докторској дисертацији, фазе истраживања захтевале су различите технике и методолошке инструменте. Највећи део података прикупљен је теренским радом на матичним подручјима Сремска Митровица и Шабац, током којег су прикупљени неопходни подаци из (примарних) историјских извора. Део података прикупљен је такозваним „истраживањем за столом“ (*desk research*), односно на основу доступне кабинетске литературе. Методолошки приступ у дисертацији базира се на општој научној методологији у оквиру које су примењени: аналитичко-синтетички, индуктивно-дедуктивни, компаративни, метод генерализације; као и на посебним научним методама, од којих су примењени: историјски, статистички, математички, дескриптивни, демографски метод.

Историјска демографија се често дефинише као грана демографије која примењује конвенционалне и неконвенционалне демографске технике на изворе података из прошлости (историјске изворе). Њен примарни циљ је да прикупи детаљне демографске информације и измери демографске промене, као што су промене у броју становника, промене полно-старосне структуре, фертилитет, морталитет, миграције. Ова дисциплина повезана је са демографском и популационом историјом, управо због садржаја и методологије, па их је тешко разграничити (Pressat & Wilson, 1985).

Највећа вредност историјске демографије је интерпретација и анализа извора података из прошлости, који примарно нису бележени за демографска истраживања, па је у томе изазов за историјске демографе већи. Адекватном применом демографских метода (различитих техника) и њиховим прилагођавањем, познавање демографских структура и трендова у прошлости помаже да се боље разумеју савремени трендови у друштву и предвиде будући.

После Другог светског рата интересовање за историјском демографијом је порасло, а све више пажње се поклањало праћењу демографских показатеља, углавном преко пописа становништва и виталне статистике, односно матичних књига рођених, венчаних, умрлих (Smith, 2003).

Матичне књиге представљају најважнији извор података виталних догађаја, самим тим и основни извор у оквиру историјске демографије. Садржај матичних књига се разликује од државе до државе, па и на нивоу региона, насеља, али евидентно је да се број информација и података повећавао временом (Zhao, 2008).

Матичне књиге су на простору Србије под мађарском управом биле део црквене регистрације све до 1895. године, када почиње обавезна грађанска регистрација брака, рођења и смрти. На простору Србије, изван ових оквира, виталну статистику преузима држава од 1946. године, од када се воде јединствене матичне књиге. Самим тим, садржај књига се мењао, па неки подаци нису расположиви за период обухваћен истраживањем у оквиру дисертације.

За потребе израде дисертације подаци су преузети из матичних књига рођених, венчаних и умрлих, које се налазе у матичним службама Градских управа у Сремској Митровици и Шапцу, за период 1900-2011. године, а анализе су рађене на целокупном узорку.

БАЗА ПОДАТАКА О ФЕРТИЛИТЕТУ

На основу матичних књига рођених за оба насеља прикупљени су подаци (на годишњем нивоу) о укупном броју живорођених, укупном броју мртворођених, подаци према структури живорођених и мртворођених (и према полу), старост мајке приликом рађања, односно укупан (и према полу) број живорођене деце према старости мајке. Матично подручје Сремска Митровица обухвата целокупно подручје општине, али су у обзир узети само подаци за насеље Сремска Митровица, односно извршена је селекција према месту пребивалишта мајке и оца. Исти принцип примењен је и за матично подручје Шабац.

Подаци који не постоје у континуитету и нису упоредиви за оба насеља, а били би посебно драгоцени за истраживање, односе се на ред рођења детета. Но, с обзиром да је централни проблем дисертације опадање фертилитета и повезаних показатеља у дужем временском периоду, подаци који недостају потврдили би опште трендове.

Живорођеним дететом сматра се оно дете које после порођаја, макар и за најкраће време, показује знаке живота, без обзира на трајање трудноће мајке. Подела на живорођења и мртворођења представља поделу рођења према виталитету, а у оквиру дисертације испитиван је само ефективан наталитет, односно фертилитет, који узима у обзир живорођења.

Подаци добијени из матичних књига умрлих, за оба насеља, обухватили су укупан број умрлих лица и структуру према полу, као и очекивано трајање живота, јер су ови подаци неопходни за добијање бруто и нето стопе репродукције.

БАЗА ПОДАТАКА О НУПЦИЈАЛИТЕТУ И ДИВОРЦИЈАЛИТЕТУ

Из матичних књига венчаних анализирани су подаци такође на годишњем нивоу, који се односе на укупан број склопљених бракова, старост женика и невесте приликом склапања брака, место одакле долазе супружници. Подаци о диворцијалитету добијени су на основу забелешке у матичној књизи венчаних која се уноси приликом развода брака, а обухваћен је укупан број разведених бракова (на годишњем нивоу). Број разведених бракова према местима из којих долазе супружници је прикупљен током истраживања, али није анализиран у дисертацији, јер се показало да нема статистичке значајности, као ни квалитативне везе са ужим пољем истраживања. Такви подаци биће искориштени за накнадне анализе и радове који ће се објављивати након писања дисертације, а обухватиће и сегмент удадбено-женидбених миграција. За анализе нупцијалитета и диворцијалитета узети су само подаци за насеља Сремска Митровица и Шабац, што је посебно важно код овог показатеља, јер би добијени подаци о стопама нупцијалитета били и до три пута другачији (више вредности) када би се узели у обзир сви бракови који су склопљени у матичним уредима Градских управа ова два насеља, односно подаци на нивоу општине или области.

У новије време, венчања и прославе венчања се све више организују ван места пребивалишта будућих супружника, понекад и у другим општинама, углавном у градским центрима и атрактивнијим објектима, па се и сам чин склапања брака обави у истом насељу, све чешће и у самом објекту где је заказана прослава (изласком матичара на терен). Овакве вредности не би биле реалне, јер не би одражавале прави однос између броја склопљених бракова у односу на становништво одређеног насеља, па је постављен услов приликом прикупљања података да женик или невеста имају место пребивалишта у посматраном насељу.

У земљама у којима се у статистици примењује формални критеријум у погледу дефинисања брачног стања, региструју се само заједнице склопљене у складу са законским прописима, док се неформалне заједнице не узимају у обзир. У Србији, Попис 2011. године уводи праксу пописивања и такозваних фактичких брачних заједница (ванбрачних заједница), које се дефинишу као брачни статус сваке индивидуе у смислу њеног стварног начина живота унутар домаћинства. У складу са тим, овакву поделу квантитативно је могуће пратити само за последњу годину посматраног периода, стога је у анализи значај ванбрачних заједница дескриптивно и квалитативно обрађен у оним сегментима дисертације у којима је то било неопходно.

Сви подаци из матичних књига публикују се у документационим табелама, на основу попуњавања статистичких образаца (ДЕМ-листића) о рођењу (ДЕМ-1), венчању (ДЕМ-3) и смрти (ДЕМ-2), као и Пријава рођења и Пријава смрти, које су здравствене установе, односно лекари у обавези да достављају матичарима. Од 1. јануара 2005. године примењује се нова (ревидирана) методологија виталне статистике, са неким измењеним и неким новим питањима, како би се подаци пописа и виталне статистике могли ускладити и самим тим омогућити комплексну и потпуну компарацију (Републички завод за статистику, 2004)

Осим наведених база података, кориштени су и подаци добијени пописима становништва, као и подаци из статистичких годишњака. С обзиром на постојање одвојених држава и статистика којима су била обухваћена насеља Сремска Митровица и Шабац, подаци су прикупљени из следећих публикација: Државопис Србије (1879., 1884., 1889. године), Попис становништва у Краљевини Србији (1890., 1895., 1900., 1905. године), Попис становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 1910. године, Становништво Народне Републике Србије 1834-1953. године, Magyar statisztikai közlemények 1900: Népszámlálása, a népesség általános leírása községekint, Magyar statisztikai közlemények 1910: Népszámlálása, a népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint, као и сви пописи спроведени после Првог светског рата на територији Србије (1921., 1931., 1948., 1953., 1961., 1971., 1981., 1991., 2002. и 2011. године).

МЕТОДОЛОГИЈА ОБРАДЕ И АНАЛИЗЕ ФЕРТИЛИТЕТА

На основу наведених база података, за анализу је примарно искориштен *демографски метод*. Овај метод се бави демографским мерама и показатељима, применом рачуна вероватноће у демографској анализи, израдом демографских таблица, демографских пројекција, модела, анализом демографских структура, мерењем и представљањем развика становништва у времену и другим питањима. Ради се о методу који је специфичан у многим својим видовима, а његова примена долази до изражаја у свим фазама демографских истраживања (прикупљање података, анализа квантитативних показатеља, квалитативна анализа и синтеза) (Hinde, 2014).

За рачунање већине показатеља, поготово из категорије општих, потребно је располагати са подацима о броју становника за сваку годину током посматраног периода. Подаци о броју становника у међупописним периодима (за сваку годину појединачно) добијени су експоненцијалном методом, односно **методом експоненцијалног раста**, на основу формуле:

$$P_t = P_0 \cdot e^{rt}$$

Зависно од тога да ли се број становника између два пописа повећао или смањено, потребно је израчунати **стопа раста**, односно пада, на основу формуле:

$$r = \frac{1}{t} \cdot \ln \frac{P_t}{P_0}$$

На основу податка о броју становника на почетку периода (P_0), временског интервала између два пописа (t) и стопе раста, односно пада броја становника (r), добија се број становника у наредном периоду, за сваку годину до пописне године (Ђурђев & Арсеновић, 2014).

За дистрибуцију становништва по старости (када није дата по попису) коришћена је Сегијева стандардизована дистрибуција становништва по старости, која је урађена на основу података из 46 земаља. Сегијева стандардизована дистрибуција становништва по старости, заједно са Скандинавским (Европским) моделом, прихваћена је од стране Светске здравствене организације, која их је користила за новије прорачуне стандардног распореда становништва по старости (Ahmad et al. 2001; WHO, 2001).

У истим ситуацијама, када није пописом дата дистрибуција становништва по полу, коришћена је пропорција рађања женске деце (p^f), која представља однос између укупног броја живорођене женске деце (N^f) и укупног броја живорођене деце (N).

$$p^f = \frac{N^f}{N} = \frac{105}{205} = 0,488$$

Узима се планетарна правилност по којој се на 100 женске деце рађа око 105 мушке деце, па је на тај начин добијена оваква пропорција (Ђурђев & Арсеновић, 2014).

Приликом компарације два насеља прва мера искориштена у анализи је стопа наталитета, која се често користи, јер не захтева велики број параметара, а подаци су лако доступни.

Стопа наталитета (n) представља годишњи број живорођених (N) на хиљаду становника неке популације (\bar{P}) средином периода посматрања, а израчунава се помоћу формуле:

$$n = \frac{N}{\bar{P}} \cdot 1000$$

Треба нагласити да је ова мера зависна од старосне структуре становништва које припада репродуктивном контингенту (Ђурђев & Арсеновић, 2014). Стога је боља мера она која узима у обзир старосну структуру, односно даје специфичне стопе наталитета и фертилитета по старости.

Маскулинитет живорођене деце представља структуру живорођених према полу. **Коефицијент маскулинитета на рођењу** означава број живорођене мушке деце на 100 живорођене женске деце:

$$K_m = \frac{N_m}{N_f} \cdot 100$$

Виталитет код рођења означава поделу свих рођења на живорођења и мртворођења. **Стопа мртворођења или мортинаталитета** представља број мртворођених на 1000 живорођене деце (Masura et al., 2002):

$$n_{mr} = \frac{N_{mr}}{N} \cdot 1000$$

Општа стопа фертилитета (f) представља годишњи број живорођених (N) на хиљаду жена у фертилном периоду, односно у старости од 15 до 45 година (${}_{30}\bar{P}^f_{15}$) или, чешће (како је примењено и у овом истраживању), од 15 до 49 година (${}_{35}\bar{P}^f_{15}$) средином периода посматрања:

$${}_{30}f_{15} = \frac{N}{{}_{30}\bar{P}^f_{15}} \cdot 1000 \quad \text{или} \quad {}_{35}f_{15} = \frac{N}{{}_{35}\bar{P}^f_{15}} \cdot 1000$$

Специфична стопа фертилитета по старости је релевантнији показатељ, а представља годишњи број живорођених (N) од мајки старих између x и $x + n$ година (${}_n\bar{P}_x^f$) средином периода посматрања:

$${}_n n_x = \frac{{}_n N_x}{{}_n \bar{P}_x^f} \cdot k$$

Стопа укупног фертилитета (СУФ) је најчешће коришћен показатељ фертилитета у свим истраживањима. Она представља број деце који би једна жена родила у случају да буде жива до краја репродуктивног периода (уобичајено се узима период од 15 до 49 година) и уколико буде рађала по истим специфичним стопама фертилитета као и жене у датој години. Она је, заправо, сума специфичних стопа фертилитета по старости, а добија се помоћу формуле (Ђурђевић & Арсеновић, 2014):

$$SUF = n \cdot \sum n_x$$

Код демографских анализа, значај и могућности сагледавања демографских процеса у великој мери зависи од тога да ли је примењен кохортни или трансверзални метод. **Кохортни метод** у анализи фертилитета подразумева праћење једне генерације жена. То значи, на пример, да се за исту старосну кохорту жена сагледа репродуктивни процес од уласка па до изласка из фертилног периода живота, тј. од 15. до 49. године старости, односно за кохорту рођених нпр. 1910. године сагледава се период од 1925. па до 1960. године. Примена кохортног метода захтева дугорочна посматрања, па неки аутори употребљавају за њега и назив *лонгитудални метод*. Овај метод анализе фертилитета је значајан због уочавања разлика у укупно оствареном фертилитету генерације мајки и генерације њихових ћерки, при чему се уочава да се број деце смањује постепено. Можемо закључивати о томе колико су деце рађале наше баке, колико мајке, а колико нама временски блиске генерације.

Трансверзални метод је сасвим другачији у свом приступу. Реч је о анализи на основу података најчешће за једну календарску годину. Неки аутори за овај метод употребљавају и назив "моментни или периодни метод", јер су у питању подаци за неко раздобље или период, за становништво свих старосних или других кохорти, релевантно са гледишта посматраних појава. У случају фертилитета то значи да посматрамо колико је свака жена одређене кохорте у датој години родила деце, без обзира колико је до тада

рађала. Такође, то значи да добијамо податке о томе колико је у датој години рођено деце првог, другог, трећег реда, на основу чега закључујемо о општим трендовима једне популације, променама њених репродуктивних норми из године у годину.

У демографској анализи најпре је у већој мери примењиван трансверзални метод. Код испитивања фертилитета најбоље је примењивати и трансверзални и кохортни метод. У репродуктивном животу појединих старосних кохорти често се догоде сметње (услед ратова рецимо) које доприносе бржем смањењу фертилитета по старости, али се касније губици у рађању надокнађују, као што је, на пример, био случај у компензационим периодима после ратова, кад су порасле стопе наталитета и фертилитета услед пораста нупцијалитета, али и из других разлога. С друге стране, узимање високих стопа фертилитета по старости из компензационог периода као показатеља нових тенденција у кретању фертилитета може да представља грешку у супротном правцу, пошто код нових старосних кохорти не наступају поменуте сметње, што значи да жене из тих кохорти неће имати високе стопе фертилитета као ове које су карактеристичне за компензациони период (Rowland, 2003). Такве промене се тумаче као одступања од општег тренда и објашњавају се појединачно и „изоливано“.

Бруто стопа репродукције (R) је број женске деце који би једна жена родила уколико буде жива до краја репродуктивног периода. Израчунава се као производ између стопе укупног фертилитета и удела живорођене женске деце у укупно живорођенима у посматраном периоду:

$$R = (n \cdot \sum n_x) \cdot \frac{{}_1P_0^f}{{}_1P_0} = \text{SUF} \cdot \frac{{}_1P_0^f}{{}_1P_0}$$

Нето стопа репродукције (R_0) је број женске деце који ће једна жена родити уколико до краја репродуктивног периода буде изложена датом распореду рађања и умирања:

$$R_0 = \left(\sum n_x \cdot \frac{{}_1L_x^f}{l_0} \right) \cdot \frac{{}_1P_0^f}{{}_1P_0}$$

Ова мера је једна од најбољих мера за проучавање фертилитета, односно репродуктивних норми и трендова неке популације, јер представља укупан број женске деце који се очекује да роди новорођено женско дете, а које може, али и не мора живети

до краја репродуктивног периода. Она, заправо представља однос између броја женске деце у будућој генерацији према броју женске деце у садашњој генерацији, и као таква, она је мера раста, јер:

- ако је $R_0 = 1$ становништво је стационарно, односно следећа генерација ће бити исте величине, јер једна жена са једним женским дететом само замењује себе,
- ако је $R_0 < 1$ становништво опада,
- ако је $R_0 > 1$ становништво расте.

Средња старост приликом рађања (μ) добијена је на основу формуле:

$$\mu = \frac{\left[\sum \left(x + \frac{n}{2} \right) \cdot \left({}_n n_x \cdot \frac{{}_n L_x^f}{l_0} \right) \cdot \frac{{}_1 P_0^f}{1 P_0} \right]}{R_0}$$

Ова мера је по својој вредности блиска средњој дужини генерације, а промене њене вредности које показују узлазни тренд у фокусу су дисертације (Ђурђев, 2001).

Рајдер је (Ryder, 1964) међу првима приметио промене у средњим годинама рађања и покушао то математички да искаже, учивши да постојање временских промена у рађању утиче на дисторзију фертилитета посматраног преко кохортне анализе, али и на дисторзију преко периодне анализе (промене у току календарске године у неком периоду).

Наиме, увидео је да СУФ садржи темпо дисторзију и потврдио да њена вредност зависи директно од измерене разлике у средњим годинама рађања за сваку календарску годину. Ова идеја је постала убрзо прихваћена, али су њеном ширењу допринели највише Бонгартс и Фини (Bongaarts & Feeney, 1998) који су овај метод поједноставили и увели нови приступ у израчунавању темпо ефекта.

У својој замисли да измере ниво фертилитета, односно СУФ у датој календарској години, елиминишући темпо ефекат, развили су концепт „темпо-подешене СУФ“. Први подешени метод дали су управо Бонгартс и Фини, после чега су предложене још неке сличне и допунске методе (види: Kohler & Ortega, 2002б).

С обзиром да се СУФ односи на ниво фертилитета у датој календарској години, јасно је да зависи од међусобног односа две компоненте: темпа (временска) и квантума (ниво) фертилитета. То даље значи да се квантум компонента односи на „ону вредност

СУФ-а без темпо ефекта“, а темпо компонента се односи на разлику између таквог (подешеног) СУФ-а и реалног СУФ-а (добијеног на основу виталне статистике).

Бонгартс-Фини формула (Bongaarts & Feeney, 1998) подразумева **подешени СУФ** (*adjTFR*⁶) у години t за ред рођења i , а добија се као:

$$\text{adjTFR}_i(t) = \frac{\text{TFR}_i(t)}{(1 - r_i(t))}$$

где је $r_i(t)$ разлика у средњим годинама рађања за ред рођења и између почетка и краја године t , што се добија преко следеће формуле:

$$r_i(t) = \frac{[\text{MAC}_i(t+1) - \text{MAC}_i(t-1)]}{2}$$

где $\text{MAC}_i^7(t)$ представља средње године рађања за одређени ред рођења, израчунато на основу специфичних стопа фертилитета по старости (Bongaarts & Feeney, 2000).

Узимајући у обзир да се сабирањем СУФ-а за сваки ред рођења у години t добија „укупни“ СУФ (за све редове рођења), то имплицира да се и *укупно подешени СУФ* може изразити као (Bongaarts & Feeney, 1998):

$$\text{adjTFR}_i(t) = \text{TFR}_1(t) + \text{TFR}_2(t) + \text{TFR}_3(t) + \dots + \text{TFR}_n(t)$$

Темпо ефекат⁸ на основу БФ формуле добијамо на следећи начин:

$$\text{tempo} = \text{TFR}_i(t) - \text{adjTFR}_i(t)$$

Сматра се да се о постојању темпо ефекта може говорити уколико су средње године рађања порасле за око 5 година за посматрани дужи период (најмање три деценије).

⁶ adjTFR је скраћеница од „adjusted total fertility rate“; због изворног облика БФ формуле задржана је оваква нотација

⁷ MAC је скраћеница за „mean age at chilbearing“; задржана нотација латиницом због изворног облика формуле

⁸ у формули за темпо ефекат је задржана латиница, због навођења у оригиналном облику

**МЕТОДОЛОГИЈА ОБРАДЕ И АНАЛИЗЕ НУПЦИЈАЛИТЕТА И
ДИВОРЦИЈАЛИТЕТА**

Као и код фертилитета, примарни показатељи нупцијалитета и диворцијалитета односе се на релативне мере, односно опште стопе.

Општа стопа нупцијалитета (m_a) представља годишњи број склопљених бракова (M_a) на хиљаду становника неке популације (\bar{P}) средином периода посматрања:

$$m_a = \frac{M_a}{\bar{P}} \cdot 1000$$

На исти начин добија се и општа стопа диворцијалитета:

$$d = \frac{D}{\bar{P}} \cdot 1000$$

Она представља годишњи број разведених бракова (D) на хиљаду становника неке популације (\bar{P}) средином периода посматрања.

За добијање **просечне старости супружника** коришћена је *аритметичка средина*. Аритметичка средина је најчешће коришћени показатељ средње вредности, а у овом случају добијена је сабирањем свих старости (година) ступања убрак (укупно и по полу) и дељењем са укупним бројем бракова.

На основу различитих карактеристика становништва (образовање супружника, старост, географско порекло, место становања, место рођења и тако даље) може се анализирати хомогеност бракова (Ђурђевић & Арсенић, 2014). За потребе дисертације анализирана је хомогеност бракова према месту рођења супружника.

У зависности од места рођења супружника, односно женика и невесте, Лепаж (Lepage, 1979) издваја четири групе:

- SS – оба супружника рођена у истом месту где је склопљен брак
- SM – женик (младожења) рођен у месту, а невеста ван места
- MS – невеста рођена у месту, а женик ван места
- MM – оба супружника рођена ван места где је склопљен брак.

Индекс хомогамије према месту рођења (I) добија се на основу формуле:

$$I = \frac{n - p}{h - p}$$

при чему је:

$$p = \frac{(SS + SM) \cdot (SS + MS)}{N}$$

$n - SS$

$h - (SS - MS)$

N – број склопљених бракова (Ђурђевић & Арсенић, 2014).

ПРИНСТОНСКИ ИНДЕКСИ

У намери да омогући посматрање динамике фертилитета и нупцијалитета, у одсуству детаљнијих података, Кол (Coale, 1969) је предложио коришћење система од четири међусобно повезана индекса, за чије рачунање су потребни следећи подаци:

- дистрибуција удатих (m_i), неудатих (u_i) и укупног броја жена по петогодишњим старосним групама у интервалу од 15 до 49 година (w_i);
- годишњи или просечан број рођених у браку (N_1), ван брака (N_n) и укупно (N).

Као стандард узимају се специфичне стопе брачног фертилитета Хутерита (${}_n n^H_x$) у периоду 1921-1930. године (Henry, 1961):

▪ 15-19 година	0,300
▪ 20-24 година	0,550
▪ 25-29 година	0,502
▪ 30-34 година	0,447
▪ 35-39 година	0,406
▪ 40-44 година	0,222
▪ 45-49 година	0,061.

На основу ових података, $SUF = 2,488 \cdot 5 = 12,44$ деце, ако би све жене ступале у брак на почетку репродуктивног периода.

Принстонске показатеље (индексе) добијамо на основу следећих формула:

Индекс укупног фертилитета (I_f):

$$I_f = \frac{N}{\sum w_i \cdot n \cdot n^{H_x}}$$

Индекс брачног фертилитета (I_g):

$$I_g = \frac{N_1}{\sum m_i \cdot n \cdot n^{H_x}}$$

Индекс ванбрачног фертилитета (I_h):

$$I_h = \frac{N_n}{\sum u_i \cdot n \cdot n^{H_x}}$$

Индекс пропорције удатих (I_m):

$$I_m = \frac{\sum m_i \cdot n \cdot n^{H_x}}{\sum w_i \cdot n \cdot n^{H_x}}$$

Пошто је чест случај да је ванбрачни фертилитет мали, индекс укупног фертилитета апроксимативно износи:

$$I_f = I_m \cdot I_g$$

Посебна пажња је обрађена на индекс брачног фертилитета, јер он указује на блискост испитиваног и максималног фертилитета, а овај индекс коришћен је и за одређивање времена почетка опадања фертилитета у европским земљама и провинцијама, обухваћеним студијом „Опадање фертилитета у Европи“ (Ђурђевић & Арсенић, 2014).

ДОДАТНЕ СТАТИСТИЧКЕ МЕТОДЕ

С обзиром да становништво представља статистички скуп посебне врсте, општа статистичка методологија и теоријска статистика имају посебан значај за демографију, у оквиру које се изучава укупно становништво или поједини његови делови који се диференцирају према разним карактеристикама. Анализа и представљање података у раду вршени су помоћу дескриптивне статистике и непараметарских тестова. Све анализе су рађене у програмском пакету СПСС 20 (IBM SPSS Statistics 20).

Коефицијент корелације

Један од начина да се испита веза, односно међузависност одређених параметара јесте утврђивање степена, односно коефицијента корелације. Коефицијентом корелације (r) се утврђује јачина линеарне везе између тестираних варијабли. У раду је коришћена Пирсонова корелација. Коефицијент корелације дефинисан је помоћу формуле:

$$r_{xy} = \frac{\sigma^2_{xy}}{\sqrt{\sigma^2_{xx}\sigma^2_{yy}}} = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sqrt{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2 \sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2}}$$

Коефицијент корелације има опсег од -1 (негативна) до 1 (позитивна). Позитивне или негативне вредности коефицијента корелације упућују на смер повезаности. Позитивна вредност коефицијента корелације указује на то да раст вредности једне варијабле условљава раст вредности друге варијабле, док негативна корелација указује да пад једне варијабле условљава раст друге варијабле. Уколико је вредност коефицијент корелације једнака 0, то значи да не постоји линеарна повезаност између тестираних варијабли (Udovičić et al. 2007).

Тумачење позитивне корелације:

- До 0,20 незнатна корелација, готово не постоји повезаност између варијабли,
- Од 0,20 до 0,40 ниска корелација, постоји мала повезаност између варијабли,
- Од 0,40 до 0,70 умерена корелација, битна повезаност између варијабли,
- Од 0,70 до 0,90 висока корелација, изразита повезаност између варијабли,
- Од 0,90 до 1,00 веома висока корелација, веома уска повезаност између варијабли.

Тумачење негативне корелације је по истом принципу, само се међусобни утицај варијабли одражава негативно (Coakes, 2013).

Коефицијент детерминације

Поред коефицијента корелације, као општа мера јачине везе између посматраних варијабли коришћен је **коефицијент детерминације** (r^2), који представља квадрат коефицијента корелације:

$$r^2_{xy} = \frac{\sigma^4_{xy}}{\sigma^2_{xx}\sigma^2_{yy}} = \frac{(\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y}))^2}{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2 \sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2}$$

Коефицијент детерминације упућује на то колики се проценат варијабилности променљиве y може објаснити променљивом x (Турјачанин & Чекрлија, 2006).

Дијаграм растурања

Дијаграм растурања или анализа ројева тачака (Scatterplot, Scatterdiagram) представља графикон који чини скуп тачака распоређених у оквиру правоуглог координатног система (x, y координата). Уз помоћ Картезијусове координате подаци се приказују на x и y оси (на x оси је податак једне варијабле, а на y оси податак друге варијабле) (Friendly & Danis, 2005). Подаци приказаних варијабли на графикону се јављају у виду тачака, а свака тачка садржи по једну вредност из обе варијабле. Коришћењем овог графикона могуће је приказати степен повезаности две варијабле, на основу концентрације и распореда тачака.

Проста линеарна регресија

Уз помоћ регресије може се утврдити да ли између тестираних варијабли постоји веза и каква је она по облику и смеру. У ситуацији када између две варијабле постоји корелациона веза, а оригиналним обележјима се може прилагодити линеарна функција, може се говорити о простој линеарној регресији (Hocking, 1976; Montgomery et al. 2007).

Код кретања одређеног временског низа у x/y координатном систему, јавља се одређена тенденција кретања те серије, односно тренд. Да би се провериле промене у

кретању испитиване серије, односно уочио раст, пад или стагнација потребно је одредити постојање линеарног тренда:

$$y = ax + b$$

Када је вредност варијабле a већа од нуле, може се говорити о позитивној корелацији, а у случају вредности мање од нуле, говори се о негативној корелацији. У случају позитивне корелације, са порастом вредности независне варијабле (x) расте и вредност зависне варијабле (y), а код негативне корелације са порастом вредности независне варијабле, опада вредност зависне варијабле. Линеарна регресија је у дисертацији коришћена за анализу тренда промене опште стопе фертилитета и стопе укупног фертилитета у односу на стопу нупцијалитета и диворцијалитета, као и за анализу повезаности средње старости мајки и просечне старости приликом ступања у брак.

Вишеструка регресија

Вишеструка регресиона анализа се може посматрати као проширење корелационе анализе. Њен резултат је једначина која представља најбоље предвиђање зависне променљиве (категоричке) на основу више независних променљивих (предикторских). Регресиона анализа се користи када је потврђена корелација, односно када је познато да је зависна променљива корелисана са независним променљивим. Основна једначина вишеструке линеарне регресије је:

$$Y = f(X_1, X_2, \dots, X_j, \dots, X_k) + \varepsilon$$

При чему је Y зависна варијабла, X независна, а ε случајна варијабла (Coakes, 2013). У раду је примењен стандардни регресиони модел, када се све независне променљиве укључују заједно у регресиони модел, како би се испитала веза између скупа предиктора и зависне променљиве (параметри брачности и стопа фертилитета; стопа фертилитета и остали параметри брачности).

t-Тест

t-Тест се може користити за процену статистичке значајности тренда једне посматране варијабле (серије података) или за тестирање разлике између средњих (аритметичких) вредности две варијабле. Анализа t-теста омогућава утврђивање постојања статистичке значајности и код зависних и код независних варијабли. У раду је t-тест коришћен за проверу постојања статистички значајне разлике између стопе фертилитета и нупцијалитета, као и средњих година рађања и средњих година ступања у брак. У ситуацији када се тестиране варијабле посматрају као независне, t-тест се рачуна помоћу формуле:

$$t = \frac{\bar{x}_1 - \bar{x}_2}{S_{x1,x2} \times \sqrt{\frac{2}{n}}}$$

где је:

$$S_{x1,x2} = \sqrt{\frac{S^2_{x1} + S^2_{x2}}{2}}$$

У наведеној формули $S_{x1,x2}$ представља стандардну девијацију између варијабли ($x1$, $x2$), док је степен слободе једнак $2n - 2$, а n представља обим узорка (Zimmerman, 1997; Lehmann, 1999; Elliott and Woodward, 2007). Приликом анализе статистичке значајности добијених података коришћен је интервал поверења (CI⁹) 95%, односно $\alpha=0,05$, док је графичко представљање t-теста урађено помоћу *Boxplot* графикана. На основу вредности t статистике, броја степени слободе и двостране значајности теста, могуће је закључити да ли постоји значајна разлика између просечних вредности. Уколико је ниво значајности теста мањи од 0,05 ($p<0,05$), може се закључити да је разлика између средина статистички значајна.

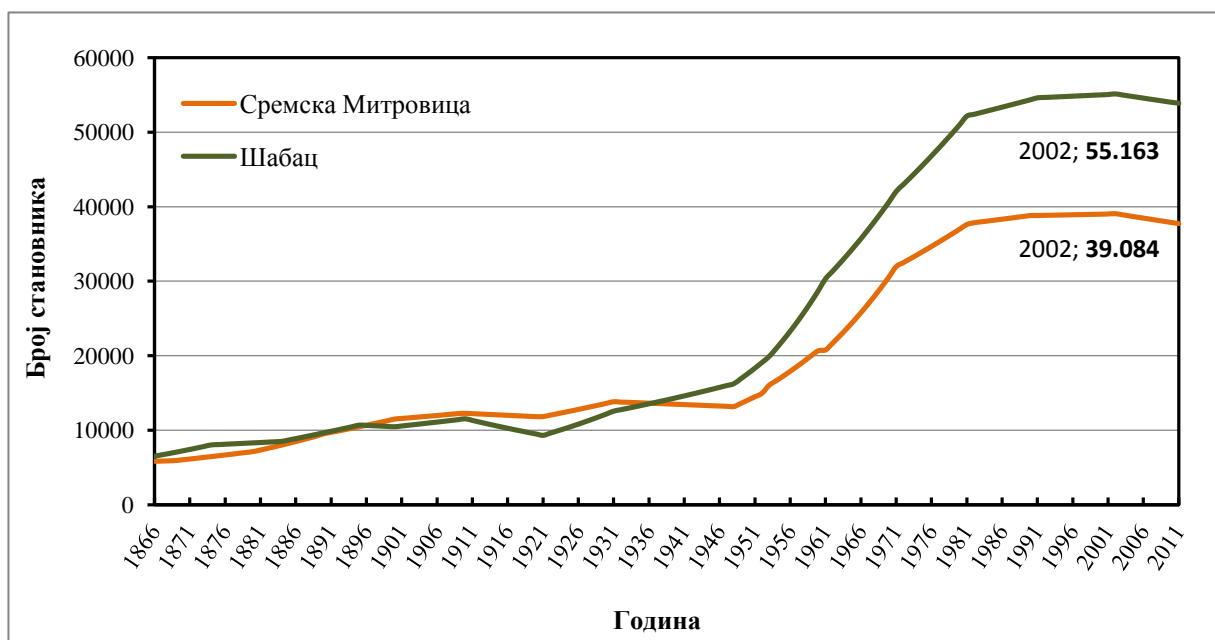
⁹ Confidence Interval (скраћено CI)

УТИЦАЈ РАЂАЊА НА КРЕТАЊЕ БРОЈА СТАНОВНИКА

Анализа промене броја становника је једна од важних полазних чињеница, али и претпоставки о демографским трендовима посматраних насеља, јер се на тај начин могу објаснити утицаји природне и механичке компоненте, које нису имале једнак утицај у овим насељима. Поузданији подаци о броју становника на простору оба насеља датирају из друге половине 19. века. Да би се могла извршити компарација у истом временском оквиру најпогодније је узети први савремени попис који је извршен 1866. године.

У фокусу ове дисертације је позитивна компонента природног кретања становништва, односно рађање (наталитет и фертилитет), стога ће елементи негативне компоненте, односно морталитета бити посредно укључени у анализу, преко стопе репродукције становништва. Миграциони допринос ће бити квалитативно анализиран, у складу са историјско-демографским условима и фазама развоја насеља.

Графикон 1. Кретање броја становника у периоду 1866-2011. године

Извор: Израчунато на основу Државописа, Пописа становништва и Статистичких годишњака за посматрани период за оба насеља

Оно што се на први поглед уочава на графикону 1. јесу два тренда, односно два демографска моментума у развоју насеља. Први, релативно уједначен и континуиран тренд блажег пораста завршава се после Другог светског рата, тачније 1948. године, од када оба насеља улазе у своју другу фазу демографског развоја. Ову фазу карактерише

нагли пораст броја становника, поготово у деценији 1961-1971. године, да би максималан број становника био забележен по Попису 2002. године. Након тога, може се сматрати да почиње нова фаза, коју карактерише негативан тренд, односно континуирано опадање броја становника.

Табела 1. Утицај апсолутног броја живорођених на укупан број становника по деценијама за период 1900-2011. године (применом Пирсоновог коефицијента корелације)¹⁰

Период	Сремска Митровица	Шабац
1900-1910	0.86	0.33
1911-1920	0.19	0.21
1921-1930	0.94	0.49
1931-1940	0.82	0.18
1941-1950	0.58	0.98
1951-1960	-0.52	-0.19
1961-1970	0.10	0.80
1971-1980	0.89	0.94
1981-1990	-0.99	-0.97
1991-2000	-0.73	-0.90
2001-2011	0.86	0.50
Укупно r	<u>0.74</u>	<u>0.84</u>

Извор: Матичне књиге рођених за Сремску Митровицу и Шабац, за период 1900-2011.; РЗС¹¹ (пописне године)

Преглед по деценијама (табела 1.) је дат у намери да се детаљније уоче разлике у условима развоја ових насеља и демографским трендовима у појединим периодима. Пошло се од општег и свеукупно посматраног утицаја броја живорођених на кретање укупног броја становника, а након (статистички) потврђене корелације, потребно је образложити разлике, које су у неким периодима изузетно уочљиве.

Почетком 20. века број становника у оба насеља је скоро исти, а утицај наталитета и те како различит. Разлози леже у претходним периодима, у којима је Митровица имала већ устаљен положај паланке унутар Аустро-Угарске монархије, породице су живеле и радиле на својим поседима, поготово граничарске, а миграције у том моменту нису биле изражене, са југа поготово (друга држава), а ни унутар Монархије. У Шапцу је потпуно

¹⁰ За поређење су узети апсолутни бројеви, да би компарација била методолошки релевантна

¹¹ Републички завод за статистику (скраћено РЗС у наредним поглављима ради веће прегледности када се наводи као извор података за табеле и графиконе)

другачија ситуација, јер се Шабац тада практично изнова развијао, чак деценијама после ослобођења од Турака. Иако је стопа наталитета (графикон 2) била виша него у Митровици, њен утицај није био пресудан за број становника и развој насеља. Њен утицај је постао јачи у наредним деценијама, када су остварене предвиђене високе репродуктивне норме досељеног становништва (из некадашњег Зворничког санцака у великој мери, високофертилитетно подручје). Деценија у којој се одиграо Први светски рат се мора тумачити условно, јер је ратно стање онемогућило нормалан развој насеља, па самим тим и рађање у таквим несигурним условима. Међутим, овај период је важан за анализу наредне деценије, у којој су се насеља опорављала од рата, и привредно и демографски.

Велики рат¹² ставио је ова два насеља на противничке стране, Митровицу у улогу „окупатора“, Шабац у улогу „окупираног“. Треба истаћи да се на основу расположиве литературе о Првом светском рату може закључити да је Шабац далеко више страдао од Митровице, у сваком погледу, да је квалитет живота био знатно лошији. Након завршетка Првог светског рата Сремска Митровица више није била погранични град, што јој даје боље услове за развој и остварење жељених репродуктивних норми, па ово насеље бележи тада већи број становника, као и мање осетан пад током самог рата.

Други светски рат доноси обрнуте трендове, па је демографски пад и губитак приметнији у Митровици, чему је у великој мери допринео период у којем је била у саставу Независне Државе Хрватске (1941-1944.), после чега је шаролика верска и етничка структура у одређеном периоду отежавала напредовање града. У том периоду у Митровици су израженију улогу имале миграције. Прва пресељења у Срем почињу после 1948. године. Биле су то појединачне сеобе становништва Мањаче у равничарске пределе, изазване општом немаштином и пренасељеношћу, често после одласка на рад током сезоне пољопривредних радова. Срем је за становништво Мањаче постао изузетно интересантан због карактеристика тла, националне структуре становништва и као најближа територија у Србији, прва на коју се наилази у тим годинама доминантном миграционом трансверзалом, железничком пругом Београд – Загреб (Лемајић, 2004).

У Шапцу коначно почињу да се примећују утицаји рађања и виших репродуктивних норми, када ова компонента постаје и доминантна у демографском развоју, односно становништво се осетније обнавља природним путем.

¹² Први светски рат се у литератури често наводи као Велики рат, из геополитичких, економских и демографских разлога, па се тај израз све чешће употребљава

Период од 1953. до 1971. године карактерише највећи пораст броја становника у оба насеља. Овакав тренд последица је великог броја досељеног становништва, развоја индустрије која је привлачила становнике у ове крајеве и позитивног природног прираштаја. Узроци миграција били су различити, а доминирају миграције економске природе. Становништво се пресељава, услед немогућности задовољавања својих потреба, у насеља која могу да пруже боље услове за живот. То су пре свега, већа могућност запослења услед ширег спектра функција које пружа веће насеље, бољи услови школовања деце и омладине и већа опремљеност објектима друштвене инфраструктуре.

Ниво рађања почео је да опада после Другог светског рата, услови за бригу о мајци и детету су били погоршани, па се ова компонента налази у негативној корелацији са променом броја становника. Највећа разлика у утицају рађања уочава се у деценији 1961-1970. године, када је удео алохтоног становништва (досељеног углавном из Босне и Херцеговине) у Сремској Митровици био знатно већи у односу на аутохтоно становништво.

У наредној деценији у оба насеља демографски развој био је „диктиран“ у највећој мери нивоом рађања, које бележи узлазни тренд. Овај тренд прекинут је већ почетком 80-их година, када почиње нагли пад и стога је корелација изразито негативна за оба насеља. То је уједно и почетак континуираног опадања рађања, што је успорило пораст броја становника и доводило га постепено у ниво стагнације.

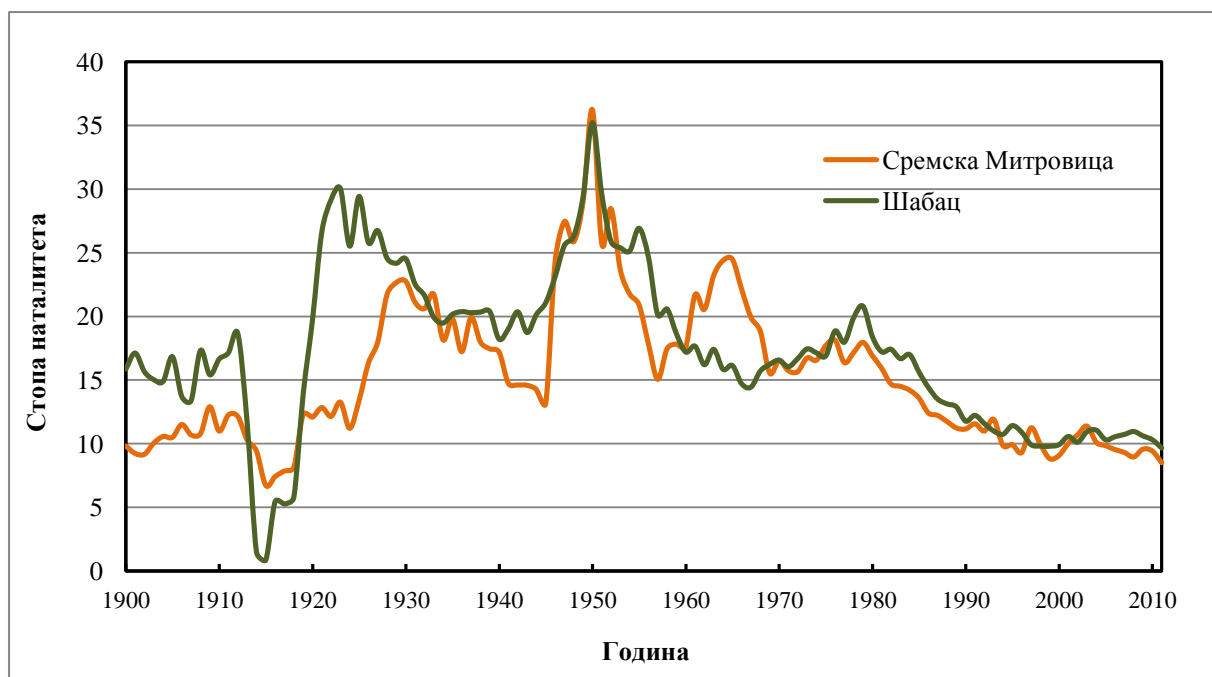
Специфичан географски положај Срема и Мачве постао је актуелан током 90-их година 20. века, због близине ратом угрожених подручја у Хрватској и Босни и Херцеговини. Овог пута миграције су биле политичке природе, а проузроковале су демографске промене које су се пред крај ове и почетком наредне деценије одразиле на фертилни контингент и рађање. Коначно, након пописа становништва из 2002. године број становника је почео да опада у оба насеља.

Неоспорно је да се већина градских насеља (демографски) развија миграцијама становништва, углавном економске природе, међутим, приказани резултати потврђују да је за стабилан дугорочни популациони развој пресудна природна компонента, односно ниво наталитета и фертилитета.

Знатно више стопе наталитета у Шапцу на почетку периода резултат су верске и етничке структуре, односно утицаја до тада многобројног (по неким пописима и већинског) муслиманског становништва и прихватања високих репродуктивних норми. После ослобођења од Турске (1867. године) у Шабац се све више досељава становништво из некашњег простора Зворничког санџака којем је припадала Шабачка нахија, односно

становништво из крајева где су високе репродуктивне норме већ биле устаљене, па су обе компоненте веома утицале на број становника почетком 20. века (графикон 2).

Графикон 2. Кретање стопе наталитета у периоду 1900-2011. године

Извор: Матичне књиге рођених за Сремску Митровицу и Шабац (1900-2011), РЗС

Стопа наталитета у оба насеља показује осцилаторни тренд са израженим разликама у интензитету до 80-их година, односно краја 70-их година, од када бележи пад, потом период стагнације после 2000. године, који постепено прелази у опадајући тренд.

Истовремено, од тог момента долази и до поклапања трендова, док су велике разлике приметне до почетка Првог светског рата, али и током међуратног периода и Другог светског рата, као што је објашњено у претходним пасусима. Свакако, оба насеља своје максимуме бележе на половини 20. века, док су историјски минимуми забележени на крају посматраног периода (ако оправдано изузмено године за време Првог светског рата). У 2011. години стопа наталитета у Сремској Митровици износила је 8,50%, док је у Шапцу била за један промил виша, односно износила је 9,66%. Ако се те вредности упореде са максималним, које су забележене 1950. године и износиле 36,23% у Шапцу и 35,20% у Митровици, добија се алармантно стање ствари у којем су актуелне стопе чак четири пута мање.

Без детаљније анализе историјских оквира дешавања, појединачно (за свако насеље) приказани трендови не би били неочекивани, односно уклапају се у слику

демографског развоја Србије. Међутим, треба издвојити неке специфичности ових насеља, које објашњавају њихов савремени развој, а самим тим утичу и на стварање различите „климе“ за популациону динамику и репродуктивне норме. Наиме, Сремска Митровица и Шабац су административни центри општина чије површине су врло сличне; општина Сремска Митровица заузима територију од 762 km², а општина Шабац се простире на 795 km². Оно на шта треба скренути пажњу је велика разлика у броју насеља која су се формирала на овом простору. Сремскомитровачка општина обухвата 26 насеља са укупно 79.940 становника, док шабачка општина обухвата чак 52 насеља са укупно 115.884 (Попис 2011. године).

Ако се узме у обзир да скоро половина становништва у обе општине живи у посматрана два градска насеља (у Митровици 37.751, у Шапцу 53.919), намеће се закључак о гравитационој јачини Шапца и његовом бржем развоју. Квантитативно гледано, друга половина становништва распоређена је на осталих 51 насеље, а у Митровици на 25 насеља, при чему не треба занемарити највеће село у Србији, Лаћарак са 10.638 становника (Попис 2011. године).

Дакле, евидентно је да су фактори привреде, урбанизација и миграције село-град у последњим деценијама довели до поларизације на општинске центре и остала насеља, поготово периферна, али много осетнију разлику направио је Шабац, у односу на Сремску Митровицу. То ће показати своје ефекте и на трендове фертилитета у последњим годинама, који су повољнији у Шапцу. Међутим, овакав развој ситуације није повољан за развој целокупног простора, јер ће довести до изумирања мањих сеоских насеља, у релативно кратком временском периоду.

Иако је настала на првобитно повољнијем географском положају, Сремска Митровица је сведок његове релативности и недовољне искориштености током времена. Почетни (антички) локалитети ових насеља и њихов првобитан развој давали су основ за предвиђање бољег напретка Сремске Митровице. Међутим, током времена, поготово од почетка 21. века, ситуација се променила.

Иако је била у саставу много напреднијих и „западноевропски“ оријентисаних држава, Сремска Митровица није у великој мери искористила то наслеђе, док је Шабац много брже успео да превазиђе оквире „турске нахије“, привуче и поврати некадашње, претежно православно становништво, које је изградило модеран град, сконцентрисан на

развој индустрије, трговине, саобраћаја, туризма. Самим тим, привукао је и много више околних насеља у своју гравитациону сферу и створио боље услове за живот и рад становништва, што се одразило и квантитативно. На неки начин би се могло рећи да Митровица можда не би ни опстала као значајно насеље да није било мигрантског становништва које се трајно населило у овај град у првим деценијама друге половине 20. века. Истовремено, Шабац који је најмање настао „на оном месту на којем није требао, јер је Митровица настала тамо где треба“, развио се у много већи значајнији град на овим просторима, у највећој мери сопственим демографским потенцијалом.

У фокусу дисертације су сама насеља, као градски центри, али неопходно је да се истакне да ови квантитативни показатељи у знатној мери нарушавају демографски одржив развој својих околних насеља, односно општинских подручја, јер ће се смањити људски ресурси, миграторни капацитет, а демографско пражњење појединих насеља је неминовно у наредним деценијама.

ФЕРТИЛИТЕТ У ПЕРИОДУ ОД 1900. ДО 2011. ГОДИНЕ

Демографске промене на садашњем простору Републике Србије, укључујући и оне у репродуктивној сфери, започете су крајем 19. века. Промене у фертилитету су настајале и шириле се под утицајем модерног развоја друштва и привреде, уз напомену да је њихов ток био под утицајем историјског наслеђа и посебних догађаја, пре свега ратова. Међутим, ма колико ове промене биле законите, оне се не јављају у универзалној форми, јер су време њихове појаве и њихов интензитет под утицајем додатних чинилаца, пре свега културних, психолошких и политичких.

Истраживачки резултати у овом смислу откривају да су у највећем делу Србије промене у репродуктивном понашању становништва следиле развојне процесе, у другим деловима републике оне су претходиле развоју, а у трећем су се јавиле са краћим или дужим закашњењем које траје све до данашњих дана. Ове и друге разлике говоре о високом степену сложености детерминистичке основе фертилитета, коју карактеришу бројни чиниоци и њихова различита констелација и деловање у простору и времену.

Многи аутори су приликом анализе фертилитета на простору Србије (некада Југославије) прибегавали периодизацији. Рашевић (1971) издваја три периода: до 1918. године, период између два светска рата и период после Другог светског рата. Оваква периодизација утемељена је на чињеници да су народи Југославије живели одвојено до 1918. године, да је после те године порастао контакт (миграције, нупцијалитет и слично) између популација које су раније биле одвојене, односно да су услови развоја постали сличнији. После Другог светског рата, убрзан је друштвени и економски развој, па се опет ушло у нову демографску фазу.

Све детерминанте фертилитета овај аутор анализира на регионалном нивоу, желећи на тај начин да истакне различитост демографских процеса на различитим подручјима. Поред демографских, Рашевић је истакао улогу економских и социјалних чинилаца, ратних прилика (директни губици и веома низак фертилитет током ратова), демографске компензације после ратова, промене које су утицале на породичну структуру и структуру домаћинства, измењене економске функције породице и домаћинства, измењен положај жене у породици и тако даље.

У овој својој студији, Рашевић истиче да су значајну улогу имали контакти нашег становништва са суседним и другим популацијама, што је добило своју потврду и у овој дисертацији. Један од важнијих закључака односи се на брачне варијабле, односно на

њихов утицај на висину и трендове оствареног фертилитета, што је, такође испитано и у овој дисертацији. Наведена студија се односи на фертилитет у Југославији првенствено у првој половини 20. века, стога су поједине компоненте са више пажње анализирале, да би се утврдило да ли је и у којој мери њихов утицај и после неколико деценија присутан.

Са насталим променама у развоју друштва мењали су се и човек као јединка и породица као друштвена институција, што је убрзало процес транзиције фертилитета. У основи, ширио се круг чинилаца који се није односио само на висину репродуктивних норми и на формирање и постојаност брачних заједница, већ и на појаву тзв. структурних препрека, које спречавају, односно одлажу остваривање репродуктивних и брачних норми. Захваљујући, не само економским и социјалним чиниоцима, већ и психолошким, културним, антрополошким, вредносним и другим, транзиција фертилитета постајала је све бржа, да би се средином педесетих година 20. века рађање спустило испод нивоа прости репродукције, односно испод нивоа потребног за обнављање становништва у Централној Србији и Војводини.

Под утицајем јачања транзиционих фактора, фертилитет је наставио да опада, а секуларни пад фертилитета, инициран рационалним и хуманим разлозима¹³, прерастао је у своју супротност, претећи депопулацијом и њеним, у крајњој линији поразним последицама.

Режим репродукције становништва развијених земаља доживео је у последњих сто година корените промене. У земљама у развоју, каква је и Србија, јављају се исти процеси, али је развој становништва Србије специфичан по многим обележјима. Демографска транзиција јавља се касније него у другим, нарочито развијеним западним европским земљама. До опадања фертилитета дошло је у веома различитим периодима, због чега је процес демографске транзиције у неким регионима завршен, а у неким је још увек у току (Косово и Метохија).

Различит демографски развој у појединим регијама Србије, условљен је различитим историјским, политичким, економским и друштвеним чиниоцима. После Другог светског рата демографски процеси у Србији су интензивирани под утицајем убрзаног економског и друштвеног развоја. Индустријализација и развој других непољопривредних делатности, довеле су до: великих промена у економској структури активног становништва; концентрације становништва у градским и мешовитим насељима; до просторне мобилности становништва великих размера. Повезаност демографских и

¹³ ширење и промовисање контроле рађања, брига за мајку и дете, одрживи развој становништва

друштвено-економских кретања наметнула је нова обелаежја становништва Србије, која су карактеристична за период после демографске транзиције: низак или умерени наталитет; ниска стопа смртности; (дугорочно) промењена старосна структура.

У складу са неведеним општим трендовима, очигледан је, а поготово оправдан разлог одабира насеља Сремска Митровица и Шабац, као и временског оквира од преко сто година за анализу. Пројекцијама становништва, са различитим сценаријима се баве многи истраживачи, политичари, социјалне и здравствене институције, али кључни проблем је што се такве пројекције не могу применити доследно на сваки простор. Важно је знати шта је довело до постојећих трендова, којим интензитетом су се промене одвијале, у каквим условима, да би се, на основу сагледаног демографског потенцијала, могло приступити изради планова и акција ревитализације становништва.

Фертилитет у Сремској Митровици и Шапцу показује опадајући тренд, генерално посматрано за цео период, *смањујући се на трећину максимално забележеног нивоа*, али нису сви параметри и показатељи исте важности, стога ће бити појединачно анализирани у наредним поглављима.

ОПШТА СТОПА ФЕРТИЛИТЕТА У ПЕРИОДУ ОД 1900. ДО 2011. ГОДИНЕ

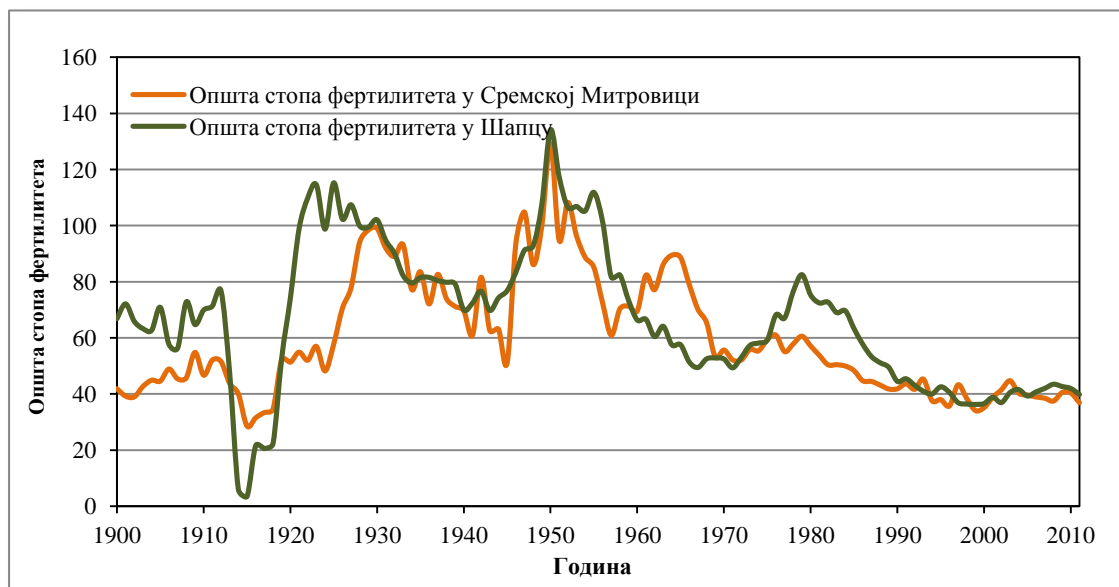
Општа стопа фертилитета је мера фертилитета за коју није потребна захтевнија методологија, јер се као параметри узимају укупан број живорођене деце и укупан број жена у фертилном периоду, односно жене старости од 15 до 45 или чешће, од 15 до 49 година. Свакако, за посматрање генералног тренда ова мера има значај, стога је при анализи узета као базни показатељ опадања фертилитета у ова два насеља. Компаративна анализа је примењена да би се трендови истовремено могли сагледати, али ће разлике и специфичности бити појединачно објашњене.

Графикон 3. показује подударан тренд са графиконом 2., што сведочи о томе да се број жена у фертилном контингенту мењао у складу са променама укупног броја становника, па су одабрани релативни показатељи блиских карактеристика и по специфичним периодима.

Међутим, приметно је одступање тренда опште стопе фертилитета у односу на стопу наталитета за период 1975-1990. године, за насеље Шабац. Наиме, стопа фертилитета је у Шапцу знатно виша у односу на Сремску Митровицу, док стопе наталитета имају исти облик криве. Узрок томе је знатно већи апсолутни број живорођених у Шапцу, који 1979. године достиже свој максимум од 1039 новорођенчади,

док је у Сремској Митровици тај број скоро дупло мањи (654). Од 1970. године Шабац је много већим интензитетом повећавао број живорођених и то је моменат када разлике у броју становника ова два насеља постају све израженије. Такође, одговоре треба тражити у периоду који је претходио.

Графикон 3. Кретање опште стопе фертилитета у периоду 1900-2011. године

Извор: Матичне књиге рођених за Сремску Митровицу и Шабац (1900-2011), РЗС

Пад фертилитета после Другог светског рата је био блажи у Шапцу и трајао је све до 1970. године, од када почиње демографски опоравак; управо (бројније) генерације рођене после рата улазе у оптимални репродуктивни период и остварују очекивано високе стопе фертилитета. То можемо окарактерисати као резултат компензационог периода рађања после рата (генерација мајки и ћерки).

У Сремској Митровици је демографски развој после Другог светског рата био под утицајем миграција, поготово после 1961. године, када је досељено углавном млађе и средовечно становништво које је допринело тадашњим већ високим општим стопама фертилитета. Краткотрајни пораст прерастао је у драстичан пад у другој половини 60-их година и знатно мањи пораст у односу на Шабац од почетка 70-их година 20. века. У последње две деценије посматраног периода трендови се поново покапају.

Опадање фертилитета у другој половини 70-их година многих региона и држава резултат је тадашње економске кризе која је у Европи наступила око 1973. године, од нафтне кризе, па је утицај кризе на земље у развоју био још јачи и успорио је или чак нарушио дотадашњи демографски раст и развој.

Како истиче Царић (1987), економска криза код нас је била испољена још почетком 70-их година, али се најреалније осетила 1978. године. Управо наредна година означава почетак дуготрајног опадања фертилитета и у Сремској Митровици и у Шапцу. Животни стандард становништва је опадао, незапосленост расла, финансијска ликвидност и способност младих брачних парова за решавање стамбеног питања је била врло мала. Свакако, не треба по аутоматизму закључивати да макроекономски фактори имају пресудну улогу у анализи, али њихов утицај на породицу и појединца у репродуктивном контингенту је реалан и конкретан, па их треба узети у обзир, поготово ако су деловали у дужем временском периоду.

ОПШТА СТОПА МОРТИНАТАЛИТЕТА (МРТВОРОЂЕЊА) У ПЕРИОДУ ОД 1900. ДО 2011. ГОДИНЕ

Један од важних показатеља развоја становништва јесте и општа стопа мртворођења, односно стопа мортинаталитета, која поготово добија на значају када се анализира дужи временски период.

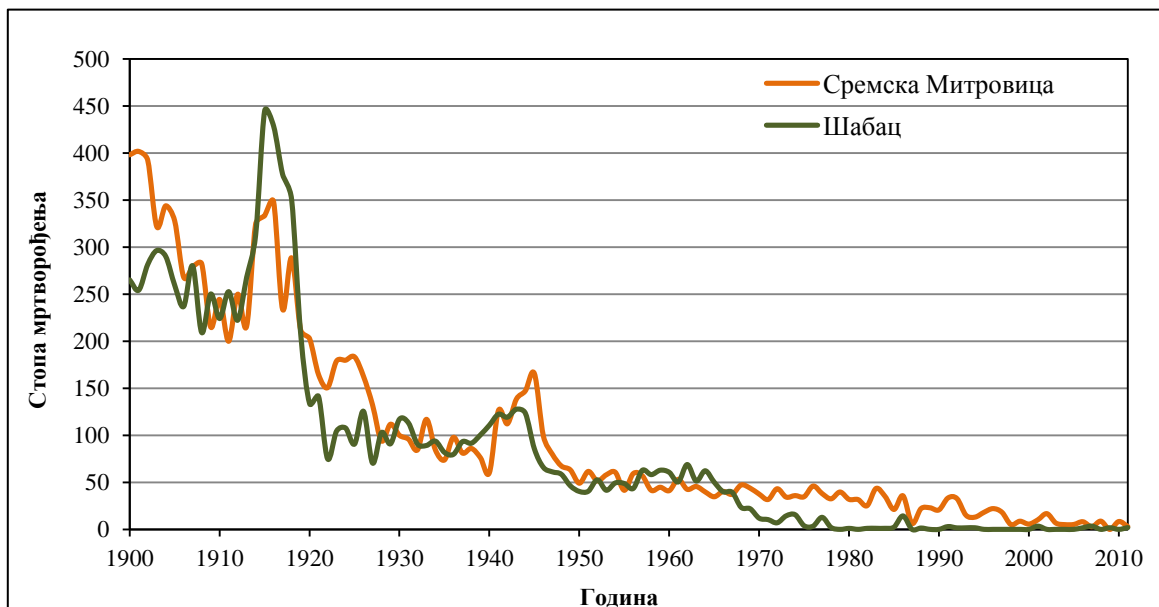
Наиме, здравствена политика, нега трудница и брига за мајку и дете су на почетку 20. века били на знатно нижем нивоу него данас. Како се мењало друштво, животни стандард, свест становништва, првенствено жена, тако су се и ови услови побољшавали, па је на почетку 21. века стопа мртворођења достигла најнижи забележени ниво, скоро занемарљив.

У оба посматрана насеља бележи се континуиран пад стопе мртворођења (графикон 4.), осим у периодима Првог и Другог светског рата, јер су тада додатно погоршани услови за рађање, па су осцилације тренда у тим годинама очекиване.

Уколико изузмемо године Првог светског рата, највише забележене вредности биле су на почетку периода, али са јасном разликом између насеља од око 100%. Ову разлику не треба тумачити само у оквирима здравствених услова, јер су они били чак и бољи у Сремској Митровици у том периоду, него у контексту односа према рађању. У том периоду у Сремској Митровици је било учесталије ванбрачно рађање, што ће показати анализа последњих поглавља дисертације, а таква рађања су се најчешће одвијала „тајно“, далеко од очију друштвене заједнице, у нехигијенским условима и често без присуства стручних лица. Такви поступци неминовно су доводили до компликација и већег броја мртворођене деце. У већини таквих случајева као занимање оца уписано је „граничар“, док код мајки врло често стоји „слушкиња“, јер су многе жене, поготово млађе, радиле у

домаћинствима аустро-угарских војника који су распоређивани на имањима на граници Монархије.

Графикон 4. Стопа мртворођења у периоду од 1900. до 2011. године

Извор: Матичне књиге рођених за Сремску Митровицу и Шабац (1900-2011)

Током Првог светског рата Шабац бележи више вредности, у условима који су били ужасавајући, док у периоду Другог светског рата у Митровици вредности бивају више, јер су тада у том насељу, поготово до 1944. године, били изузетно тешки услови за живот и опстанак, па тако и рађање.

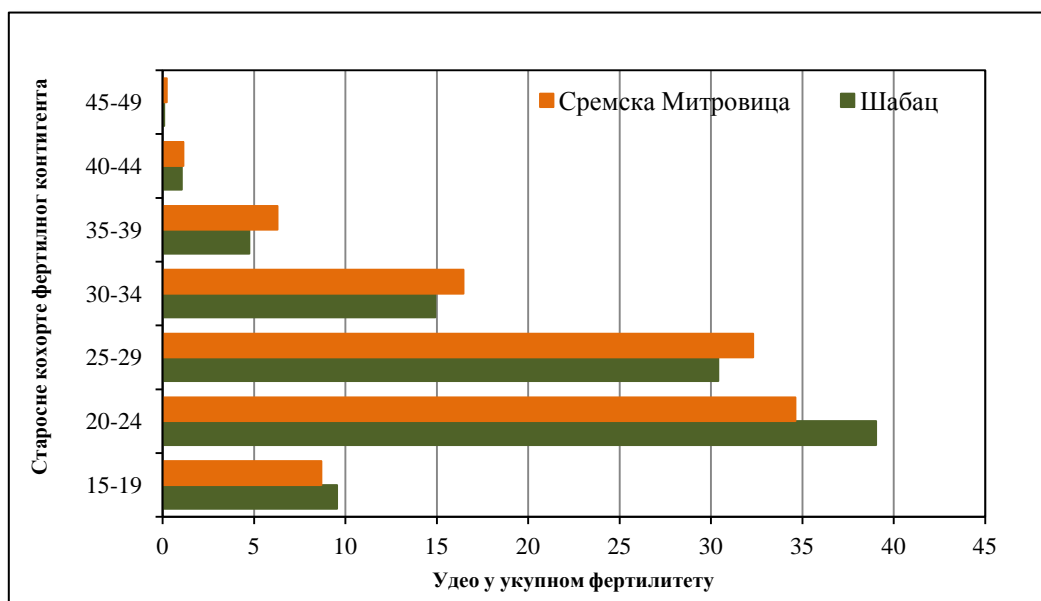
Од половине 20. века стопе постепено опадају у оба насеља. Од почетка 80-их стабилизују се на вредности око нуле у Шапцу, а након 2000. године и у Митровици се уочава такав тренд. Свакако, појединачни случајеви су могући и у будућем периоду, али стање у области репродуктивног здравља је боље из године у годину, па се не очекују алармантне вредности.

СПЕЦИФИЧНЕ СТОПЕ ФЕРТИЛИТЕТА ПО СТАРОСТИ У ПЕРИОДУ ОД 1900. ДО 2011. ГОДИНЕ

Приликом анализирања фертилитета, специфичне стопе фертилитета по старости су прецизнији показатељ у односу на општу стопу, јер узимају у обзир број живорођења сваке кохорте посебно у односу на укупан број жена у оквиру те исте кохорте. Самим тим, добија се детаљан приказ демографског потенцијала и доприноса сваке кохорте посебно у Сремској Митровици и Шапцу у посматраном периоду, јер је старосни модел фертилитета једна од важних детерминанти разлика ова два насеља.

У посматраном периоду, У Сремској Митровици је рођено укупно 37.928 деце, док је у Шапцу рођено укупно 51.807 деце, што потврђује утицај фертилитета на кретање становника, пошто су ова два насеља на почетку периода имала приближно исти број становника. Разлике су биле присутне и у првој, али и у другој половини периода, стога је анализа урађена према тим периодима, као и према последњем периоду, од 2000. године, од када трендови поново постају уједначенији.

Графикон 5. Укупан део појединачних кохорти у укупно оствареном фертилитету у периоду 1900-2011. године

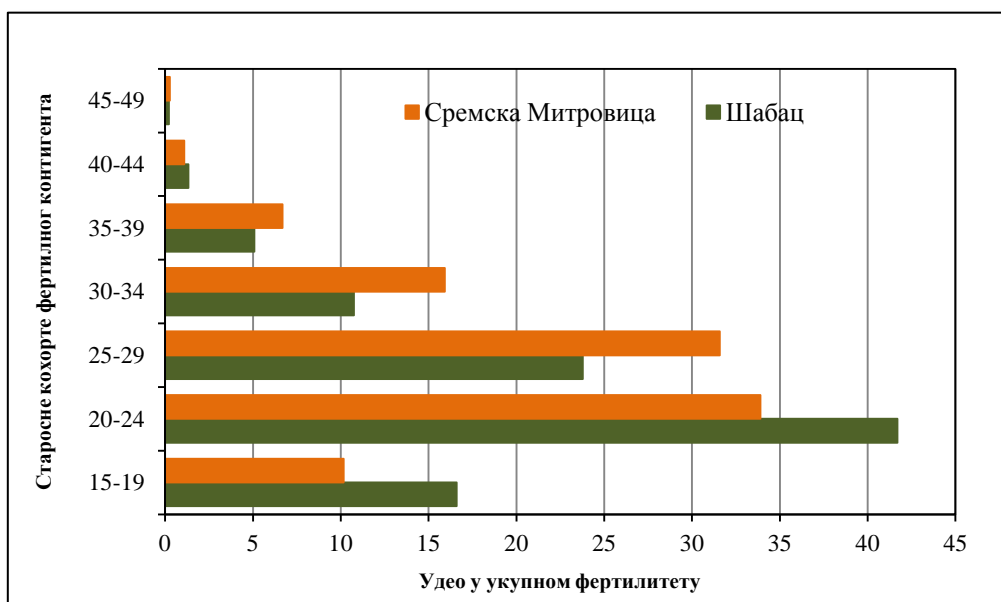
Извор: Матичне књиге рођених за Сремску Митровицу и Шабац (1900-2011), РЗС

Уколико бисмо посматрали целокупан период, највећи број деце родиле су жене старости 20-24 године, у оба насеља, 39% у Шапцу и 34,6% у Митровици. Следећа

кохорта према уделу је кохорта 25-29 година, која је у Шапцу остварила нешто више од 30%, док је у Митровици тај удео преко 32% укупног фертилитета.

Оно што треба посебно нагласити јесте чињеница да је већи удео у млађим кохортама, 15-19 и 20-24 године, остварио Шабац, док је у свим старијим кохортама у Митровици забележен већи удео, што је резултат ранијег и бржег процеса одлагања рађања у овом насељу.

Графикон 6. Укупан део појединачних кохорти у укупно оствареном фертилиту у периоду 1900-1950. године

Извор: Матичне књиге рођених за Сремску Митровицу и Шабац (1900-1950), РЗС

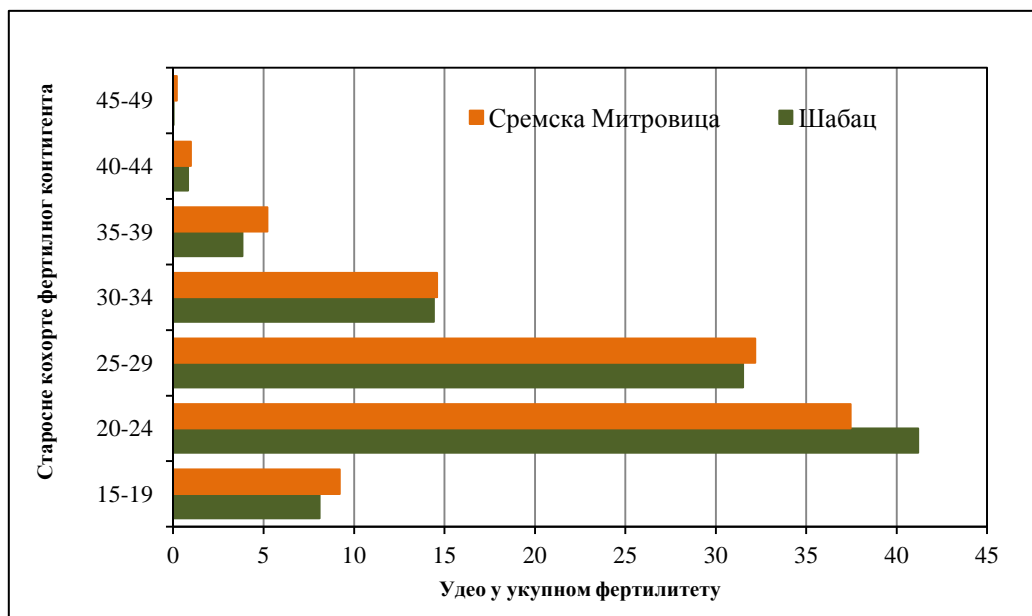
У периоду 1900-1950. године (графикон 6.) примећује се да је у Шапцу највећи удео у рађању остварила кохорта 20-24 године, скоро половину, са знатним уделом кохорте 25-29 година, али и 15-19 година, што је очекиван старосни модел фертилитета у овом периоду.

Истовремено, у Сремској Митровици су скоро исти део оствариле кохорте 20-24 и 25-29 година, док је на трећем месту већ у том периоду била кохорта 30-34 године. Дакле, у млађим кохортама већи фертилитет остварен је у Шапцу, са разликама и до 10%, док је у старијим кохортама знатно већи фертилитет остварен у Митровици.

Ако се осврнемо на моменат након 1950. године, када се дотадашњи приближно исти број становника изражено мења, у корист Шапца, онда добијамо потврду претходних

тврђи да је управо фертилитет из претходног периода, односно природно обнављање становништва било кључни позитиван фактор у демографском развоју Шапца.

Графикон 7. Укупан део појединачних кохорти у укупно оствареном фертилиту у периоду 1951-1999. године

Извор: Матичне књиге рођених за Сремску Митровицу и Шабац (1951-1999), РЗС

На графикону 7. уочава се уједначавање вредности удела фертилитета већине кохорти, као наставак претходног тренда. Овога пута, Сремска Митровица је, захваљујући мигрантском млађем становништву на неки начин „опоравила“ старосни модел фертилитета, задржавањем истог нивоа најмлађе кохорте и повећањем удела кохорте 20-24 године, а смањењем удела кохорте 30-34 године.

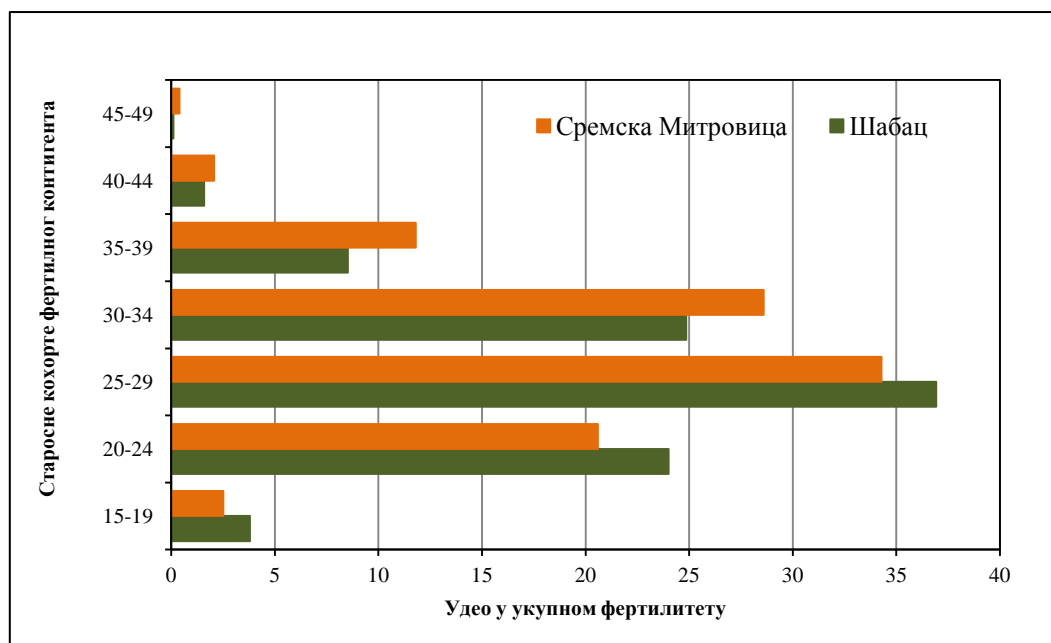
Дакле, Митровица је донекле стабилизовала промене старосног модела, а Шабац постепено ушао у фазу промена, али са, још увек стабилним и најзначајнијим уделом кохорте 20-24 године, којем се приближава кохорта 25-29 година.

Управо ово приближавање трендова и повећање удела старијих кохорти у овом периоду, односно појава одлагања рађања за старије године, довели су до стагнације развоја крајем 20. века и појаве нових момената условљених савременим трендовима и факторима у оба насеља.

На наредном графикону (графикон 8.) разлике и трендови постају значајно другачији, идући у правцу негативних последица по демографски развој, поготово у насељу Сремска Митровица. Наиме, у овом насељу, након 2000. године, највећи удео у укупном

фертилитету задржала је кохорта 25-29 година, значајно је опао удео кохорте 20-24 године, а на друго место се јасно позиционирала кохорта 30-34 године. која је остварила више од четвртине укупног фертилитета до краја 2011. године.

Графикон 8. Укупан део појединачних кохорти у укупно оствареном фертилитету у периоду 2000-2011. године

Извор: Матичне књиге рођених за Сремску Митровицу и Шабац (2000-2011), РЗС

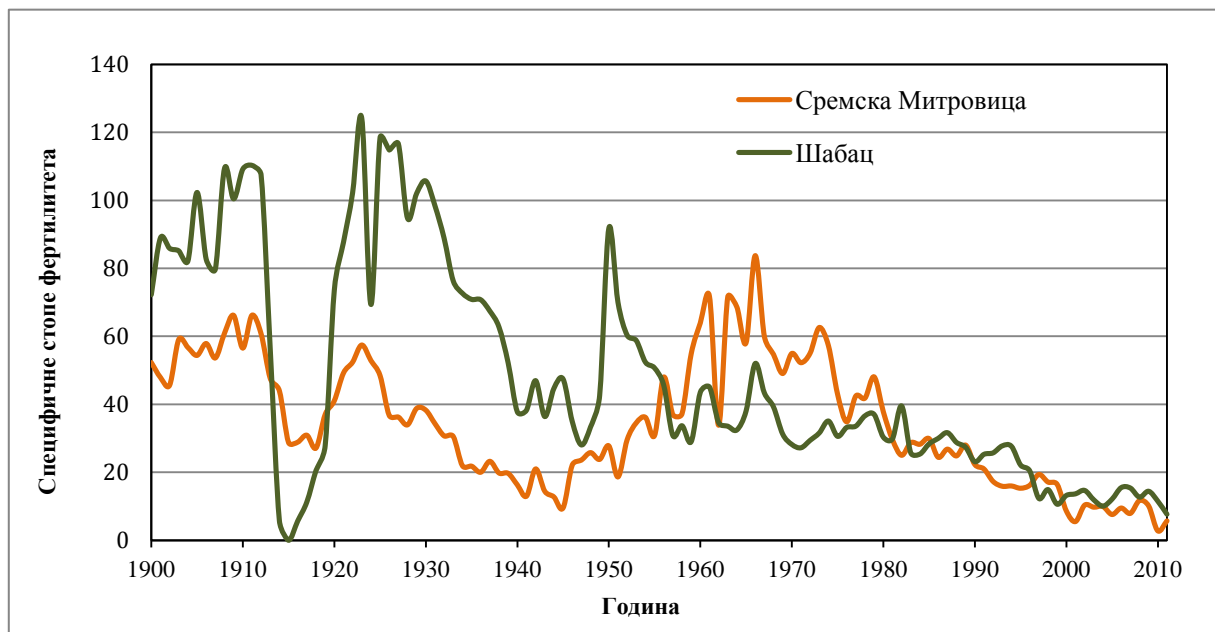
У Шапцу је до дошло до сличних промена, али мањег интензитета, а и даље је задржано стање у којем млађе кохорте у Шапцу остварују већи удео у фертилитету у односу на исте кохорте у Митровици, док је за старије кохорте обрнуто. Оно што посебно забрињава у насељу Сремска Митровица је чињеница да су удели кохорти 35-39 и 40-44 године дупло већи у односу на претходни период, поготово ако се не занемари чињеница да овај последњи период обухвата свега 12 година. У наредним деценијама такав тренд доводи до ситуације у којој ће кохорта 30-34 године врло брзо постати најзначајнија, односно са највећим уделом, а старије кохорте ће пратити такав темпо и тренд.

Оваква анализа фертилитета је полазна основа за утврђивање доприноса и трендова свих кохорти појединачно у свакој години посматраног периода, како би се конкретније утврдили узроци представљене коначне слике старосног модела фертилитета. Разлике су осцилирале по годинама и према насељу, о чему говоре поглавља која следе.

Специфичне стопе фертилитета жена старих 15-19 година

Специфичне стопе фертилитета жена из најмлађе кохорте у оквиру фертилног континента су посебно важне за анализу у првим деценијама посматраног периода, под претпоставком да су разлике највеће управо тих година.

Графикон 9. Кретање специфичних стопа фертилитета кохорте 15-19 година у периоду 1900-2011. године

Извор: Матичне књиге рођених за Сремску Митровицу и Шабац (1900-2011), РЗС

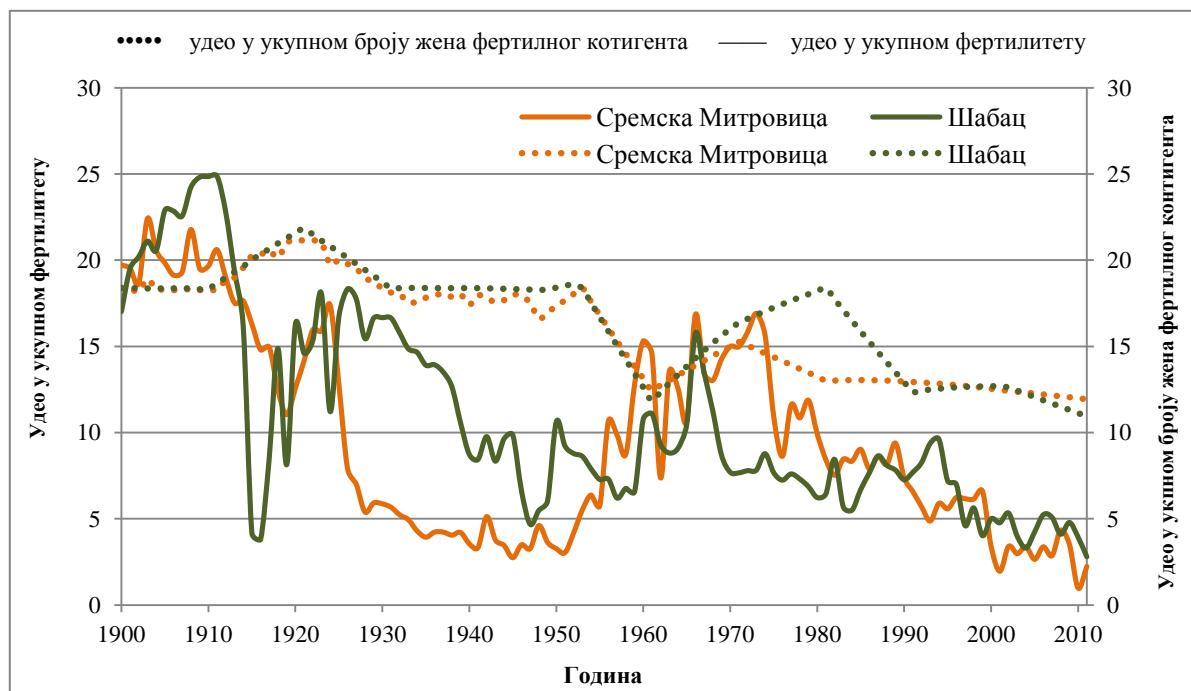
На графикону 9. приказано је кретање фертилитета који су остваривале мајке старости 15-19 година, односно број жена старости 15-19 година које су рађале у посматраној години у односу на укупан број жена исте кохорте. Очекивано, на почетку периода, жене су остваривале рађање у ранијој старосној доби, а временом је тај ниво постепено опадао.

Упоредна анализа је показала чак дупло веће стопе фертилитета у Шапцу до половине 20. века, које континуирано опадају до краја периода (укуључујући поремећаје око Првог и Другог светског рата). У Сремској Митровици се после Другог светског рата бележи пораст стопе фертилитета, који максимум достиже половином 60-их, када је био и најјачи миграторни прилив у овом насељу.

Графикон 10. потврђује тренд са графикона 9., међутим постоје одступања, јер се уочава на почетку периода да су жене из ове кохорте у Сремској Митровици оствариле

подједнак удео рађања у укупном рађању, као и жене у Шапцу, иако је њихов удео у оквиру сопствене кохорте био душло мањи.

Графикон 10. Удео кохорте 15-19 година у укупно оствареном фертилитету и укупном броју жена фертилног континента у периоду 1900-2011.

Извор: Матичне књиге рођених за Сремску Митровицу и Шабац (1900-2011); РЗС

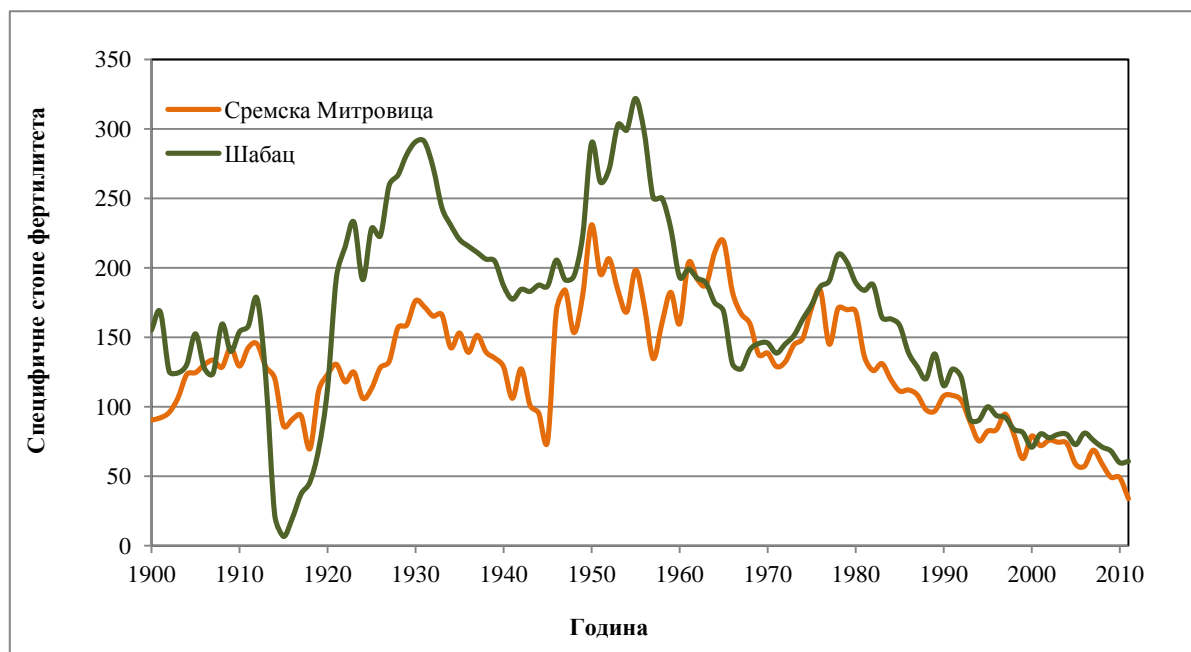
Закључак је да су у Шапцу жене ове старости унутар кохорте много више рађале него жене унутар исте кохорте у Митровици, али да су у укупном фертилитету оствариле скоро подједнак удео, око 20-25%, односно 15% до средине 20-их година. Наравно, те разлике унутар кохорте мајки директно условљавају потенцијал генерације ћерки, што се јасно показало у наредном периоду. У Митровици је ова кохорта до половине 40-их година чинила 16-17% фертилног капацитета, а остварила једва 5% укупног фертилитета, док су у Шапцу за исти удео у континенту ове жене оствариле 10-15% укупног фертилитета. Око 1960. године трендови су подударни, да би после тога ситуација била обрнута, како је уочено и на претходном графикону.

Очекивано, на крају периода, у оба насеља удео у укупном фертилитету опада на 2,5%, због одлагања рађања, али приметан је и пад удела жена ове кохорте у фертилном континенту, што иницира претпоставку старења фертилног континента.

Специфичне стопе фертилитета жена старих 20-24 године

Старосна група жена 20-24 године се сматра делом оптималног фертилног контингента (20-34 године) и стога је посебно значајна за анализу, као и наредна кохорта.

Графикон 11. Кретање специфичних стопа фертилитета кохорте 20-24 године у периоду 1900-2011. године

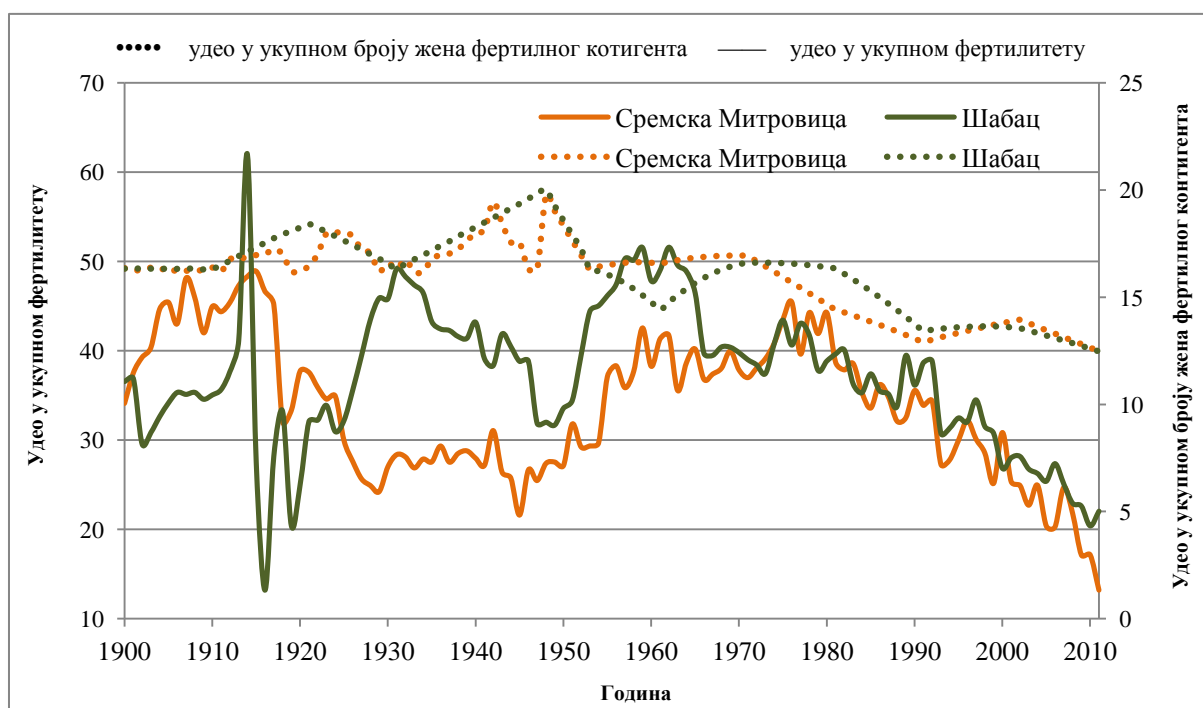
Извор: Матичне књиге рођених за Сремску Митровицу и Шабац (1900-2011); РЗС

Специфичне стопе фертилитета ове кохорте показују тренд раста све до почетка 50-их година (графикон 11.), када је достигнут максимум од преко 300%, да би се трендом опадања дошло до шест пута нижег нивоа, односно вредности око 50%. Уједначени трендови на почетку периода се раздвајају после 1920. године, када се бележи изражен пораст рађања, услед компензације за период током Првог светског рата.

Наиме, жене из кохорте 15-19 година оствариле су свој (висок) фертилитет неколико година касније, када су ушле у кохорту 20-24 године, а бројнија генерација њихових ћерки је управо допринела вишим стопама фертилитета после Другог светског рата, а њихова генерација ћерки је, уз жене мигрантског контингента, допринела краткотрајном порасту половином 70-их година. Разлика је у томе што је ова генерација, трећа по реду, свој фертилитет највише остварила као део кохорте 25-29 година, услед одлагања рађања и промене репродуктивних норми.

Јасно се уочава разлика у нивоима између два насеља током појединих периода, поготово после 1920. године, када су жене старости 20-24 године дупло више рађале у Шапцу, него жене исте старости у Сремској Митровици. Многбројне генерације, млађе и ове кохорте, оствариле су највећи део потенцијала на којем се темељио даљи развој Шапца и стога су разлике у броју становника од тада све веће, у корист Шапца.

Графикон 12. Удео кохорте 20-24 године у укупно оствареном фертилитету и укупном броју жена фертилног контингента у периоду 1900-2011.¹⁴

Извор: Матичне књиге рођених за Сремску Митровицу и Шабац (1900-2011); РЗС

На основу графикана 12. закључује се да је удео жена из кохорте 20-24 године са просечно 16-20% удела у укупном фертилном контингенту обезбеђивао и до 50% укупно оствареног фертилитета у Шапцу, али у Сремској Митровици дупло мање.

У првој деценији је очекивана разлика у корист Митровице, јер је ово насеље имало дупло нижи ниво фертилитета остварен у млађој кохорти, па су разлике у старосном моделу рађања биле видне још на почетку 20. века. У 1929. години у Шапцу је удео ових жена износио 17%, а половина од укупно живорођене деце те године била је управо од мајки старих 20-24 године. Истовремено, у Сремској Митровици је тај ниво био око 30% укупно остварених живорођења.

¹⁴ Напомена: различите вредности на примарној и секундарној „у“ ос

После Другог светског рата трендови постају приближнији, али се посебно истиче период 1955-1965. године који је забележен за Шабац, у којем удео жена ове кохорте опада и испод 15%, а њихов удео фертилитета расте, чак до 50%, што је изузетно повољан однос деомграфског потенцијала. Управо то је, као што је претходно истакнуто, проузроковало основну разлику каснијих трендова. Од половине 70-их година уједначеним трендом опадају трендови оба показатеља и у оба насеља.

Међутим, тренд који највише забрињава у оба насеља започет је после 1990. године, када број жена ове кохорте стагнира и касније благо опада, а удео фертилитета који остварују ове жене поприма тренд све интензивнијег пада. Наравно, ради се о опадању укупног броја живорођених и о одлагању рађања за старије године, што ће потврдити наредни графикони.

Специфичне стопе фертилитета жена старих 25-29 година

Како су се мењале жеље, аспирације, потребе и схватања, померала се и граница рађања, односно старосна група која је у неком ранијем периоду „изнела“ највећи удео рађања у последњим деценијама је померена ка врху старосне пирамиде.

Карактеристике нивоа фертилитета по старости мајке примарни су (квантитативни) показатељи диференцираности на нискофертилитетна и високофертилитетна подручја. У централној Србији и Војводини, као нискофертилитетним подручјима, највише стопе фертилитета су до половине 20. века оствариване у старосној кохорти жена 20–24 године, а затим у кохорти 25–29 година. Оно што је карактеристично за период 1991–2000. године је знатно смањење удела у живорођењу жена старости 20–24 године, а повећање унутар кохорте старости 25–29 година старости (Срећковић, 2004).

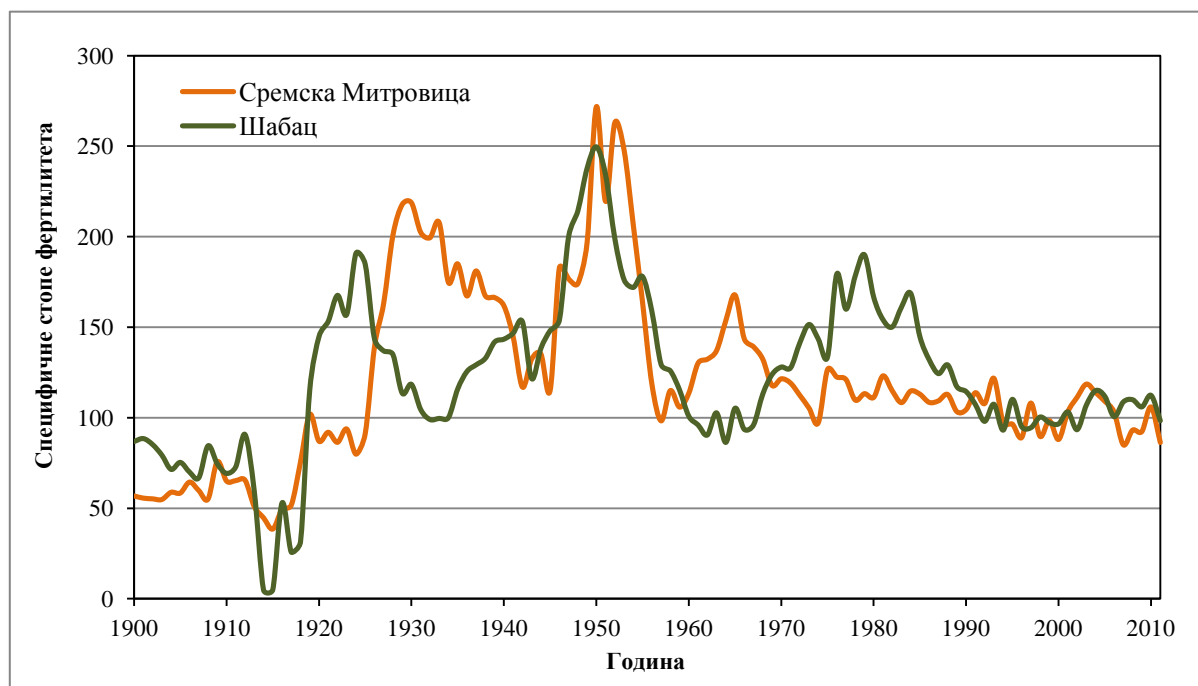
Анализе старосног модела фертилитета у Србији показују да је низак ниво фертилитета у Централној Србији и Војводини последица већ дуже време испољеног, тзв. одложеног родитељства и последица ранијег престанка рађања, поготово током деведесетих (Кубуровић, 2006).

Управо такви трендови одложеног родитељства су потврђени и на примеру Сремске Митровице и Шапца, али различитим интензитетом, што показују и наредни графикони.

Највеће разлике на графикону 13. уочавају се у међуратном периоду, који је последица претходно приказаних трендова, односно нивоа фертилитета. Оба насеља максималне стопе фертилитета кохорте 25-29 година остварују половином 20. века, услед

компензационог периода, а настављају у Сремској Митровици да расту услед миграторног прилива у наредној деценији, па се разлика јасно уочава.

Графикон 13. Кретање специфичних стопа фертилитета кохорте 25-29 година у Сремској Митровици и Шапцу у периоду 1900-2011. године

Извор: Матичне књиге рођених за Сремску Митровицу и Шабац (1900-2011); РЗС

Од половине 70-их година ова кохорта бележи узлазни тренд у Шапцу, јер се највећи удео фертилитета остварује управо код жена те старости, односно та кохорта постаје основни носилац репродуктивних норми у Шапцу до краја периода. У овом периоду у Митровици већ долази до знатног пораста фертилитета старијих кохорти, а тренд специфичних стопа фертилитета посматране кохорте стагнира, са назнаком тренда пада после 2000. године.

Кохорта жена старости 25-29 година показује константан удео од око 15% укупног броја жена фертилног континента, са израженијим падом у деценији 1960-1970. године, што је последица мањег рађања током Другог светског рата (графикон 14).

После тог периода, очекивано долази пораст, јер су то генерације рођење после рата. У последњих двадесет година примети се блажи пораст, јер долази до старења становништва и дужег очекиваног трајања живота, и мушког и женског становништва.

Што се тиче удела ове кохорте у укупном фертилитету, он је на почетку периода био нижи, јер су већи удео имале млађе кохорте, али временом је порастао, поготово у

насељу Сремска Митровица, у односу на Шабац, који тада још увек бележи значајнији ниво кохорте 20-24 године, па је разлика двострука.

Графикон 14. Удео кохорте 25-29 година у укупно оствареном фертилитету и укупном броју жена фертилног континента у периоду 1900-2011.¹⁵

Извор: Матичне књиге рођених за Сремску Митровицу и Шабац (1900-2011); РЗС

Од половине 20. века трендови су углавном подударни, са осцилацијама у појединим годинама, а свакако, са постепено растућим трендом у оба насеља до краја посматраног периода.

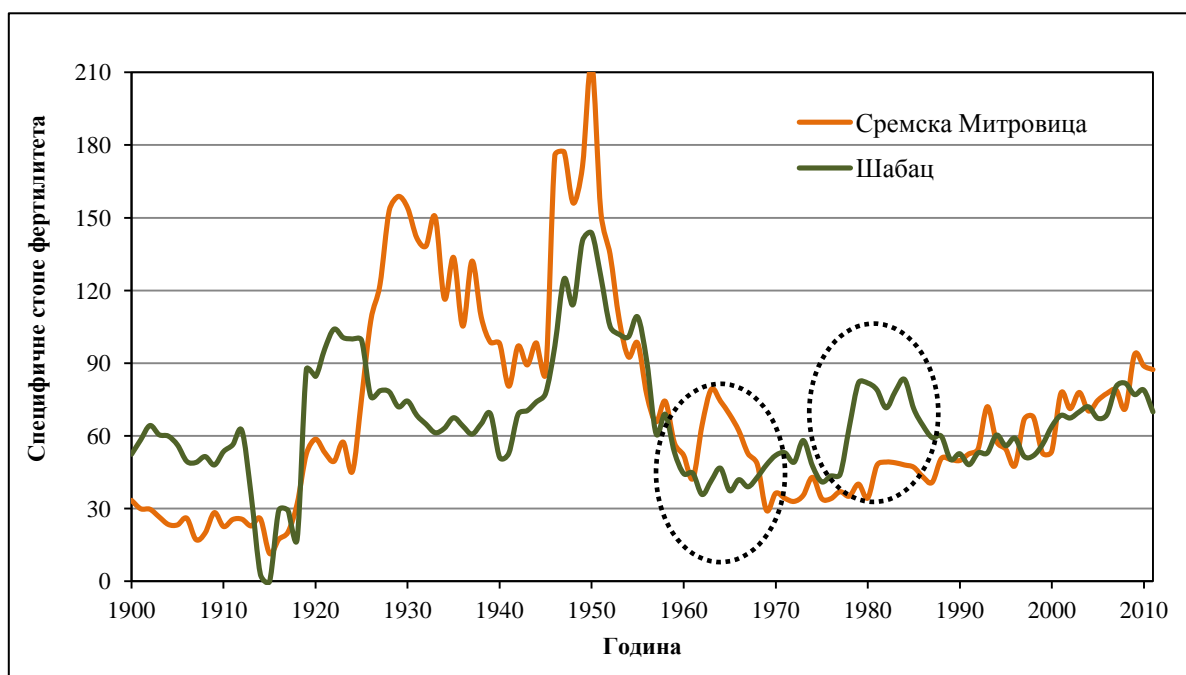
У последњих 20 година, жене старости 25-29 година остваривале су 20-25% укупног живорођења, а узимајући у обзир да је тај удео унутар кохорте у том истом периоду почео да опада, јасно је да ће ова кохорта у будућем периоду почети да бележи и пад удела у укупном фертилитету, у оба насеља.

¹⁵ Напомена: различите вредности на „у“ ос

Специфичне стопе фертилитета жена старих 30-34 година

Кретање специфичне стопе фертилитета кохорте жена старих 30-34 године, као и код свих претходних, представља резултат и наставак трендова млађих кохорти. Иако се општеприсутан тренд пренео и на Сремску Митровицу и Шабац, током посматраног периода уочава се и јасно издваја ранији улазак Митровице у транзицију фертилитета, односно транзицију старосног модела рађања. Приликом анализирања ових појава, кохорта 30-34 године је посебно важна, јер се њоме означава крај оптималног фертилног периода, а управо неке од кључних промена догађају се у њеним оквирима.

Графикон 15. Кретање специфичних стопа фертилитета кохорте 30-34 година у периоду 1900-2011. године

Извор: Матичне књиге рођених за Сремску Митровицу и Шабац (1900-2011); РЗС

Уоквирени трендови на графикону 15. показују моменат када почиње све интензивније одлагање рађања, што је потврђено и стопом укупног фертилитета (наредно поглавље). Управо од ових издвојених момената СУФ се спушта испод нивоа потребног за просту репродукцију, а јасно се уочава да је почетак тог периода и тренда у Митровици знатно раније у односу на Шабац.

Удео фертилитета жена кохорте 30-34 године у укупно оствареном фертилитету у насељу Шабац показује осцилације и одступања само у компензационим периодима,

после ратова, па тако и у складу са савременим развојним трендовима после 1980. године бележи пораст, поготово у последње две деценије, када достиже удео до 25%, односно четвртину укупних живорођења.

Графикон 16. Удео кохорте 30-34 године у укупно оствареном фертилитету и укупном броју жена фертилног континента у периоду 1900-2011. године¹⁶

Извор: Матичне књиге рођених за Сремску Митровицу и Шабац (1900-2011); РЗС

Жене ове кохорте су током целокупно посматраног периода остваривале значајан удео фертилитета, знатно више у Сремској Митровици у односу на Шабац у периоду 1925-1945. године, чак и до 27%, што је знак веома ране транзиције старосног модела фертилитета.

Чињеница која има највећи значај је посебно означена на графикону 16. и односи се на сам крај посматраног периода, у којем Митровица бележи чак 10% више удела ове кохорте у односу на Шабац. Овај удео има тренд интензивног раста, док се у Шапцу уочава чак тренд пада последњих година. У Сремској Митровици ова кохорта највише учествује у фертилитету десет година уназад, што се одразило на средње године рађања у највећој мери. С обзиром да се и удео ове кохорте у укупном броју жена фертилног

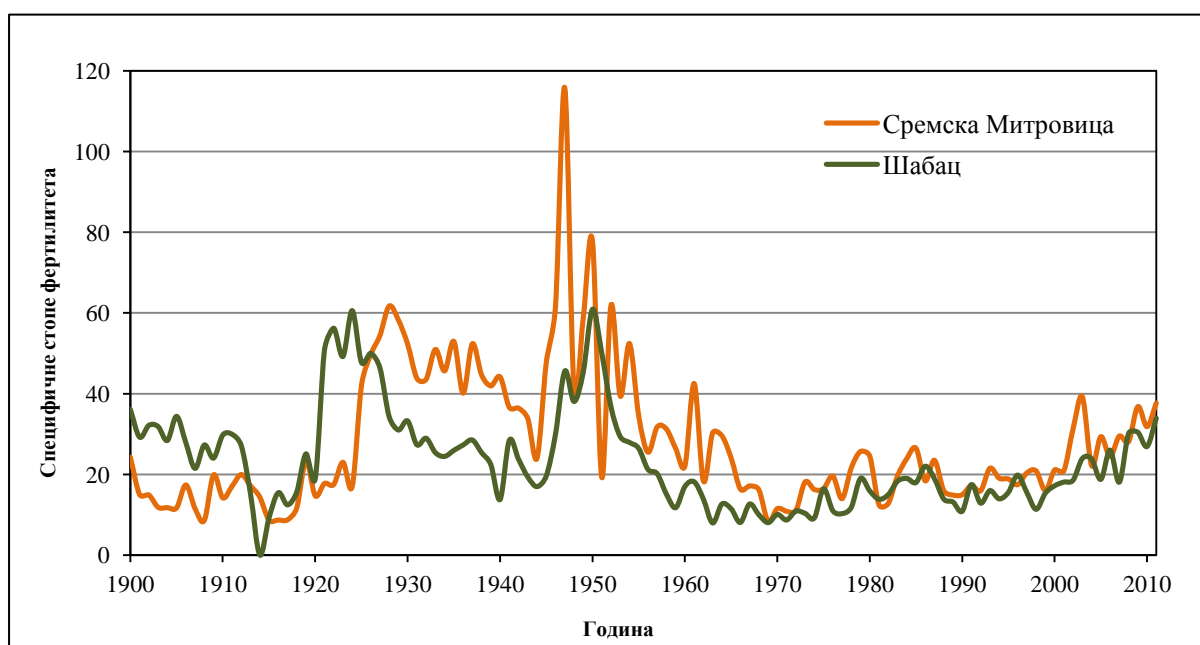
¹⁶ Напомена: различите вредности на примарној и секундарној „у“ оси

континента повећава, онда је јасно да ће средње године задржати тренд раста, а СУФ наставити да опада, јер су ови процеси међусобно условљени.

Специфичне стопе фертилитета жена старих 35-39 година

Надовезујући се на анализу кохорте 30-34 године, закључује се да и кохорта жена старости 35-39 година (графикон 17.) постепено расте, поготово у последњој деценији посматраног периода, у оба насеља.

Графикон 17. Кретање специфичних стопа фертилитета кохорте 35-39 година у периоду 1900-2011. године

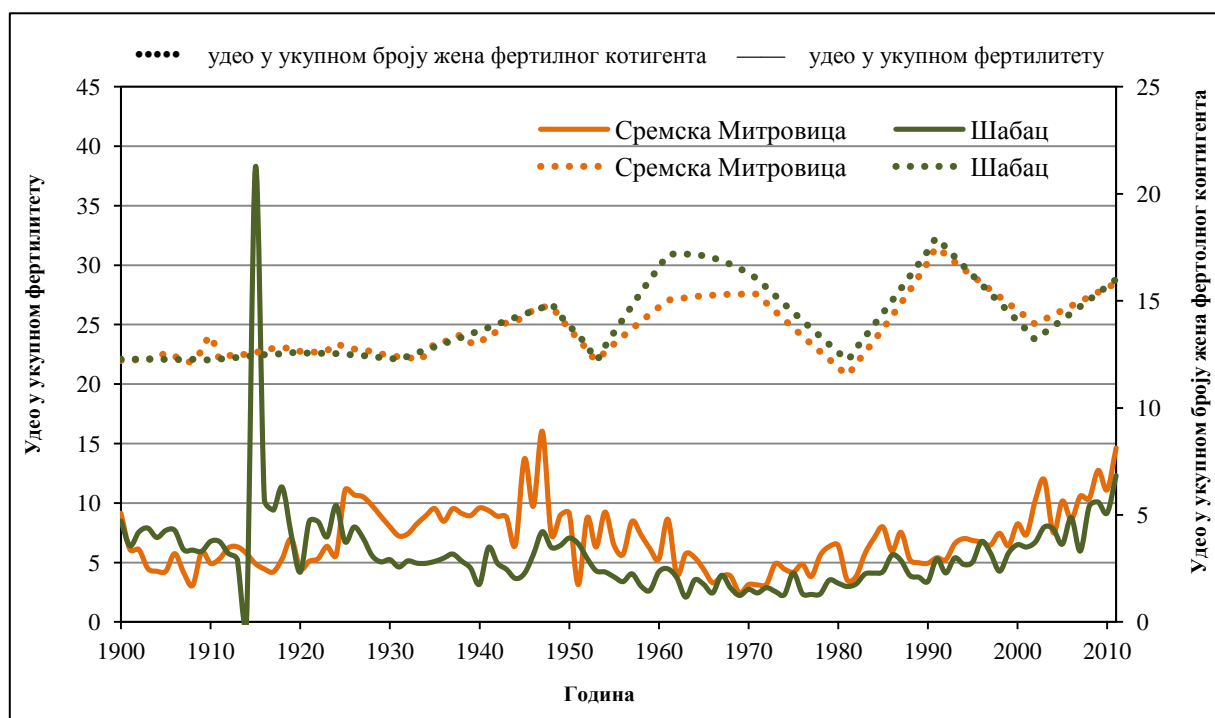
Извор: Матичне књиге рођених за Сремску Митровицу и Шабац (1900-2011); РЗС

Након 1950. године линија тренда су подударне, са нешто вишим вредностима у Митровици. Веће разлике и осцилације уочавају се у првој половини века. Дупло више стопе фертилитета у Шапцу резултат су опште присутне високе плодности становништва и високих репродуктивних норми у овом насељу, које су заустављене Првим светским ратом. У том периоду у Митровици није било већих промена тренда, а током самог рата не бележи се оштрији пад, јер су углавном тада старије жене рађале. После рата, демографски препород је у Шапцу кренуо раније, а уочене троструко веће вредности у оба насеља у периоду 1920-1925. године су последица неоствареног рађања током рата и његове „надокнаде“ у послератном периоду. Током рата, у Шапцу практично није ни било

рађања, тако да је нагли тренд раста и математички логичан. Компензациони период је трајао све до краја 30-их година и почетка Другог светског рата, када је прекинут, а потом, после рата настављен, још већим интензитетом. У деценијама после рата стопе су неколико промила више у Митровици, јер ово насеље тада захвата миграторни талас, како је и раније објашњено.

Како се уочава на наредном графикону (графикон 18.), у укупно оствареном фертилиту, кохорта жена старости 35-39 година имала је просечно удео 5-10% у оба насеља у првих 20 година посматраног периода (изузимајући тренд током рата у Шапцу које је претходно објашњен).

Графикон 18. Удео кохорте 35-39 година у укупно оствареном фертилиту и у укупном броју жена фертилног континента у периоду 1900-2011. године¹⁷

Извор: Матичне књиге рођених за Сремску Митровицу и Шабац (1900-2011); РЗС

Након тог периода, удео ове кохорте је дупло виши у Митровици, све до почетка 60-их година, што је резултат знано виших средњих година рађања у том насељу, током целог периода, па се такав однос, са мањим разликама наставио до краја целог периода. Видно већи удео ових жена у укупном броју жена фертилног континента у оба насеља од почетка 60-их година је резултат миграција, али и последица високог фертилитета који су

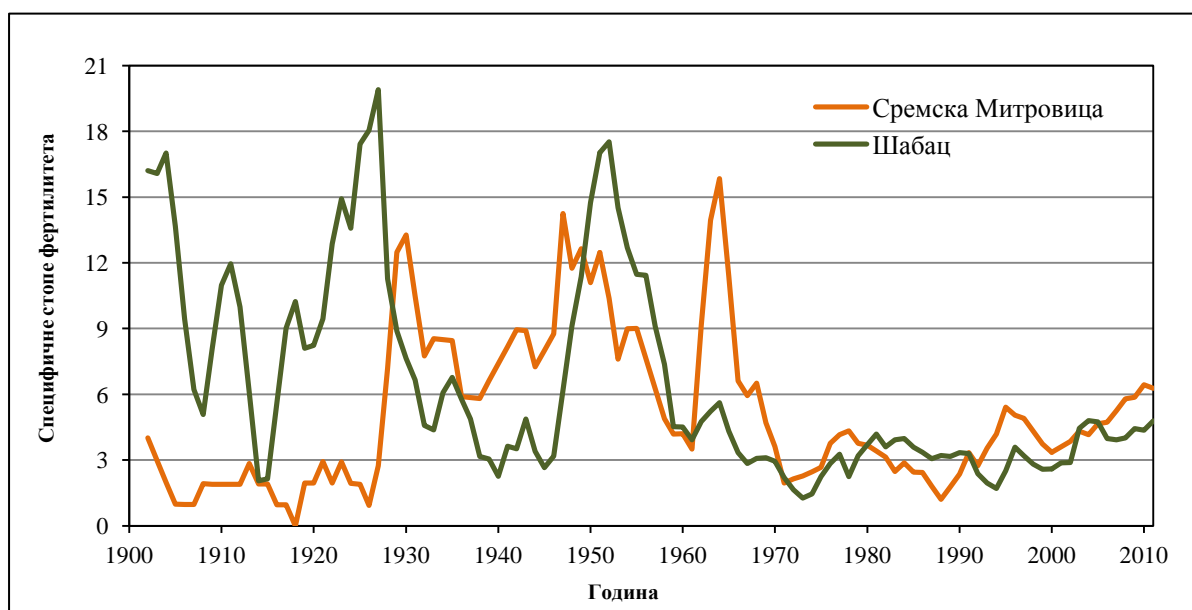
¹⁷ Напомена: различите вредности на примарној и секундарној „у“ ос

оствариле њихове мајке, у међуратном периоду. Од половине 80-их до почетка 90-их година, такође се уочава изражен пораст удела ове кохорте, који је, у највећој мери последица фертилитета оствареног 50-их година, током компензационог периода (генерације које су тада рођене ушле су у кохорту 35-39 година у овом периоду). У последњим деценијама расте удео ове кохорте према оба посматрана параметра, тако да ће допринос фертилитета који ове жене остварују остати углавном исти, односно неће моћи да надоканди неостварен фертилитет у млађим кохортама.

Специфичне стопе фертилитета жена старих 40-44 године

Уколико у оптимални фертилни контингент уврстимо жене старости 20-34 године, претпоставља се да ће најстарије кохорте, као и најмлађе, показати знатно ниже стопе фертилитета у односу на кохорте укључене у оптимални контингент.

Графикон 19. Кретање специфичних стопа фертилитета кохорте 40-44 године у периоду 1900-2011. године¹⁸

Извор: Матичне књиге рођених за Сремску Митровицу и Шабац (1900-2011); РЗС

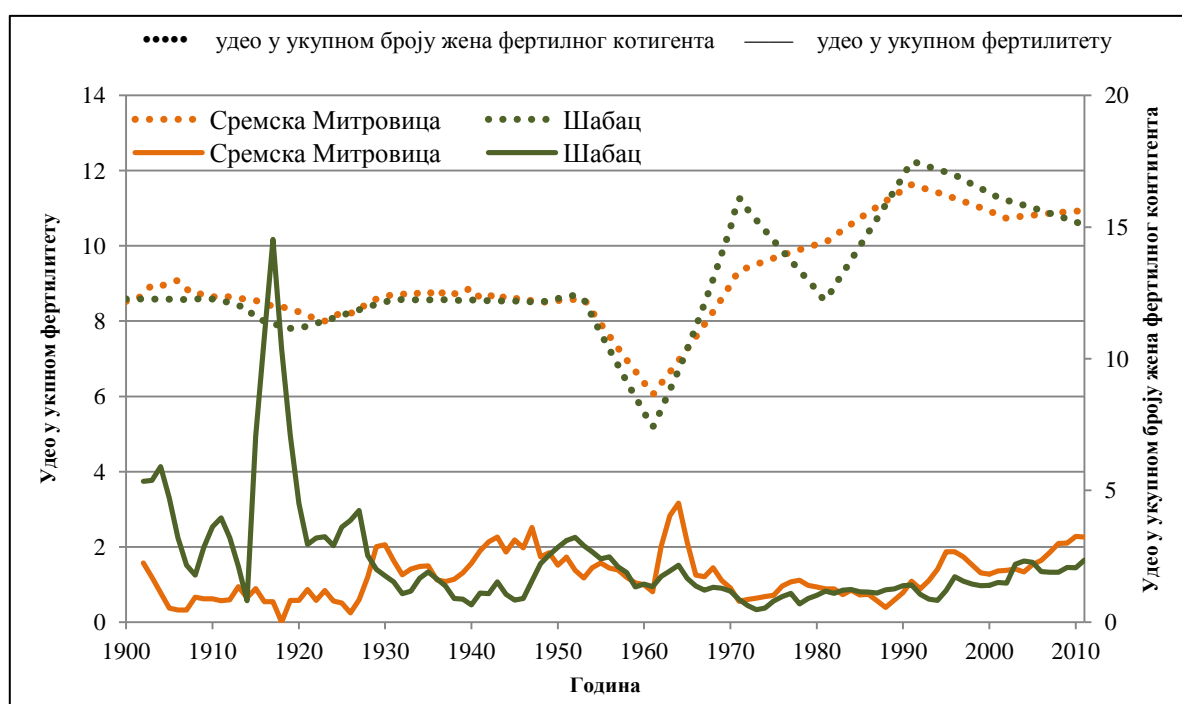
Не може се очекивати (бар не у блиској будућности) да ће жене старије од 40 година остварити значајан удео рађања, али како се уочава на графикону 19., ниво фертилитета кохорте жена старости 40-44 године бележи континуиран пораст после 2000.

¹⁸ Вредности су приказане помоћу покретне медијане од 3 члана

године, поготово у Сремској Митровици (чак праволинијски). Остале разлике односе се на више стопе фертилитета у Шапцу на почетку периода и током компензационих периода, док је у Митровици, због миграција, ова кохорта имала знатно више стопе у периоду 1961-1971. године.

Што се тиче удела ове кохорте у укупном броју жена фертилног континента, он очекивано расте (изузимајући дефицит проузрокован Првим и Другом светским ратом), јер се повећава очекивано трајање живота.

Графикон 20. Удео кохорте 40-44 године у укупно оствареном фертилиту и у укупном броју жена фертилног континента у периоду 1900-2011. године¹⁹

Извор: Матичне књиге рођених за Сремску Митровицу и Шабац (1900-2011); РЗС

Међутим, тај пораст неће бити израженији, јер део ове кохорте постају малобројније генерације рођене у другој половини 20. века, док ће старије кохорте бележити већи пораст. На тај начин негативно се мења изглед старосне пирамиде. Иако ова кохорта показује узлазне трендове стопа фертилитета, тај удео је (још увек) мали и недовољан да би се надокнадило рађање које је изостало код млађих кохорти у потребном нивоу.

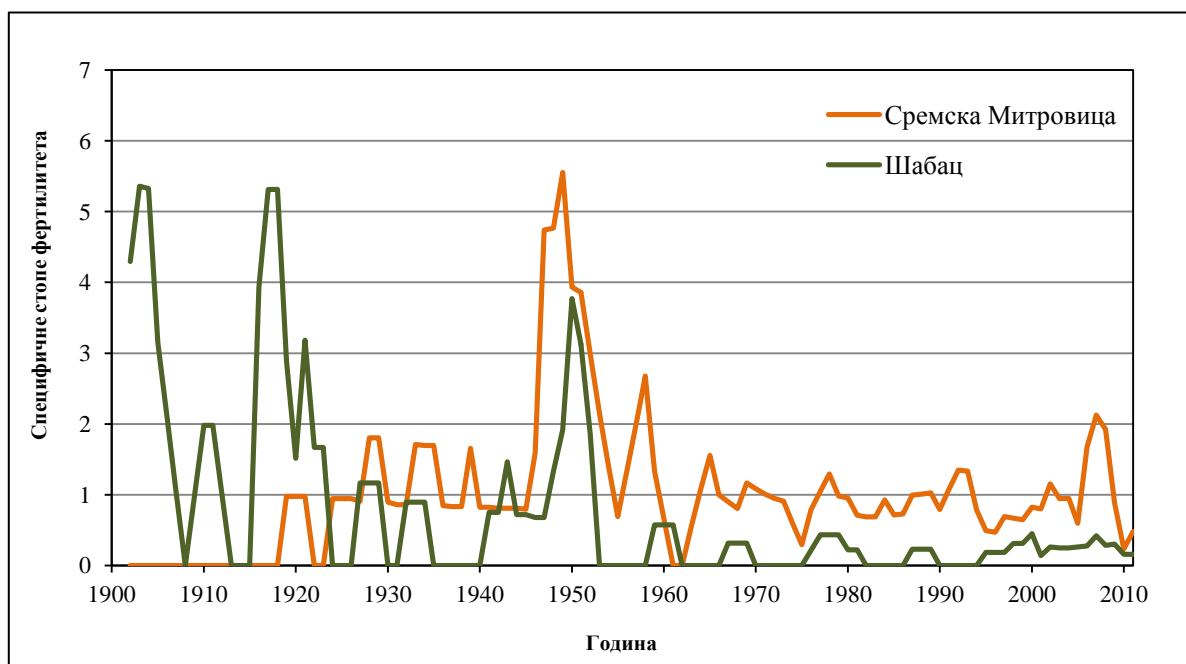
¹⁹ Напомена: различите вредности на примарној и секундарној „у“ оси

Специфичне стопе фертилитета жена старих 45-49 година

Специфичне стопе фертилитета кохорте 45-49 година показују исти тренд као и претходна кохорта, са већим осцилацијама током ратова и послератних периода, као и више стопе у Шапцу на почетку периода, када све кохорте показују знатно више стопе фертилитета у односу на Сремску Митровицу.

Међутим, оно што се већ на први поглед издваја на графикаону 21. јесу дупло више вредности стопе фертилитета кохорте 45-49 година у Митровици од почетка 60-их година, које у неким годинама показују и четири пута више вредности у односу на Шабац, са назнаком растућег тренда.

Графикон 21. Кретање специфичних стопа фертилитета кохорте 45-49 година у периоду 1900-2011. године²⁰

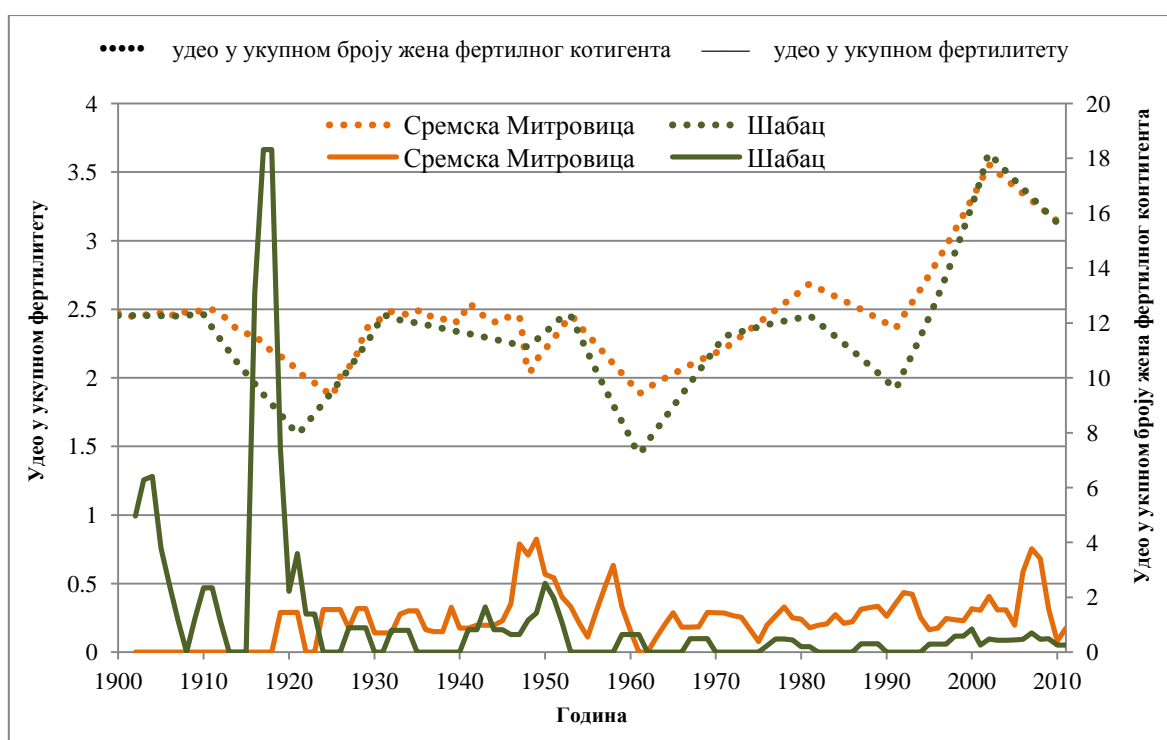
Извор: Матичне књиге рођених за Сремску Митровицу и Шабац (1900-2011); РЗС

Дакле, чак и ове кохорте, које код већине популација бележе ниске вредности фертилитета, у Митровици имају постепено узлазни тренд, који прати трендове и осталих кохорти веће старости у оквиру фертилног контингента и тако доприноси одлагању рађања и темпо ефекту.

²⁰ Вредности су приказане помоћу покретне медијане од 3 члана

Како се закључује на основу графикана 22., на почетку периода, па све до пред крај Првог светског рата, ова кохорта практично није имала удео у фертилитету у Сремској Митровици, док је у Шапцу то било другачије, због високе опште стопе фертилитета. Осим периода надокнаде фертилитета после Првог светског рата, удео кохорте жена старости 45-49 година, после 1930. године има релативно уједначен тренд у оба насеља, али са израженим разликама у корист Шапца (као и код претходних кохорти). Након 1950. године приметне су назнаке пада, јер је тада већ завршен компензациони период после Другог светског рата.

Графикон 22. Удео кохорте 45-49 године у укупно оствареном фертилитету и у укупном броју жена фертилног континента у периоду 1900-2011. године²¹

Извор: Матичне књиге рођених за Сремску Митровицу и Шабац (1900-2011); РЗС

Почетком 60-их вредности су се повећале у оба насеља, али тај удео је ипак био занемарљив у укупно оствареном фертилитету у односу на млађе кохорте. Стагнација тренда се примећује до краја посматраног периода, као и дупло више стопе у Митровици током већег броја година, поготово у последњим годинама периода. Међутим, од 1990. године долази до постепеног, потом и све израженијег пораста удела ове кохорте у укупном фертилитету, поготово у Сремској Митровици.

²¹ Напомена: различите вредности на примарној и секундарној „у“ оси

Удео жена ове старосне кохорте знатно је опао (страдао) током Првог светског рата, што је приказано првим падом линије тренда у оба насеља, мало више у Шапцу, који је претрпео, како је раније описано, много већа страдања током овог рата у односу на Митровицу. Пад тренда после 1950. године је резултат изостанка рађања током поменутог рата, као што је и пад половином 80-их резултат истих услова током Другог светског рата, а последица тога је пад после 2000. године.

Одлагање рађања за старије године смањује број преосталих година до краја репродуктивног периода, самим тим умањује шансу за рађања вишег реда (друго, треће дете и више), па је укупан број деце по свакој жени из године у годину мањи, што показује стопа укупног фертилитета у наредном поглављу.

Кохорте жена старијих од 35 година се не сврставају у оптимални фертилни контингент, узимајући у обзир првенствено биолошки аспект репродуктивне активности и способности жена. Међутим, извесно је да се и ови показатељи постепено мењају, па како се фертилни контингент сада већ универзално означава старосну 15-49 година, тако би требало размотрити и померање граница оптималног фертилног контингента на оквир 20-39 година, или у контексту померања доње границе на 25 година (25-39), након што је утврђено да старењем становништва стари и фертилни контингент. Осим тога, квантитативно је потврђено да се постепено и континуирано смањује удео млађих кохорти у укупном фертилитету, док истовремено старије кохорте бележе пораст, поготово кохорта 35-39 година.

Поред тога, узимајући у обзир стратегије образовања и циљеве који се односе на удео високообразованог становништва, не може се очекивати да ће жене кохорте 20-24 године повећати свој удео у укупном фертилитету, због трајања образовања и могућности проналажења (првог) посла.

СТОПА УКУПНОГ ФЕРТИЛИТЕТА У ПЕРИОДУ ОД 1900. ДО 2011. ГОДИНЕ

Питање фертилитета, односно плодности жена први пут се поставило и забележило Пописом становништва 1948. године, од када се ова категорија све детаљније прати у наредним пописима и демографским публикацијама, а на нивоу насеља праћење је могуће и за ранији период, од када постоје сачувани подаци у оквиру матичних књига рођених. Постојање одговарајућих података даје основ за анализу трансверзалном методом или лонгитудиналном (кохортном). У фокусу дисертације је стопа укупног фертилитета (трансверзални приступ), која представља синтетички израз репродуктивних норми 35 различитих генерација (15-49) у једној календарској години (Рашевић, 2015). Она квантификује број деце који једна жена роди уколико доживи крај репродуктивног периода, рађајући по специфичним стопама према старости жена у датој години (Ђурђев, 2001).

Стопа укупног фертилитета према наведеном приступу представља завршни фертилитет једне фиктивне генерације жена која би сваке године током свог фертилног периода требало да има у просеку исти ниво фертилитета, односно исте вредности специфичних стопа фертилитета као свака од 35 старосних кохорти жена у години посматрања. Неоспорно је да не рађају по истим стопама жене старости 20-24 и рецимо 35-39 година, а поготово старије, па су зато претходно посебно анализирани специфичне стопе фертилитета по старости. Поред тога, једна иста кохорта не бележи ниво рађања који је константан у дужем периоду, па је појединачна анализа била неопходна.

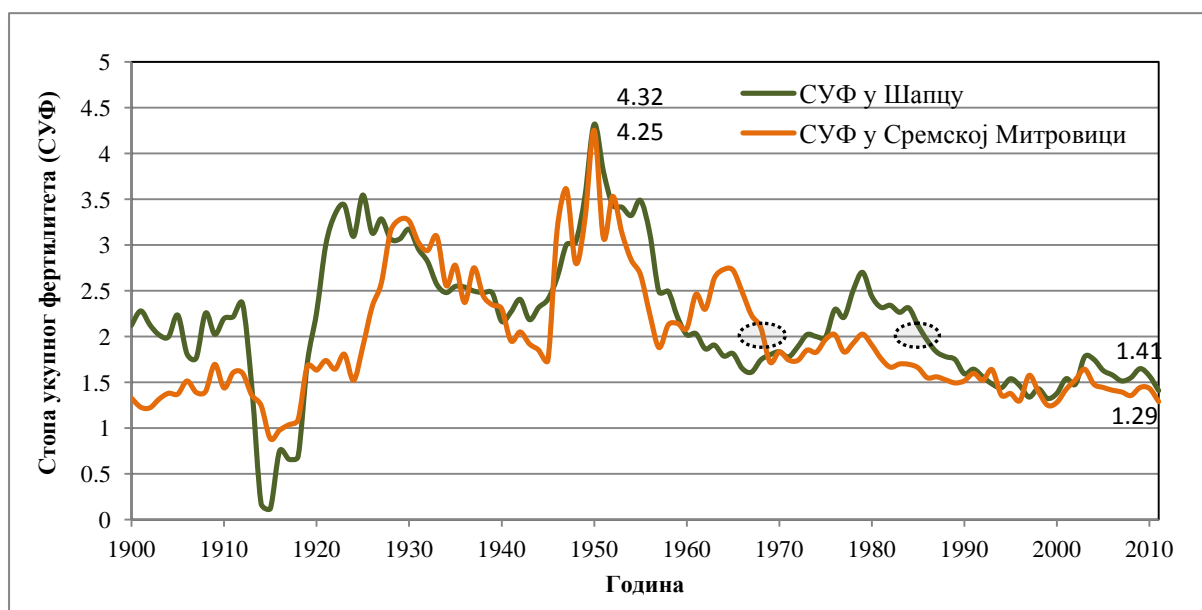
Када се даје вредносна оцена фертилитета у разматрање се уводе појмови *замена генерација, обнављање становништва, репродукција становништва*, па је једна од полазних ставка садржана у разматрању нивоа фертилитета који је потребан да би једна генерација обезбедила своју замену (Пенев, 2001).

Општи циљ одрживог демографског развоја Србије је стационарно становништво, у коме ће следеће генерације бити исте величине као и постојеће (Стратегија подстицања рађања у Србији, 2008). У једном од најзначајнијих радова ове проблематике, Ђурђев (2004) истиче да код популација које карактерише ниска смртност (стабилан ниво), где је фертилитет опао испод нивоа потребног за замену генерација, нето стопа репродукције је на нивоу око јединице (стационарно становништво) управо онда када стопа укупног фертилитета досегне ниво од око 2,1 детета по жени.

Одсуство друштвене компоненте у процесу формирања репродуктивних норми је нов феномен, посматран са историјске тачке гледишта. Током дугог временског раздобља

човековог постојања, све до индустријске ере, људска заједница је успешно спроводила став о неопходности одржавања високих репродуктивних норми, као основном услову њеног биолошког опстанка. Данас, у радикално измењеним друштвеним условима, укључујући и демографске, друштво у целини и његове бројне заједнице нису нашле решење за савремене демографске проблеме.

Графикон 23. Кретање стопе укупног фертилитета у Сремској Митровици и Шапцу у периоду 1900-2011. године

Извор: Матичне књиге рођених за Сремску Митровицу и Шабац (1900-2011)

Као и претходни показатељи, стопа укупног фертилитета представљена на графикону 23., знатно осцилира током периода. За оба насеља пик криве на графикону је у 1950. години (4,32 за Шабац и 4,25 за Митровицу), са вредностима од преко 4 детета по жени, што је више од просека за Србију у истој години (3,49 деце). Стопа укупног фертилитета у Србији у 2011. години износила је 1,40 деце, колико је износила и вредност у Шапцу (тачније 1,41), док је у Митровици вредност испод просека, са свега 1,29 деце. Историјски минимум у Србији достигнут је 2007. године, са вредношћу од 1,38 деце по жени (Демографска статистика, 1950; 2007; 2011). За ова два насеља минималне вредности су забележене у 1999. години (ако изузмемо Први светски рат), у Шапцу 1,32 деце и у Митровици 1,25 деце по жени. У сваком случају вредности су три пута мање, а овај ниво истовремено значи и да би замена генерација била могућа бар када би „то једно дете“ које у просеку роди свака жена током свог репродуктивног периода у оба насеља било женско,

а то свакако није ни приближан случај. Осврћући се на „потребну“ вредност од 2,1 деце, уочава се да су у Сремској Митровици вредности СУФ-а око 2 биле 1979. године, али вредност од 2,1 је последњи пут забележена 1968. године! У Шапцу је ова вредност последњи пут забележена 1985. године, дакле 17 година касније! Опште негативан контекст оваквог односа произилази из чињенице да оба насеља одступају од републичког просека, јер је у Србији ова „магична“ вредност последњи пут достигнута 1991. године.

Највише вредности средином периода су последица одложеног рађања “за срећнија времена”, после Другог светског рата, па је већина жена свој жељени број деце остварила управо тих првих послератних година. То објашњава и високе средње године рађања (представљене у наредном делу рада), јер су жене из кохорте 20-24 године (током рата) оствариле рађања у послератном периоду када су већином постале део кохорте 25-29 година. Овај демографски моментум одразио се на релативно стабилан ниво СУФ-а у периоду 1970-1980., када су управо девојчице рођене после рата ушле у оптимални репродуктивни период и оствариле очекивано рађање. Након тог периода фертилитет постепено опада, поготово током 90-их, када је дошло до распада бивше Југославије, конфликта и оружаних сукоба у суседним државама, санкција од стране Међународне заједнице, друштвене и економске кризе, политичких проблема. У таквим условима је доношење одлуке о рађању било знатно теже или одложено (Рашевић, 2004). После 2000. године СУФ се мало повећао, што се може објаснити компензацијом фертилитета после кризних година (одложено рађање). Бонгартс и Соботка (Bongaarts i Sobotka, 2012) феномен оствареног пораста СУФ-а после 2000. у многим европским државама посматрају са двоструког аспекта, демографског (темпо ефекат) и социо-економског. Ниску и недовољну плодност која не обезбеђује просто обнављање становништва, условљава већи број чинилаца различите врсте. Једна од њихових особина је да делују здружено, у мањим или већим групама, што отежава утврђивање њихове појединачне важности, посебно битне због избора мера популационе политике. Сем тога, поједини чиниоци немају ни приближно исту важност за целу популацију.

Прве и најважније утицаје у Србији извршиле су промене у привреди, са ширењем занатства, а касније и индустријске производње. Међу познатим садржајима насталим у економској сфери и њеним посредством у осталим областима човековог живота и рада, на почетак промена у репродуктивном понашању становништва одлучујуће су утицали следећи процеси: развитак **запослености**, укључујући и женску радну снагу, уз смањење и касније елиминацију дечјег рада; пораст **просторне покретљивости** становништва и градске насељености; појава **социјалне мобилности**; ширење **писмености** и

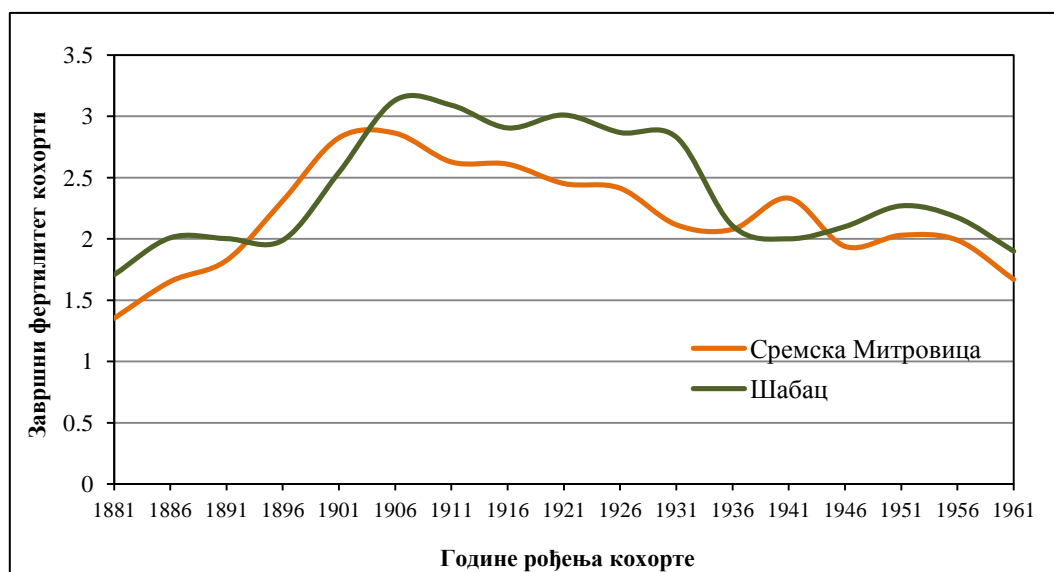
образовања; појава **институционалног здравства** и усмеренија здравствена политика (Матковић, 1999).

Према Ђурђевићу (2001), у базичне детерминанте фертилитета се убрајају: модернизација (образовање, урбанизација), културни фактори (религиозна и етничка припадност и тако даље) и генетски фактори. У следећем приступу пошло се од тога да наведене базичне детерминанте делују на фертилитет преко других, најближих детерминанти, као што су контрола рађања, стерилитет, време плодности, смртност плода. У оквиру најновијег приступа издвојене су три варијабле које су резултат деловања базичних детерминанти: жељени број деце, потенцијални број деце и трошкови регулисања фертилитета. Жељени број деце представља број живе деце који би родитељи желели да имају, ако би трошкови регулисања фертилитета били бесплатни (Ђурђевић, 2001, 71). Овај број у великој мери зависи од калкулације родитеља базиране на „квалитету“ деце и трошковима и добицима од деце (економских и некономских). Потенцијални број живе деце представљен је бројем деце који би прачни пар имао у случају одсуства намерне контроле рађања, што значи да је условљено натуралним фертилитетом и вероватноћом доживљења. Важно је напоменути да натурални фертилитет може бити испод биолошког максимума, услед специфичних културних услова, као што је време дојења које не мора трајати исто у свим популацијама, а може се чак регулисати и употребом млека у праху. Трошкови регулисања фертилитета су она компонента која спаја жеље и могућности парова да регулишу број деце и доступност метода контроле рађања. У основи могу бити психички и објективни, зависно од аспекта тумачења „коштања и цене“ детета.

Историјски посматрано, регион Централне и Источне Европе био је одувек демографски, културно и економски веома разнолик, укључујући и религијску подељеност на католички и православни део. Хајналова линија се донекле поклапа са линијом религијске поделе, па је већина православних држава припала делу који карактеришу рани и универзални брачни обрасци (овде се могу укључити и Хрватска, Мађарска, Пољска, Словачка). У складу са тим, контрола рађања и масовни пад фертилитета током прве демографске транзиције започети су раније у западним државама, односно у индустријски и економски развијенијим деловима Централне и Источне Европе (Источна Немачка, Чешка, Мађарска, Естонија, Летонија), испољавајући се првобитно кроз касније рађање (Sobotka, 2011). На овим просторима фертилитет је почео да опада већ око 1900. године, док је у неким другим државама (Бугарска, Румунија, Русија) осетнији пад фертилитета забележен између 1920. и 1930. године. Разлике у трендовима

демографске транзиције довеле су до великих разлика у стопама фертилитета на регионалном нивоу. Током 1930-их, када је већина „западних“ земаља достигла историјски најниже стопе фертилитета, Чешка и Естонија су још увек бележиле стопу фертилитета око 2 детета по жени. Истовремено, у Пољској и Бугарској су током 1920-их стопе биле око 4-5 деце по жени, у Русији чак 6,5 деце по жени у периоду 1925-1929. године. Дакле, наведени услови довели су до тога да генерација жена рођених у једном периоду неће имати исти завршни фертилитет као генерација жена рођених у неком другом периоду, јер су услови и трендови у друштву током њиховог репродуктивног периода били различити. Такође, исте генерације нису имале исти завршни фертилитет посматрано по насељима, а управо оваква анализа даће комплетније објашњење стопе укупног фертилитета, обухватајући на тај начин оба приступа, трансверзални (период) и лонгитудинални (кохортни, генерацијски).

Графикон 24. Завршни фертилитет (СУФ) генерација жена рођених од 1881. до 1961. године

Извор: Матичне књиге рођених за Сремску Митровицу и Шабац (1900-2011); РЗС

Најстарија генерација жена рођена је 1881. године, а циљ је био да се као најстарија генерација узме она која је на почетку посматраног периода, односно у 1900. години била део кохорте 15-19 година, што означава почетак репродуктивног периода. На Графикону 24. уочава се да су ове старије генерације остваривале СУФ који је у Шапцу износио око 2 детета, док је у Митровици био знатно нижи и код генерација рођених до 1890-91. није прелазило 2 детета. У сваком случају релативно ниске вредности СУФ-а у оба насеља код

ових генерација могу се објаснити чињеницом да су те жене кроз свој оптимални репродуктивни период пролазиле током Првог светског рата, па је њихов компензациони период био скраћен на тај начин. Тек од генерације жена рођених 1890. године СУФ постепено прелази вредност од укупно 2 детета по жени.

Генерације рођене после 1900. године имају све веће вредности СУФ-а, јер у репродуктивни период углавном улазе после Првог светског рата, оптимални период проживљавају у међуратном периоду, па чак имају времена и за компензациони период након Другог светског рата. Стога је СУФ за генерације рођене у прве две деценије 20. века чак и преко 2,5 деце по жени. Међутим, разлике према насељу су очигледне. Највише вредности завршног СУФ-а су 2,86 у Митровици, за генерације рођене 1903. године, док су у Шапцу највиши ниво завршног фертилитета оствариле жене рођене 1905. године, чак 3,13 деце по жени. Такође, уочава се да су све генерације рођене у првих тридесет година посматраног периода оставривале знатно виши фертилитет у Шапцу него у Митровици, а управо бројније генерације њихове деце допринеле су позитивнијем демографском развоју Шапца. Наиме, скоро све генерације жена које су рођене у периоду 1886-1958. године имале су ниво СУФ-а који обезбеђује замену генерација. У Митровици то важи за генерације рођене после 1893. године, али већ генерације које су рођене после Другог светског рата имају вредности СУФ-а око или испод 2.

Генерације жена које су рођене 1961. године су последња генерација која је узета за разматрање, јер су ове жене из фертилног контингента изашле 2010. године, односно узете су вредности до 50. године старости. Свакако, разлике није било, јер фертилитет није промењен чак и када бисмо фертилни период продужили за још једну годину старости. Ова генерација остварила је вредност СУФ-а од 1,67 у Митровици и 1,90 у Шапцу, односно разлика у корист Шапца је и у овом случају потврђена.

Како истиче Сobotка (Sobotka, 2011), хорор током и након Другог светског рата допринео је геополитичким поделама и разликама у Европи. Економски и културно различите државе Централне, Југоисточне и Источне Европе пале су под совјетски утицај и биле у многим сегментима изоловане од других делова континента. Ова подела трајала је више од четири деценије, све до периода 1989-1991. године. Комбинација униформних политичких и институционалних оквира усвојених и форсираних на овим просторима, као и изостанак културних размена и комуникације, довели су постојања истих породичних и репродуктивних образаца. На тај начин и Хајналова линија била је померена даље према западу.

У касним 40-им годинама, СУФ је у државама Централне и Источне Европе био уједначенији него раније, а 1950. године варирао је између 2,4 (Источна Немачка и Естонија) и 3,7 (Пољска). Градацијски се наставио пад фертилитета и разлике су бивале све мање, да би средином 60-их година већина ових земаља имала СУФ око 2 детета по жени. Животни курс различитих друштвених група постао је сличнији, породице са двоје деце су постале основни образац породичних и репродуктивних норми, показујући и разлике између мушкараца и жена различитог образовања. Кохортни, односно завршни фертилитет међу женама рођеним током 50-их година варирао је између 1,85 и 2,20.

Док је удео жена са двоје деце растао континуирано, достижући ниво од 45-55% код жена рођених 50-их година, удео жена без деце је такође постепено растао, а паритет се смањивао, односно удео жена са троје деце постајао је мањи. Такви трендови увели су врло брзо (и раније) развијеније земље Северне и Западне Европе у другу демографску транзицију.

У међувремену, репродуктивни обрасци који су се издвојили током послератне две деценије у Централној и Источној Европи су остали стабилни и током наредне две деценије, односно током 70-их и 80-их година. Многи аутори истичу да је златно доба брака и породичне заједнице досегнуто током 60-их година у западним земљама, а у Централној и Источној Европи настављено до 80-их година 20. века, када је четвртина жена рађала прво дете пре своје 20. године, а удео жена које се никад нису удавале нити рађале децу био 5-10%. Још једна од разлика која је условила ранији улазак западних земаља у другу демографску транзицију односи се на растући удео ванбрачних заједница и ванбрачно рођене деце. Поређења ради, 70% жена у Холандији рођених током 60-их година имале су искуство ванбрачне заједнице (кохабитације), док је за исте кохорте у Чешкој и Мађарској тај удео износио само 17% и 10%, респективно (Sobotka, 2011).

Без неколико регионалних изузетака, у многим државама Централне и Источне Европе коришћење модерних контрацептивних средстава је било у мањој мери распрострањено, а абортус је спровођен као „контрола рађања у хитним случајевима“, што и није било занемарљиво, јер је стопа абортуса износила око једног абортуса по жени. Овај вид контроле рађања је поготово био широко распрострањен у Русији, односно Совјетском Савезу током 80-их година, достижући вредности од 3-4 абортуса по жени, односно вредности и до 6, узимајући уобзир непотпуну статистику и нелегалне абортусе (Porov, 1991).

Већина издвојених држава достиже вредности СУФ-а око 1,8 током 80-их година, улазећи у период дуготрајно ниског нивоа који не омогућава замену генерација. Породице

са једним дететом су постале све присутније, стамбени услови све неповољнији, разводи све чешћи, ванбрачне заједнице заступљеније, а трајање партнерских односа све краће, јер излазак из такве заједнице постаје лакши услед непостојања законске отежавајуће регулативе. Такви трендови нису заобишли ни Србију, на републичком, а поготово на регионалном и локалном нивоу посматрано.

У модерној породици интерес појединца постаје важнији од интереса заједнице, смањује се број чланова породице и друштвених функција. Ове трансформације постају интензивније током 80-их и 90-их година прошлог века, кроз низ процеса: испољавање индивидуализма, потрошачку филозофију, хедонизам, одбацивање солидарности, раздвајање сексуалности од репродукције, контролу рађања, еманципацију жена и још многе друге. Како је највећи удео фертилитета оствариван у оквиру брака, пад универзалности брака, пораст стопе диворцијалитета и алтернативне форме заједништва довели су неминовно и до рађања које је испод нивоа потребног за стационарни модел становништва (Миливојевић, 2012).

Осим родитељске улоге, у условима када се од деце не очекује економско преимућство као у традиционалним друштвима, родитељске потребе задовољавају се и са једним или два детета. У таквим околностима изостаје појединачна одговорност за демографске потребе на националном нивоу, односно изостаје „друштвено одговорно репродуктивно понашање“ (Рашевић, 2004).

Многа истраживања базирана су на упитницама који се састоје од низа питања којима се долази до закључака о факторима који утичу на фертилитет, али и о мотивима за рађање деце, првенствено првог детета. Мотив који се најчешће издваја као најважнији је љубав према деци, што даље упућује на чињеницу да остварење тог мотива долази већ после рађања првог детета, када се задовоље примарне емотивне потребе за децом, након чега оне слабе, а оправдање за даље нерађање наводи се кроз разне структурне препреке.

СТОПА РЕПРОДУКЦИЈЕ

Имајући у виду да је важност и суштину неког проблема често најлакше објаснити давањем неких математичких и статистичких процена, тако се и у демографији многе вредности најбоље разумеју постављањем квантитативних оквира изван чијих граница долази до позитивног или негативног исхода. Када се разматра ниво фертилитета, најчешће се оцена његове вредности даје преко појмова замена генерација, коју најбоље илуструју стопе репродукције. Стопа репродукције на нивоу око јединице омогућава замену генерација, односно одржава стационарни ниво неке популације, док вредности изнад и испод јединице повећавају, односно смањују бројност будуће генерације.

Анализа обухвата бруто и нето стопу репродукције, а урађена је трансверзалним методом, који подразумева праћење једне фиктивне генерације у години посматрања, као и њен фертилитет у истој години (Пенев, 2001).

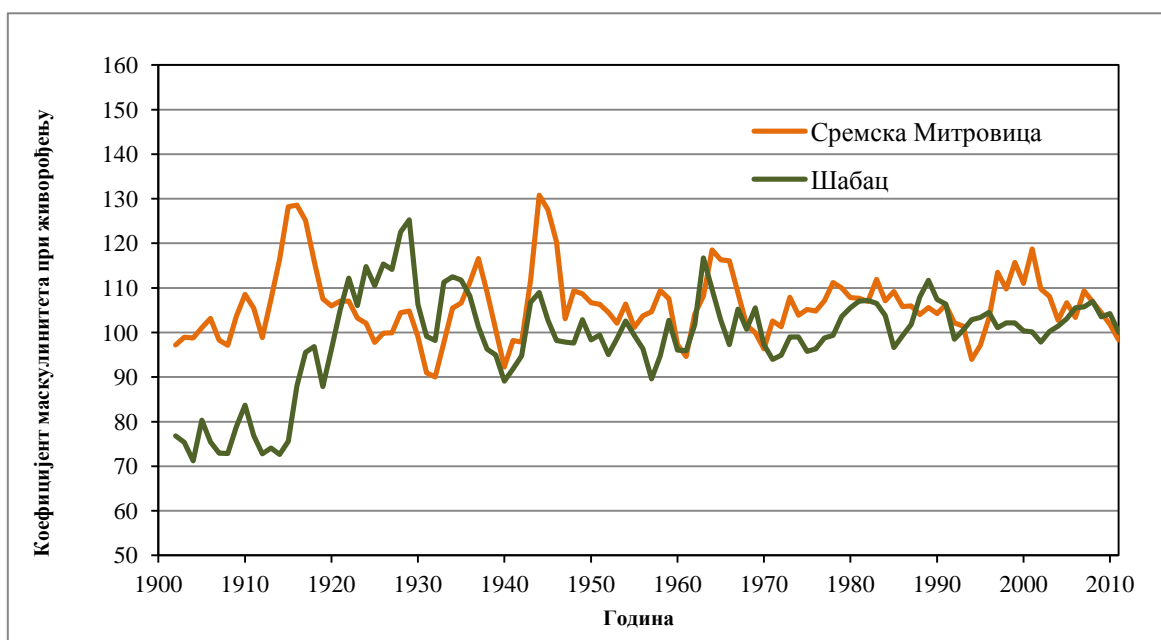
У анализу мора бити укључен морталитет, јер обе стопе репродукције узимају у обзир и смртност. Бруто стопа репродукције полази од претпоставке броја женске деце који би једна жена родила уколико буде жива до краја репродуктивног периода, рађајући по стопама као жене у датој години, па самим тим показује више вредности од нето стопе репродукције (сами појмови „бруто“ и „нето“ указују на разлику, у популационом смислу). Нето стопа репродукције узима у обзир, не само дат распоред рађања у некој години, него и дат распоред умирања жена репродуктивног периода. Често се објашњава и као однос између броја женске деце у будућој генерацији према броју женске деце у садашњој генерацији (Ђурђевић, 2001).

Приликом обраде података, располагало се са реалним вредностима коефицијента маскулинитета при живорођењу, јер су током истраживања за докторску дисертацију прикупљени подаци о полној структури живорођених. Подаци о морталитету су такође прикупљени на исти начин, а обрађени на основу таблица морталитета, трансверзалним (моментним) приступом.

Коефицијент маскулинитета при живорођењу се најчешће грубо оцењује у планетарним размерама, односно узима се таква пропорција по којој се на 105 дечака у просеку рађа 100 девојчица. Теоријски гледано, неких већих правилности нема, бар не на истраживаном подручју, односно вредности ће варирати из године у годину, по насељима. Но, оно што има значаја јесте тумачење добијених резултата, јер представљају једне од полазних чинилаца за поменуте стопе репродукције.

Уколико би се графикон 25. анализирао према линијама тренда, уочава се да коефицијент маскулинитета живорођених у Сремској Митровици осцилира углавном изнад граничне вредности од 100, што значи да је број дечака углавном током посматраног периода бити већи у односу на број девојчица. Примећује се велика разлика у односу на Шабац у првих 20 година, као и у периоду 1995-2005. године. Од 1920. године су у Шапцу вредности подједнако осцилирале изнад и испод границе једнаких вредности за оба пола, али је очигледно да су разлике у првом периоду утицале и на укупан фертилитет, када су ове бројније генерације девојчица ушле у фертилни контингент, па се то одразило и на укупно становништво.

Графикон 25. Коефицијент маскулинитета при живорођењу у периоду 1900-2011. године²²

Извор: Матичне књиге рођених за Сремску Митровицу и Шабац (1900-2011); РЗС

Као и код многих претходних показатеља, у последњих пет година долази до изједначавања трендова, односно постепено је опадао коефицијент маскулинитета живорођених и дошло је до уједначавања полне структуре новорођенчади, што потврђује и наредни графикон.

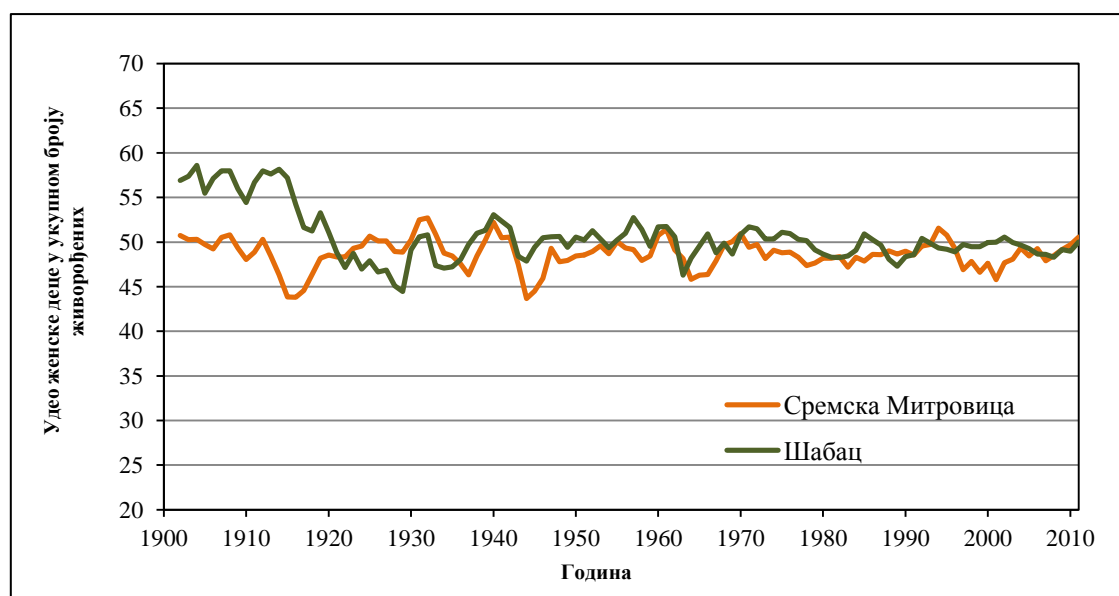
Поједина истраживања посвећују велику пажњу полној структури новорођенчади, у складу са постојањем одређених култура и цивилизација код којих овај сегмент заузима

²² Приказане су вредности добијене покретном медијаном од 3 члана, због великих осцилација

посебно место. Неке државе, као што је Народна Република Кина, мерама популационе политике сугерисале су (не)оправданост рађања детета мушког или женског пола, због чега је последњих година полна структура становништва знатно измењена. Дошло је до диспропорције у полно-старосној структури која је почела да утиче на нупцијалитет ове државе, самим тим и на будуће оквире репродукције.

Посматрањем удела женске деце у укупном броју живорођених (графикон 26.), примећују се разлике у почетку периода, у корист Шапца, потом трендови постају знатно уједначенији.

Графикон 26. Удео женске деце у укупном броју живорођених у периоду 1900-2011. године²³

Извор: Матичне књиге рођених за Сремску Митровицу и Шабац (1900-2011); РЗС

Иако неочекивано, ови параметри јесу у већој мери утицали на замену генерација и стопу репродукције становништва у Сремској Митровици, поготово у првој половини периода, у смислу броја женске деце која ће остварити потенцијалну репродукцију, јер су вредности у већини година биле испод 50%, док је у Шапцу обрнута ситуација.

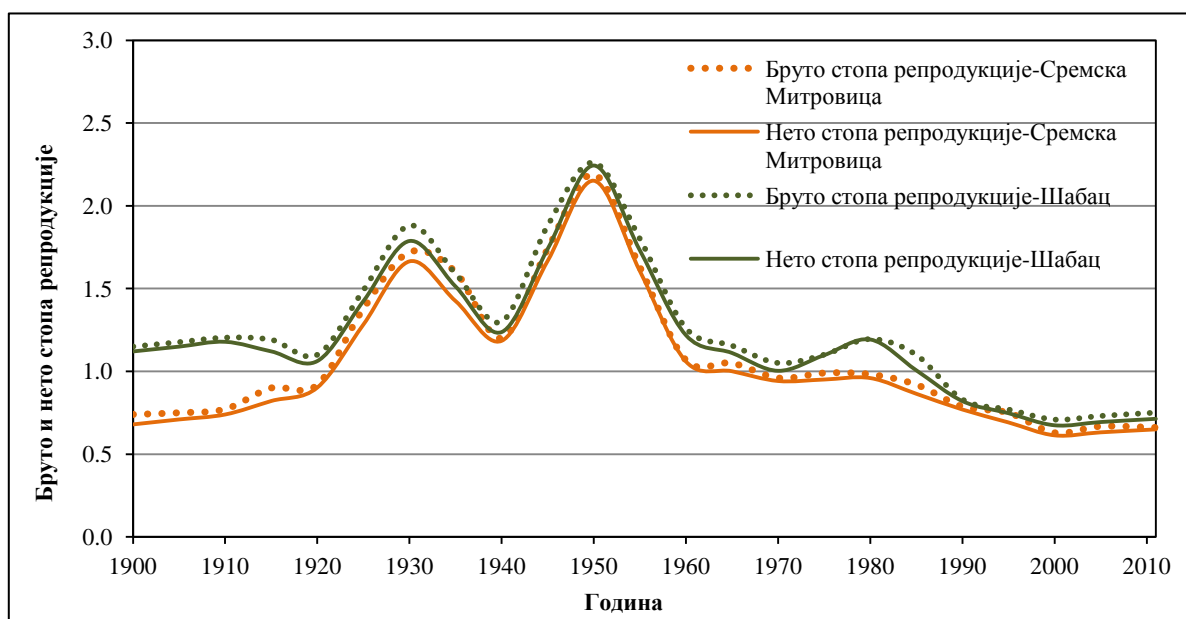
Наравно, овакве вредности не треба тумачити по аутоматизму, јер мањи број женске деце може да оствари виши фертилитет у некој популацији у репродуктивном периоду, у односу на другу популацију у којој је тај број већи, јер укупан учинак зависи

²³ Приказане су вредности добијене покретном медијаном од 3 члана, због великих осцилација

од очекиваног трајања живота, миграција, морталитета, културних, верских, образовних фактора и свакако, од усвојених репродуктивних норми у друштву.

На графикону 27. су приказане и бруто и нето стопе репродукције, јер нема већих одступања, односно разлика, што говори о ниској смртности женске популације у оба насеља, тако да је ниво репродукције, односно бројност будућих генерација у највећој мери зависила од нивоа фертилитета.

Графикон 27. Бруто и нето стопе репродукције у периоду 1900-2011. године

Извор: Матичне књиге рођених и умрлих за Сремску Митровицу и Шабац (1900-2011); РЗС

Оно што је направило разлику, управо је остварен већи фертилитет у Шапцу, али донекле и пропорција рађања женске деце у Сремској Митровици, која није ишла у прилог коначним вредностима приказаних стопа. Ако се осврнемо на вредност нето стопе репродукције, до 1920. године у Митровици су вредности испод јединице, али са постепеним порастом, док су у Шапцу и на самом почетку периода вредности биле изнад, са блажим падом током и након Првог светског рата. Након тога, морталитетни услови су се мало поправили, стопа фертилитета повећала знатно, па и нето стопа репродукције има вредности чак и до 1,7, што значи да је фертилитет за 70% виши од нивоа потребног за просту замену генерација. Свакако, јењавањем компензационог рађања стопе опадају, током Другог светског рата није било већег утицаја, јер су стопе почеле врло брзо поново да расту и достижу максимум 1950. године (2,15 у Митровици и 2,24 у Шапцу). Такве вредности претпостављају дупло бројнију наредну генерацију, а управо од тог периода и

јесте кренуо нагли пораст броја становника у оба насеља, где су вредности практично дуплиране токм наредне две деценије.

Поређења ради, током 50-их година у Србији (на републичком нивоу) су се највише смањиле вредности нето стопе репродукције, уколико би се посматрала цела друга половина 20. века. За свега десетак година, односно у периоду 1950-1959. године, вредности су опале са 1,34 на 1,01, што је више него у наредне четири деценије (Пенев, 2001).

Након 1950. године и у посматраним насељима долази до наглог пада током целе наредне деценије. У Митровици се вредност задржала неколико година око јединице, али већ 1965. године опала испод тог нивоа и стагнирала до 1980. године, од када почиње интензивнији пад. У Шапцу се нето стопа репродукције приближила јединици 1969. године, али је након тога поново порасла, да би од 1985. бележила континуирани пад.

Дакле, кроз цео период Шабац је бележио више стопе репродукције и самим тим себи „обезбеђивао“ бројнији репродуктивни потенцијал.

Најниже вредности забележене су у 2000. години, у Сремској Митровици 0,61, а у Шапцу 0,67, што значи да је тада фертилитет био за 39%, односно 33% нижи од потребног за замену генерација и стационарно становништво. Након тога, вредности у оба насеља незнатно расту, што је последица темпо ефекта, односно одложеног рађања, али и даље је ниво за око 30% нижи од тог „магичног“ и скоро немогуће достижног.

Поредећи са републичким нивоом, који је у 2011. години достигао вредност од 0,67, Шабац је ипак у некој мери изнад тог просека (0,71), док је Митровица поново у неповољнијој ситуацији, односно испод просека (0,64).

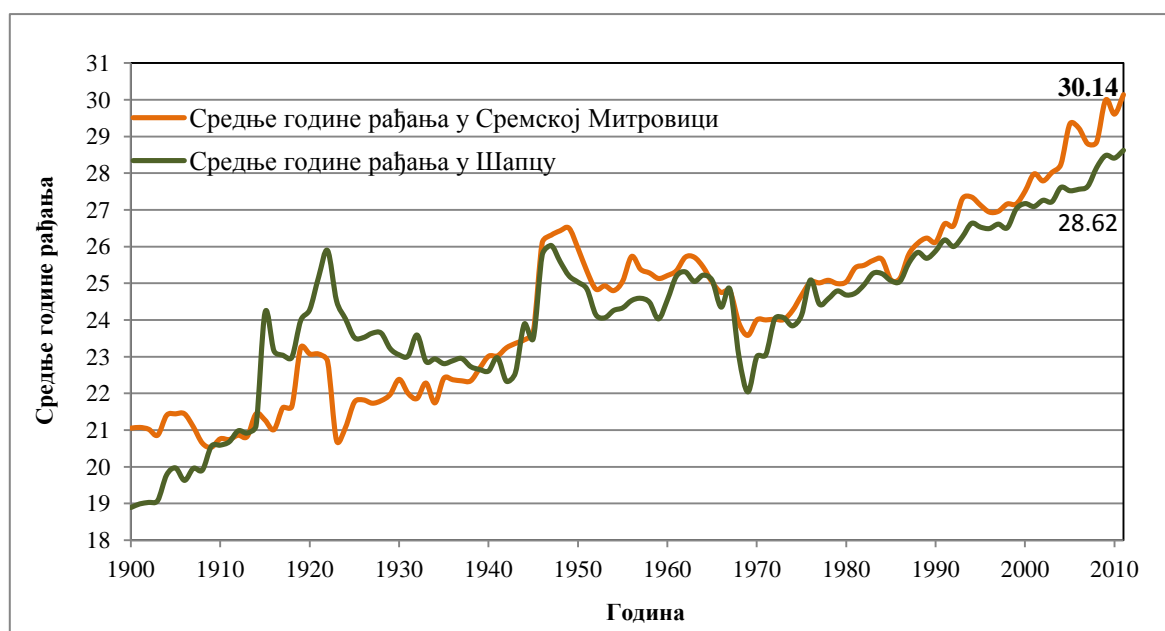

Многи демографи сматрају нето стопу репродукције најбољом, односно најкомплекснијом мером фертилитета, што она и јесте, према параметрима које укључује. Као таква, даје реалнију процену него појединачни показатељи. У условима ниског морталитета, за који се претпоставља да ће бити такав и у наредном периоду, пресудан је ниво фертилитета, јер је он компонента која ће доминантно утицати. Ако се узме у обзир да све ниже стопе фертилитета доводе до смањења фертилног континента, због мање бројних генерација које у њега улазе, старосни модел фертилитета ће вероватно постати полазна основа за дефинисање будућих стратегија.

СРЕДЊЕ ГОДИНЕ РАЂАЊА У ПЕРИОДУ ОД 1900. ДО 2011. ГОДИНЕ

Другу демографску транзицију карактеришу многобројни и комплексни показатељи, међутим, трендови и ниво фертилитета су они елементи демографске статистике који су све више у фокусу интересовања. Управо одлагање рађања, односно рађање (поготово првог детета) у каснијим годинама живота, основни је процес у оквиру друге демографске транзиције, јер, како сматра Сobotка (Sobotka, 2004), почетак дугогодишњег одлагања рађања уједно је и индикатор почетка друге демографске транзиције.

Графикон 28. Средње године рађања у периоду 1900-2011. године

Извор: Матичне књиге рођених за Сремску Митровицу и Шабац (1900-2011); РЗС

Фертилитет по старости показао је очигледне промене у односу на почетак периода. Примећује се знатна прерасподела удела појединих специфичних стопа фертилитета по старости. Кохорта жена старости 20-24 године је више него преполовила свој ниво фертилитета, као и кохорта 15-19 година. Од 2000. године кохорта 25-29 година учествује са највећим уделом у рађању, уз приближавање удела мајки старих 30-34 и све приметнији пораст рађања у кохорти 35-39 година. У складу са таквим трендом, средње године рађања почињу да расту, континуирано од 1969. године у оба насеља (графикон 28.), а потом и све интензивније након 2000. године.

На самом почетку периода, уочавају се знатно ниже средње године рађања у Шапцу, чак достижу вредност од 19 година, док у Митровици током посматраног периода није уопште забележена вредност испод 20 година старости, односно, могло би се рећи да је 21 година оквирно најнижа вредност, што прави значајну разлику.

Све до Првог светског рата пораст средњих година је текао уједначеним темпом за Шабац, односно стагнирао у Сремској Митровици. До тог периода, Шабац је на неки начин био насеље које је још увек формирало свој демографски потенцијал, док је Митровица имала већ устаљен режим у оквиру Аустро-Угарске монархије. Након рата, дошло је до очекиваног пораста средњих година рађања, јер током рата практично и није било оствареног фертилитета, па је рађање предвиђено за тај период остварено после рата. Померање је износило око пет година у највећем броју генерација, управо због трајања рата, најгрубље одређено, пет година.

Доминантна кохорта и жене старости 20-24 године после рата су постале део кохорте 25-29 година и то управо потврђују знатно више вредности средњих година рађања у оба насеља. Разлике су ипак приметне, поготово у првој послератној години, јер је Шабац много брже ушао у фазу демографског препорода, са већ устаљеним нормама, религијском структуром, етничком структуром, док је Митровица претрпела много веће промене по свим тим параметрима и самим тим касније започела рехабилитацију фертилитета и становништва, свеукупно посматрано. Стога је тај пораст био у Митровици дужи у односу на Шабац, који крајем 20-их година већ стабилизује старосну границу рађања.

После Другог светског рата долази до другог већег поремећаја у средњим годинама рађања, опет због компензационог периода, па су вредности прешле 25 година у оба насеља. „Златна деценија фертилитета“, 1960-1970. године снизила је средњу старост рађања, али су вредности у Митровици од друге половине 20. века константно више у односу на Шабац, до краја посматраног периода. Посебно велике разлике, са узлазним трендом, уочавају се пред сам крај посматраног периода, када оба насеља достижу максималне вредности средњих година рађања.

Уколико се поново осврнемо на вредности које представљају просек за Републику Србију, уочавају се блажа одступања. Наиме, у 2011. години средње године рађања у Србији износиле су 28,7 година, па је јасно да је ситуација у насељу Сремска Митровица врло неповољна (30,14 година), док је Шабац још увек мало испод тог просека (28,62 године), односно око републичког просека. Математички гледано, разлика у децималама није велика или је чак занемарљива, међутим, имајући у виду колико је времена потребно

да се догоде и минималне промене неких демографских компоненти, поготово оне позитивне, онда Шабац заиста јесте у знатно бољој демографској ситуацији у односу на Митровицу.

Иако се економски контекст често наводи као примарни за мотивацију, смена вредносних и нормативних система у ширем контексту друштвених промена одразила се на померање животних и породичних циклуса и одлагање рађања (Магдаленић & Војковић, 2015).

Дужи животни век жена резултирао је порастом укупног броја жена, али се није на исти начин одразио и на величину фертилног континента. Број жена је најпре растао у репродуктивном периоду (и оптимално репродуктивном, 20-34), а затим је опадао (и даље опада) под утицајем бројнијих генерација које напуштају и мање бројних генерација које улазе у континент. Све малобројнији предфертилни континент обликује демографску судбину Србије, јер се већ веома ниским вредностима СУФ-а придружује и редукција фертилног потенцијала (Девеџић & Муџић, 2011).

Порастом средњих година рађања, бројније старије генерације остварују виши ниво фертилитета и зато је учинак након 2000. године био мало повољнији, али то је само тренутна „реhabилитација“ фертилитета који није остварен у млађим годинама, јер одлагањем рађања смањује се шанса за рађања вишег реда (чак и другог). Разлози долазе примарно из групе биолошких фактора, али све чешће и из психолошких, културних, мотивационих фактора, посматраних из угла каријере, продуктивности и остварености.

Управо због наведених промена и фактора, многи демографи и социолози истичу да средње године рађања треба да буду основа дефинисања мера популационе политике, односно да се на тај сегмент треба индиректно највише утицати, па се онда може очекивати и промена нивоа укупно оствареног фертилитета.

**ТЕМПО ЕФЕКАТ У ОПАДАЊУ ФЕРТИЛИТЕТА У ПЕРИОДУ ОД 1900. ДО 2011.
ГОДИНЕ**

Након што је 2008. године Омкари Панвар (Omkari Panwar), 72-годишња жена из Индије родила близанце (ABC News, July 4, 2008), постало је и више него јасно да је старосна граница рађања померена, али се наметнуло и питање: да ли је то решење за “надокнаду” фертилитета који није остварен у млађим годинама? Аутор ове дисертације није таквог мишљења, сматрајући да транзиција старосног модела рађања истовремено имплицира смањење нивоа фертилитета у млађим категоријама које су оптималне за рађање (20-34), поготово ако се има у виду и смањење фертилног континента из године у годину, што ће показати резултати истраживања.

Европске државе су се међу првима сусреле са континуирано ниским и веома ниским фертилитетом, па чак и неочекиваним нивоом за који се стопа укупног фертилитета приближила вредности од 1,3 детета по жени (Kohler, Billari & Ortega 2006). Да би се нагласиле драматичне последице оваквог тренда, Кохлер, Билари и Ортега (Kohler, Billari & Ortega, 2002) уводе нови термин којим овакав образац означавају као екстремно низак или “најнижи-низак фертилитет” (*lowest-low fertility*) који у дужем временском периоду, у савременим условима ниског морталитета, доводи до смањења годишњег броја живорођених за 50%, односно преполовљења популације за мање од 45 година.

Термини као што су „темпо ефекат“ и „темпо дисторзија“ уведени су у демографску литературу још од стране Рајдера, који је дао фундаментални допринос проучавању квантум и темпо показатеља фертилитета. Рајдер је (Ryder, 1964) приметио промене у средњим годинама рађања и покушао то математички да искаже, уочивши да постојање временских промена у рађању утиче на дисторзију фертилитета посматраног преко кохортне анализе (на нивоу генерације мајки), али и на дисторзију преко периодне анализе (промене у току календарске године у неком периоду). Наиме, увидео је да СУФ садржи темпо дисторзију и потврдио да њена вредност зависи директно од измерене разлике у средњим годинама рађања за сваку календарску годину.

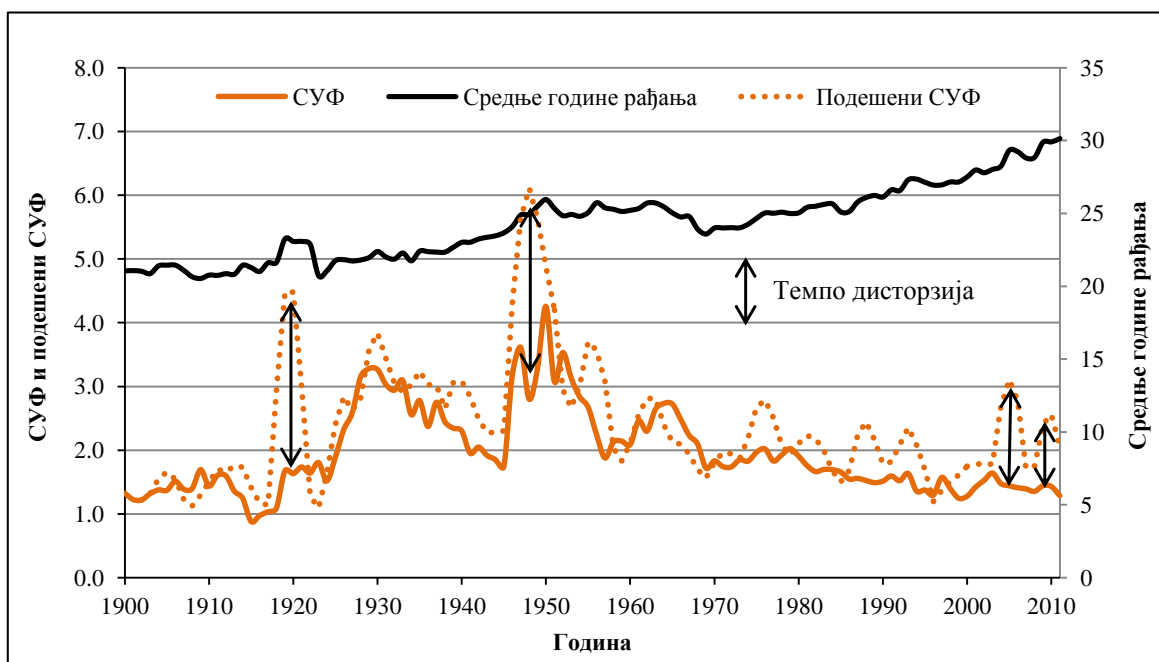
Ова идеја је постала убрзо прихваћена, али су њеном ширењу допринели највише Бонгартс и Фини (Bongaarts & Feeneu, 1998), који су овај метод поједноставили и увели нови приступ у израчунавању темпо ефекта (Бонгартс и Фини формула; даље БФ формула). У својој замисли да измере ниво фертилитета, односно СУФ у датој календарској години, елиминишући темпо ефекат, развили су концепт „темпо-подешене СУФ“. Први подешени метод дали су Бонгартс и Фини 1998. године (Bongaarts & Feeneu,

1998), после чега су предложене још неке сличне и допунске методе (види: Kohler & Ortega, 2002б).

С обзиром да се СУФ односи на ниво фетилитета у датој календарској години, јасно је да зависи од међусобног односа две компоненте: темпа (временска) и квантума (ниво) фертилитета. То даље значи да се квантум компонента односи на „ону вредност СУФ-а без темпо ефекта“, а темпо компонента се односи на разлику између таквог (подешеног) СУФ-а и реалног СУФ-а (добијеног на основу виталне статистике).

Најбољи приказ (доказ) темпо ефекта добија се уколико се истовремено прате средње године рађања, реалне и подешене стопе укупног фертилитета, а ради веће прегледности дат је одвојен приказ по насељима.

Графикон 29. Темпо ефекат²⁴ у Сремској Митровици - СУФ и подешени СУФ у периоду 1900-2011. године²⁵

Извор: Матичне књиге рођених за Сремску Митровицу (1900-2011); РЗС

Када је темпо вредност позитивна подешени СУФ је нижи од реалног СУФ-а, средње године рађања се смањују, а када је темпо вредност негативна подешени СУФ је већи од реалног СУФ-а и средње године рађања расту. То значи да се пораст средњих година рађања негативно одразио на СУФ, који би био (често) и знатно виши да није било

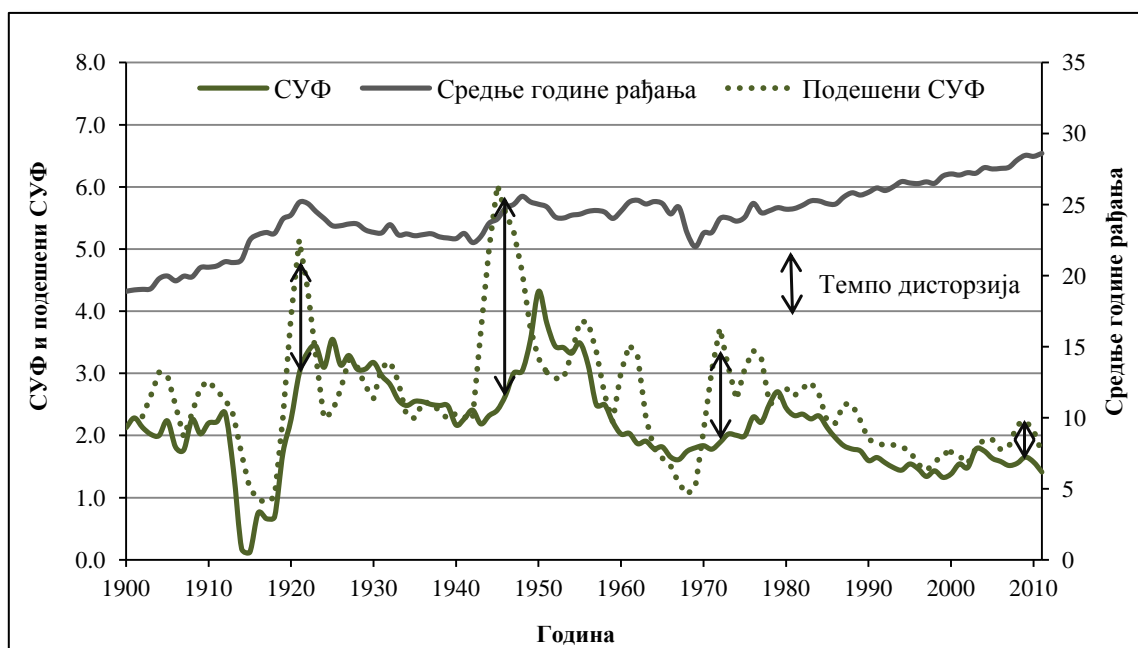
²⁴ Израчунато на основу Бонгарте-Фини методологије, графикон 25. и 26.

²⁵ Различите вредности на примарној и секундарној „у“ оси, графикон 25. и 26.

одлагања рађања, односно ствара негативну темпо дисторзију (временску промену која је негативно утицала на ниво фертилитета).

Оно што се прво уочава на графикону 29. јесте врло висока вредност подешеног СУФ-а у првим послератним годинама (после оба рата), а истовремено се примећује и подударан узлазни тренд средњих година рађања. У том периоду се уочава и узлазни тренд реалног фертилитета, јер је тада свакако фертилитет био висок. То је компензациони период, а да није било тог пораста година, односно одлагања рађања, СУФ би у таквим условима био и дупло виши. Већ по завршетку компензационог периода, средње године рађања су опале, а тада је и темпо дисторзија имала позитиван ефекат, па је реални СУФ у неколико година био виши од подешеног. Од почетка 70-их година у континуитету је подешени СУФ виши, а акценат треба ставити на чињеницу да би у већини година био око вредности од 2 детета по жени.

Графикон 30. Темпо ефекат у Шапцу - СУФ и подешени СУФ у периоду 1900-2011. године

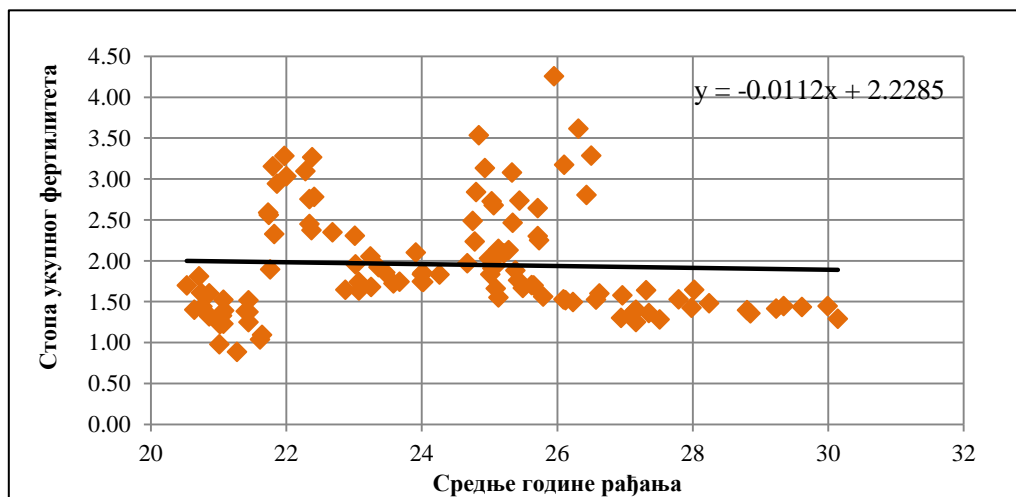
Извор: Матичне књиге рођених за Шабац (1900-2011); РЗС

Слични трендови добијају се и анализом темпо ефекта у Шапцу (графикон 30). Након 1950. године врло репрезентативно се може протумачити утицај одлагања рађања, јер кад год су средње године рађања порасле, тих година је реални СУФ опао, а подешени СУФ порастао. Такав СУФ је знатно виши, управо зато што не садржи темпо дисторзију.

Једна од разлика у односу на Митровицу односи се на последњу деценију посматраног периода, јер су разлике између две вредности СУФ у Шапцу знатно мање него те исте разлике у истом периоду у Митровици. Одговор је у нижим средњим годинама рађања у Шапцу и блажим порастом, који је у Митровици интензивнији. Но, чак и у таквим околностима, подешени СУФ би ипак и на крају периода у Шапцу износио око или изнад 2 детета по жени, што је сигурно демографски „прихватљивије и пожељније“.

Значај средњих година рађања на ниво фертилитета тестиран је и уз помоћ дијаграма растурања (распршивања), како би се утврдило постојање (линеарне) везе између посматраних варијабли, односно показатеља фертилитета. За насеље Сремска Митровица (графикон 31) потврђена је линеарна веза између ове две варијабле, односно највећа повезаност уочава се код вредности СУФ-а испод нивоа од 2 детета, што говори о негативној корелацији. Како се повећавају средње године рађања, поготово изнад 27 година, рој тачака је груписан у линији око вредности СУФ-а од 1,50.

Графикон 31. Веза између средњих година рађања и стопе укупног фертилитета у Сремској Митровици у периоду од 1900. до 2011. године (модел прости линеарне регресије: дијаграм растурања)

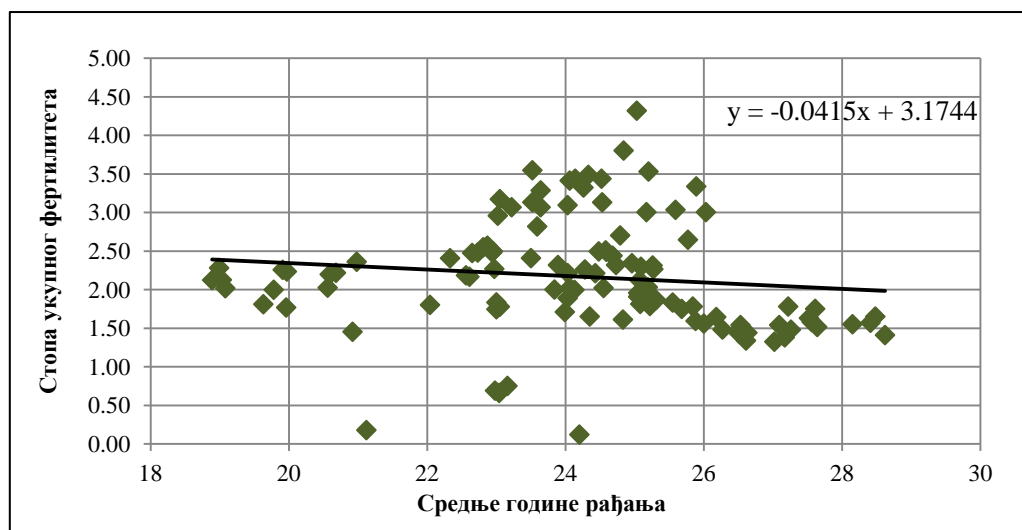

Извор: Матичне књиге рођених за Сремску Митровицу (1900-2011); РЗС

Дијаграм растурања за насеље Шабац (графикон 32.) показао је сличан однос ове две варијабле, али оно што се уочава јесте да утицај средњих година рађања није био толико значајан за СУФ све док вредност није прешла 26 година, односно потврђено је да су средње године рађања много више утицале на Шабац пред крај посматраног периода,

док су у Митровици имале релативно важан значај током целог периода (распршивање тачака много мање).

Графикон 32. Веза између средњих година рађања и стопе укупног фертилитета у Шапцу у периоду од 1900. до 2011. године (модел просте линеарне регресије: дијаграм растурања)

Извор: Матичне књиге рођених за Шабац (1900-2011); РЗС

Многа истраживања која су фокусирана на одлагање рађања, односно темпо ефекат, спроведена су на простору Европе и углавном обухватају период друге половине 20. века, најчешће после 1980. године.

Филипов и Кохлер (Philipov & Kohler, 2001) су применили БФ формулу на пет држава Централне и Источне Европе (Бугарска, Чешка, Мађарска, Пољска и Русија) и дошли до закључка да подешени СУФ не опада онолико колико и остварени СУФ, него у неким државама чак и расте неколико година после 1990. године, што је потврдило релевантност методе за проучавање пада фертилита у *новије време*. Сobotка је (Sobotka, 2003) упоредио фертилитет и трансверзалном и лонгитудиналном методом и закључио да је у оба случаја значајно урадити анализу према реду рођења, јер се ефекти одлагања рађања на укупан фертилитет тада јасније виде (поредио је Чешку, Италију, Холандију и Шведску).

Присуство одлагања фертилитета одлаже и године у којима је могуће остварити виши паритет и ред рођења. То доводи до смањења прогресије ка вишем паритету, што Кохлер и Ортега (Kohler & Ortega, 2002a) препознају као “ефекат старења фертилитета” који делује заједно са одлагањем. Овај ефекат може делимично или потпуно бити

надокнађен ако је распоред фертилитета за виши паритет (рецимо друго и треће дете) одговор на одлагање нижег паритета (првог детета), па се у том случају говори о “нето ефекту старења фертилитета”.

Луц и Скирбек (Lutz & Skirbekk, 2005) уводе хипотезу “замке ниског фертилитета”, која полази од социјалних и економских механизма који делују на послу. Наиме, уколико ови механизми имају потенцијал да још даље и неочекивано гурају плодност до нижих и најнижих вредности, последице по многе државе биће заиста тешке. Иако је потребно много емпиријског искуства да би се компоненте ове хипотезе прихватиле, ипак није спорно да је Шведска, популационом политиком усклађивања рада и родитељства (централна мера), успела да подигне ниво фертилитета до границе замене генерација, односно спречи драстичан наставак опадања (Рашевић & Петровић, 1996).

Резултати истраживања у Шпанији, које су спровеле Давиа и Легацпе (Davia & Legazpe, 2014), илуструју везу између образовања, запослења и рађања. Више образовање жена подразумева и дуже школовање, оно утиче на каснији улазак на тржиште рада, а то имплицира и касније доношење одлуке о рађању. Жене које су нижег образовања раније рађају, па се поставља питање да ли је и то једна од замки опречно дефинисаних националних стратегија?

Једно од прецизнијих објашњења, поготово из угла културних, социолошких и психолошких фактора даје Лестхеџ (Lesthaeghe, 2001), који је навео неколико посебних фактора одлагања рађања који су битни за садашњи ниво социјалног развоја:

- ⌘ побољшање образовног и економског статуса жена,
- ⌘ високе материјалне аспирације породица које условљавају запошљавање жена,
- ⌘ веће улагање у професионалну каријеру и жене и мушкарца,
- ⌘ претерано инсистирање на сопственом идентитету у оквиру брачне заједнице што имплицира повећан ризик од развода брака;
- ⌘ раширена жеља за уживањем у животу;
- ⌘ раширена жеља за очувањем “отвореног и слободног” пута за будућност.

Факторе који фертилитет држе далеко од биолошког максимума, Маринковић (2014) диференцира као биолошке, социо-економске и културно-психолошке. Поред биолошке могућности (фекондитета), у најзначајније биолошке факторе могу се убројати: старосна структура, стерилитет, размак између сукцесивних трудноћа и неке друге репродуктивне компоненте. Социо-економски фактори утичу на комплексан начин, а углавном се манифестују преко степена развоја друштва, економске функције породице, улоге деце у породици, економског положаја жене у друштву, нивоа образовања, као и

социјалних норми. У модерно доба, могло би се рећи да све значајнију улогу имају културно-психолошки фактори, као група социјалних и индивидуалних норми које утичу на промене у репродуктивном понашању и настају у сфери промењених услова живота.

Како је Србија део “традиционално” оријентисане средине са друштвеним нормама које се тешко и споро мењају, све више жена признаје како им нису потребна додатна права у браку и родитељству, него много више помоћи и подршке партнера (физичке, “техничке” и емотивне) у одгајању детета и доношењу одлуке о рађању. Процес подразумева двосмерну везу и комуникацију, што није чест случај у Србији. Студија коју је урадила Форсте (Forste, 2002) показује улогу мушкараца у партнерским везама, контрацептивним одлукама и планирању породице, где се потврђује много већа укљученост мушкараца у родитељство уколико су и у свим претходним процесима равноправно учествовали.

Како тврди Милић (2001), појам и пракса породице су модерна достигнућа - породица је производ модерног, грађанског друштва, симбол, реалност и темељ његове постојаности. Образац породичног живота постаје онај у коме је састав породице сведен на биолошки минимум репродукције - родитеље и њихову децу (нуклеарна породица).

Савремени животни циклус захтева комплексну демографску анализу и социјалне и здравствене мере, јер се темпо ефекат осећа у многим његовим сегментима. Све су важнија питања о броју деце који имамо или желимо да имамо, питања очекиваног трајања живота, брака, одласка у пензију, здравствених проблема, а све израженија временска компонента њихове реализације (Bongaarts & Feeney, 2006).

Вишедеценијска неповољна кретања фертилитета у већини земаља и све израженија диспропорција у односу на ниво од 2,1 детета по жени, иницирали су и промене у ставу у погледу могућег, односно достижног нивоа СУФ-а, који се све чешће у литератури наводи као „магична вредност“ од 1,8 деце по жени (Lutz, Skirbekk & Testa, 2006). Дакле, одлагање рађања јесте утицало у великој мери на смањење нивоа фертилитета, али процене показују да ће у блиској будућности бити толико низак, да чак ни подешени СУФ не би прелазео вредност од 2 детета, па се граница неминовно мора спустити на нову „магичну вредност“. Даље, треба размислити о том квантификовању и на неки начин мистификовању фертилитета и променити курс популационе политике у складу са реалним могућностима.

**УТИЦАЈ ФЕРТИЛИТЕТА НА ПРОМЕНУ СТАРОСНЕ СТРУКТУРЕ У ПЕРИОДУ
ОД 1900. ДО 2011. ГОДИНЕ**

Ниво рађања деце испод потреба просте замене генерација који траје више деценија је основни покретач депопулације и наглашеног старења становништва Републике Србије. Наиме, становништво Централне Србије и Аутономне покрајине Војводине се од 1992., односно 1989. године више не обнавља природним путем.

Са економског аспекта нарочито је важан утицај старосне структуре на економску структуру становништва и структуру радне снаге. Величина радног контингента, унутар кога се у савременим условима формира највећи део понуде радне снаге, у Републици Србији континуирано опада после 1981. године, а пројекције показују да ће опадање бити настављено и током прве половине 21. века (Стратегија подстицања рађања, 2008).

Коефицијент економске зависности, као однос издржаваних и лица са личним приходима према привредно активним лицима, расте. Стога се подстицање рађања мора детаљније разрадити, имајући у виду да ће порастом фертилитета коефицијент економске зависности додатно порасти, а у обзир се мора узети и коефицијент оптерећености образовањем, због повећаног удела деце која би похађала основно и средње образовање. Наиме, систем би претрпео измене, као и радна места у образовним институцијама, а морао би се и ребалансирати удео издвојених средстава (Striessnig & Lutz, 2014).

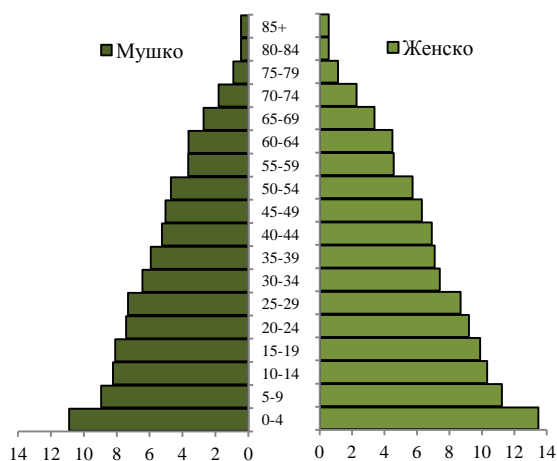
На основу многих показатеља јасно се закључује да је промена (полно) старосне структуре веома важна за планирање будућег развоја, али само ако уочимо правац и интензитет тих промена у прошлости. Фертилитет и старосна структура су у двосмерној релацији. Аутори многих радова сматрају да је опадање фертилитета било интензивније у периоду после 1954. године, у значајној мери управо због поремећаја у полно-старосној структури становништва. Истовремено, такав ниво фертилитета изазвао је додатне промене старосне структуре, којој је потребно прилагодити целокупан развој неке популације по свим секторима, па је та веза евидентно узрочно-последична.

Старосну структуру је најбоље приказати полно-старосним пирамидама, јер на основу њиховог правилног облика, односно одступања од таквог облика, закључујемо о томе да ли неку популацију можемо сврстати у прогресивни, стационарни или регресивни тип (Ђурђев, 2001).

Изглед полно-старосних пирамида може се приказати са сваку годину, али у том случају се промене не би јасно виделе, јер би биле минималне. Најбољи начин је да се анализира неколико референтних година, а изглед пирамида представљаће резултат

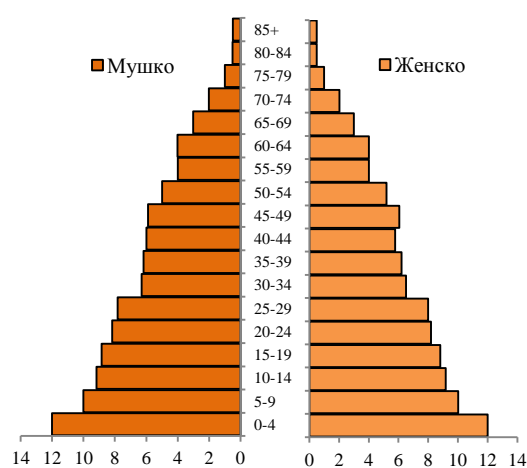
промена које су се дешавале у периоду који је претходио. Како су у неким претходним анализама као референтне године узете почетна година, половина века и крај посматраног периода, за те године је приказана и полно-старосна структура.

Графикон 33. Полно-старосна пирамида у Шапцу 1900. године

Извор: Републички завод за статистику,
Попис 1900. године

Графикон 34. Полно-старосна пирамида у Сремској Митровици 1900. године

Извор: Републички завод за статистику,
Попис 1900. године

На графиконима 33. и 34. приказане су полно-старосне пирамиде истраживаних насеља на почетку периода, када су услови фертилитета били изузетно повољни, па и изглед упућује на прогресивни тип становништва у оба насеља. Пирамиде су најшире у основи, односно највећи удео у оба насеља имало је становништво старости 0-4 године (оба пола приближно 25%), а прелазећи у старије категорије при врху пирамиде, она се сужава

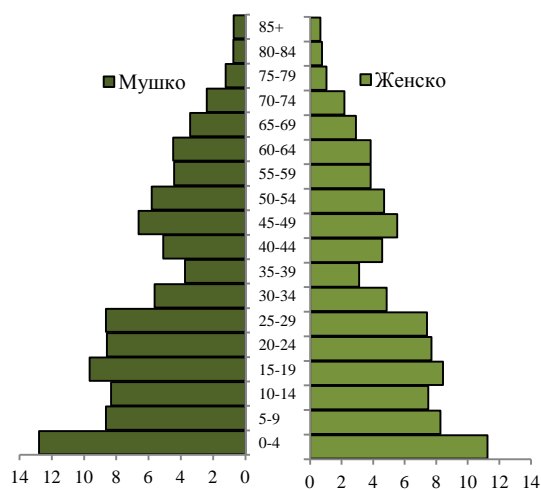
Таква старосна структура, уз тадашњи висок ниво фертилитета, довела је до развоја ситуације у којој је остварен значајан демографски потенцијал, који је и након оба рата успео да рехабилитује популацију.

Највећи ниво фертилитета постигнут је половином периода, а та година је узета за пресек доташње ситуације из разлога што је период ратова завршен, а рехабилитација фертилитета јењавала, односно добијала реалније размере које су утемељиле будући развој становништва (у другој половини 20. века).

Већ на први поглед се јасно уочава мањак „ратних генерација“ у оба насеља, односно у највећој мери генерације 35-39 година, која је резултат мањег рађања током

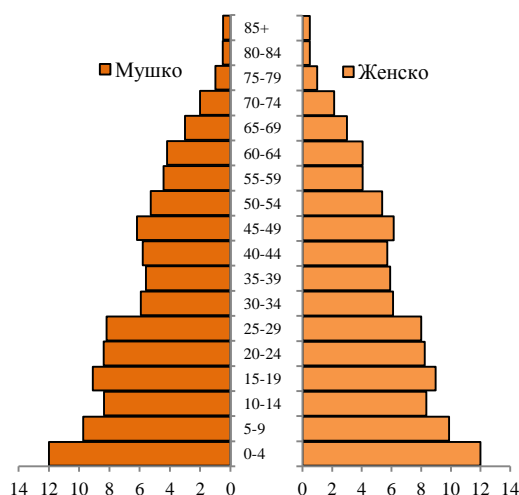
Првог светског рата, као и генерација 5-9 и 10-14 које су резултат мањег рађања у годинама око и током Другог светског рата (графикони 35. и 36.).

Графикон 35. *Полно-старосна пирамида у Шапцу 1953. године*

Извор: Републички завод за статистику,
Попис 1953. године

Графикон 36. *Полно-старосна пирамида у Сремској Митровици 1953. године*

Извор: Републички завод за статистику,
Попис 1953. године

У Шапцу је утицај Првог света рата оставио јачи траг него у Митровици, јер је тај град претрпео веће материјалне последице, али поготово последице по људске ресурсе, па је правилан облик пирамиде у тим деловима видно поремећен.

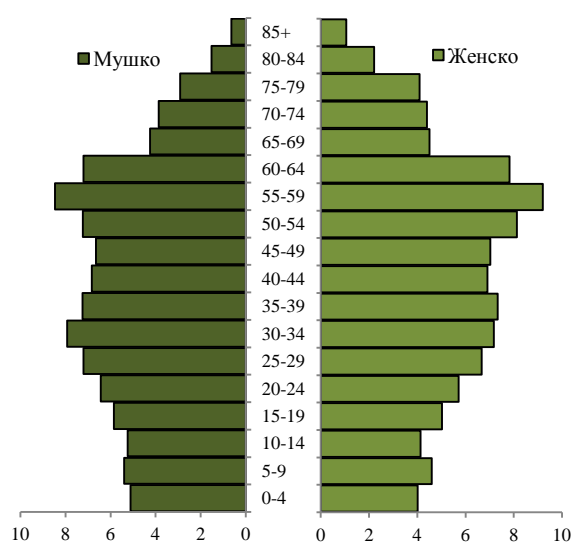
Такође, оно што се може закључити на основу пирамида из 1953. године, јесте да њихова основа и већина других сегмената указује још увек на прогресивно становништво, најмлађа генерација је задржала четвртину удела у укупној популацији, а све то је резултат повољних стопа фертилитета до тог периода, када је достигнут и његов највиши ниво. Ниво фертилитета из те године никада није достигнут до краја посматраног периода, чак ни приближно, а као резултат таквог тренда, уз пораст очекиваног трајања живота и смањење морталитета, пирамиде за 2011. годину доносе поражавајућу ситуацију.

Графикони 37. и 38. јасно потврђују двосмерну везу фертилитета и старосне структуре, јер највећи удео у оба насеља чине генерације старости 55-59 година, а то су управо оне „бејби бум“ генерације које су рођене током 50-их година 20. века.

Појава бејби бума (baby boom²⁶) у послератном периоду има своје тумачење и у повећању нупцијалитета.

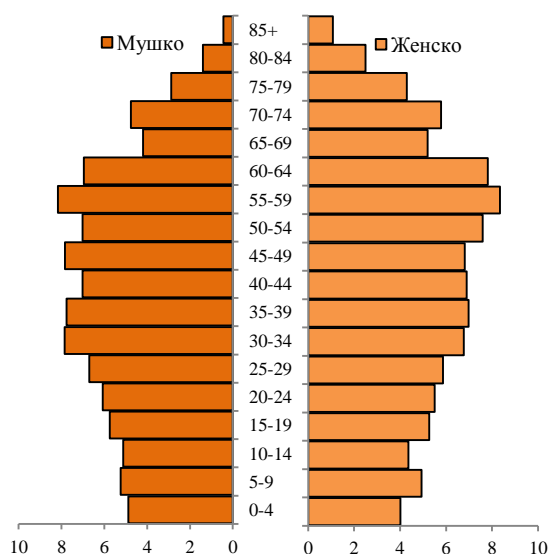
Последња година посматраног периода и година последњег Пописа становништва (2011), доносе низ негативних промена. Наравно, постоје и позитивни демографски помаци, поготово из угла здравствене политике, неге, очекиваног трајања живота, али то је пажњу усмерило на нове проблеме (старење становништва), због снажних поремећаја социо-економске структуре и због проблема одрживости система.

Графикон 37. Полно-старосна пирамида у Шапцу 2011. године

Извор: Републички завод за статистику,
Попис 2011. године

Графикон 38. Полно-старосна пирамида у Сремској Митровици 2011. године

Извор: Републички завод за статистику,
Попис 2011. године

Оно што би требало бити у фокусу јесте чињеница да се од 1950. године удео најмлађе генерације смањило за 70%, односно на трећину нивоа из поменуте године, што наглашава драматичност демографских промена. У првих педесет година фертилитет је одржавао ситуацију стабилном и прогресивном, а у последњих 61 годину и више него преполовио носећи контингент, односно основу пирамиде. Узгред, такав облик више се и не може окарактерисати као пирамида, па је све устаљенији изглед и израз „буре“, са

²⁶ У америчкој литератури “baby boom” генерација се дели на оне рођене од 1946. до 1954. године (ране бејби бумере) и оне рођене у периоду 1955-1964. године (касне бејби бумере). У српској литератури не постоји консензус по питању почетка и завршетка бејби бум периода. На основу кретања стопе наталитета и броја живорођених не би било погрешно рећи да су део генерације бејби бумера сви они рођени 1947-1957. године, јер је то година после које имамо стабилније кретање споменутих показатеља (Стојилковић, 2010, 77).

тенденцијом да прерасте у обрнуту пирамиду, ширењем горњих делова, односно повећањем удела најстаријих генерација.

Како се не би даље улазило у проблематику старења становништва, која је посебно изучавана категорија, основни закључак који се односи на фертилитет треба дати кроз призму редукције фертилног континента. Наиме, фертилитет је из године у годину достигао оквире историјског минимума, бивао далеко од било које „магичне бројке“. Као резултат тога енормно су се редуковале генерације које улазе у фертилни континент, а дуплирале генерације које излазе из њега. Такве структурне промене наводе на питање шта се то променило у човеку, породици и друштву које је до 1950. године имало уравнотежен и прогресиван развој, а потом променило курс ка прихватању потпуно другачијих режима?

Чак и ако добијемо одговор кроз објашњење различитих фактора, циљеве не треба само квантификовати, него створити квалитативно пожељну атмосферу у друштву у којем не треба држава да „саветује и сугерише“ да је сасвим нормално, лепо и због много чега „пожељно“ имати више од једног детета. У сваком случају, генерације са почетка 20. века нису имале став да је свако од њих сам себи довољан, а резултат тога су данашње генерације, јер да су наше прабаке и баке поступале као ми данас, нас не би ни било, чак и математички речено. Можемо ли рећи да су живеле у већем благостању од нас? Нису. Можемо ли рећи да нису радиле? Наравно да јесу, само друге послове, а притом бринуле о много већим домаћинствима, кувале, спремале, све оно што и ми данас радимо. Или не радимо баш све? Па, где је онда настао проблем? Многе одговоре треба тражити управо у наредним поглављима дисертације, која анализирају нупцијалитет и диворцијалитет, односно утврђују везу и значај брачности за ниво фертилитета.

НУПЦИЈАЛИТЕТ

Почетком 21. века ушло се у период у којем се у току једне године догоди више друштвених трансформација него у једној деценији у прошлом веку, или чак деценијама на почетку 20. века. Као друштво прокламујемо и трудимо се да реализујемо најхуманије друштвене односе, оне који у датом тренутку садрже највећи степен човекових слобода. Хуманизација не може да се задржи само у сфери материјалне производње, него захвата све сегменте друштва. Брак и породица су сфера друштвених односа који се најбрже трансформишу, међутим, изгледа да брачни и породични односи не прате тренд хуманизације у потпуности и на прави начин, него показују све више супротан смер.

ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ И ЗНАЧАЈ ИНСТИТУЦИЈЕ БРАКА

Интензивно истраживање брака као социолошке категорије је релативно новијег датума. Велики друштвени потреси, као што су Први светски рат, велика економска криза 30-их година прошлог века, Други светски рат, многобројни грађански сукоби, наметнули су интерес за проучавање овог друштвеног феномена. Свакако, ови догађаји нису условили почетак истраживања брака, него су само убрзали процес доводећи до многих научних расправа, теорија о моделима, па чак и референдумских питања о браку, односно разводу. Посебан интерес одувек су показивале скоро све религије, претендујући да буду једини регулатори брачних односа, а може се рећи да се утицај религије и цркве можда највише задржао управо у овој сфери друштвених односа.

Научно објашњење брака, као и многих односа и друштва у целини, многи приписују класицима марксизма, који су утврдили да се типови и облици породице и брака везују за одређене друштвено-економске формације, односно за развој друштва уопште, посебно за степен развијености производних снага. У делу „Порекло породице, приватне својине и државе“, Енгелс је (1891) истакао да су одлучујући фактори у историји продукција и репродукција непосредног живота, односно производња средстава за живот и за то потребног оруђа, са једне стране, а продужење људске врсте са друге стране. Он издваја и неколико фаза у развоју брака, од периода дивљаштва и групног брака, до савременог доба и моногамног брака, наводећи да су промене настајале у складу са променама друштва и напретком цивилизације. У том времену, односно крајем 19. века, ипак је успео да предвиди многе одлике и савремене трендове брачности.

Институција брака је једна од најстаријих и најважнијих социјалних установа. Историјски посматрано, једна од првих функција брака била је контрола сексуалности, односно институција брака се наметнула као друштвено прихватљив оквир прокреације и продужења људске врсте. Истовремено, брак је имао и важну улогу као средство социјалне интеграције. Наиме, ступање у брак је представљало симболичан прелазак у свет одраслих, а склапање брачне везе имало је улогу у креирању и промени социјалних веза. У аграрним друштвима, брак и породица су представљали и основну економску јединицу, па је тако и економска функција брака била изражена. Неке од поменутих функција брак је задржао и данас, али развојем нових друштвених институција значај многих функција је опао, а све више се наглашава емотивна функција брака, компонента којој се у прошлости придавао релативно мали значај (Вулетић, 2008).

Институцији брака дато је важно место у свим религијским и идеолошким системима, јер се сматрало да се успостављањем контроле над браком успоставља контрола над друштвом у целини. Стога је у свакој историјској епохи контролу над браком вршила црква или држава, односно најмоћнија друштвена сила. Током средњег века институција државе је била моћнија, па је у њеним рукама било уобличавање и надзирање брака и породице.

У Византији је током раног средњег века брак имао само грађански значај, а упоредо са њим, постојао је и црквени брак који су супружници склапали пред епископом и свештеницима, али та форма брака није била призната од стране државе. Прве кораке ка зближавању ових облика направио је, у 6. веку, цар Јустинијан. Он је допустио припадницима средњег сталежа да брак могу да склапају и у цркви, при чему ће бити законски признат, док је за виши сталеж грађански брак био једини законски облик. За припаднике нижег сталежа важила су правила друштвених обичаја, без учешћа и црквених и грађанских власти. Повелом Лава Мудрог из 893. године, законитим браком проглашен је само онај који је склопљен у цркви, што се односило на припаднике вишег и средњег сталежа, док је за нижи сталеж остало претходно правило. Тек крајем 11. века и овај сталеж је био обухваћен законом о обавезном црквеном браку (Левин, 2006).

У 12. веку брак је проглашен једном од светих тајни, а током 14. века издат је закон по којем ниједан брак није могао бити склопљен без знања и благослова парохијског свештеника. На тај начин црква у потпуности преузима контролу над браком у византијском свету, а сличан процес захватио је и западноевропске земље. Сматрало се да да је брак подвргнут црквеним законима зато што држава није била у стању да на прави начин дефинише и регулише брачне односе. Делови поменутих закона важе и данас, а

словенски народи православне вероисповести добили су своје прописе о браку на свом језику у 17. веку (Левин, 2006).

Током друге половине 18. века у европским земљама отпочео је процес секуларизације брачног права, односно прелазак брачне јурисдикције са цркве на државу. У 19. веку су велике економске, друштвене и политичке промене праћене променама у законодавству, па тако и у брачном праву, почело је унифицирање правних система у Европи. Врховну јурисдикцију над браком држава је прво преузела у Хабзбуршкој монархији, 1784. године, што је потврђено и 1811. године. У Француској је та промена извршена 1791. године, након три године у Пруској, потом током 19. века у многим земљама широм Европе. Међутим, у том периоду црква је и даље била моћна институција, и као таква настојала је да поврати контролу над браком, што се и десило у Хабзбуршкој Монархији у периоду 1855-1868. године (Bonfield, 2002).

Реформа брачног и породичног права покушана је током 19. века и у Османлијском царству, у којем је Порта, по угледу на многе европске државе, покушала да брак у великој мери подвргне државној контроли и успостави јединствен систем брачног права који би важио за све вероисповести у Царству. Имајући у виду да је то период када ова империја пролази кроз многе кризе, споменути покушаји нису имали много ефекта (Ortayli, 1990).

Сва ова наступања државе имала су у највећој мери за циљ јачање државе у односу на цркву, а у мањој мери им је првобитан циљ било само брачно право. Но, извесне промене у законодавству су се ипак догађале. Крајем 18. и почетком 19. века се први пут либерализује до тада ограничено или непостојеће право на развод, у Француској међу првима, али је након поштравања прописа после неколико деценија поново укинута. У многим земљама католичке вероисповести још увек је важио принцип нераскидивости брака, али у другој половини 19. века полако јењава, па је развод било могуће добити под одређеним условима (Вулетић, 2008).

Развој брачне јурисдикције у Русији текао је другачије у односу на многе поменуте земље. Брак је током читавог 19. века био у надлежности цркве, а тај утицај је од средине 18. века бивао све јачи и ефикаснији, чак и на пољу брачне политике, што је имало за последицу смањење стопе развода у овом периоду. Држава је оваквим „признавањем“ цркве и њених закона настојала да промовише концепт патријархалне породице, очува стабилност у друштву и обесхрабри све оне који су желели да раскину брачну заједницу (Wagner, 1994).

Придавање све већег значаја бракоразводном законодавству током 19. века показује да је тадашња европска политичка елита сматрала брак јавном институцијом, а не индивидуалним сегментом и деловањем. Брачна стабилност сматрана је кључем стабилног друштвеног поретка, па је сасвим разумљиво зашто је улога у регулисању брачних односа била важна и држави и цркви (Ehmer, 2002).

У овим настојањима и држава и црква наилазиле су на отпор друштвене заједнице, чији се систем вредности и норми није у потпуности поклапао са идеолошким, политичким и економским интересима цркве и државе. Наметањем новог вредносног система и пружањем отпора са друге стране, долазило је до стварања нове друштвене праксе. Држава је настојала да искорени брачне обичаје који нису имали утемељење у канонским и грађанским прописима и да тако преобликује брачну праксу.

Од друге половине 19. века почиње да утиче и јавно мњење, а идеје о браку и породици које је заступала образована јавност постале су основа брачног дискурса који се развијао у наредној епохи.

Занимање за историју породице и брака било је у великој мери резултат друштвених покрета који су обележили раздобље 60-их и 70-их година 20. века, првенствено успон феминизма и такозване сексуалне револуције, па су питања брака доспела у жижу јавног интересовања, а спроводе се многобројна истраживања са друштвеног, демографског, економског, правног, политичког аспекта. Прва систематска истраживања односила су се на демографске аспекте брака и породице, када настаје и један од најутицајнијих радова из ове области, рад Цона Хајнала (1965). Хајнал је на основу доба ступања у брак, величине домаћинства и других параметара издвојио два основна модела брака, која су по његовом мишљењу постојала на европском простору до Другог светског рата. Прецизније речено, он је издвојио европски и неевропски режим, које раздваја линија Трст-Лењинград. Утврдио је да је западно од ове линије просечна старост приликом склапања брака била врло висока (велики број жена остајао неударат), док је источно од ове линије другачија ситуација.

У другој половини 70-их година 20. века историографско интересовање усмерено је на промене кроз које је брачна заједница прошла током Индустијске револуције, а потом, током 80-их и 90-их година проучаван је са више пажње утицај социјализма, као и утицај капиталистичке привреде на брачне односе.

У постмодерном друштву дошло је до приближавања улога мушкараца и жена у погледу образовања, запослења, економске самосталности, каријере и породице, што је условило и другачије гледање на брак, односно другачију представу о браку и прихватање

другачијих вредности, за разлику од оних које су имале претходне генерације. Наиме, дошло је до промена у ставовима људи у вези са браком, сексуалним понашањем и блиским процесима. Код младих, нарочито жена, изражена је жеља за самосталношћу и самоиспуњењем, како кроз посао тако и кроз различите аранжмане породичних и брачних облика, али присутна је и већа спремност када је реч о експериментисању са различитим животним праксама у вези са заједничким животом у односу на претходне генерације.

БРАЧНИ ОДНОСИ У СРБИЈИ

Србија је током 19. века имала највишу стопу склопљених бракова у Европи. У поређењу са осталим европским земљама, за које су доступни статистички подаци, у Србији је просечна старост приликом ступања у брак била најнижа, просечно трајање брака најкраће, а стопа развода брака, у поређењу са осталим европским државама, висока. Иако је познавање ових показатеља и чинилаца од изузетне важности, српска историографија, тог и каснијег времена, брак је сматрала споредним пољем истраживања (Вулетић, 2008).

Развој и регулисање брачних односа у Србији су у неким периодима пратили дискурс у осталим европским земљама, поготово по питању брачне јурисдикције, али било је и одступања у неким моментима, промене и стварања посебних модела.

Стварањем аутокефалне српске цркве, почетком 13. века, у Србији је отпочео интензивнији рад на увођењу црквене форме брака. До тада се брак склапао по старим народним обичајима, без црквеног благослова, а била су дубоко укорењена схватања да је склапање брака део обичајног права, договор две породице и да за то није неопходан црквени благослов. Таква схватања уочавамо и тумачењем Душановог законика, који сведочи да је обичај организовања свадбе без венчања младенаца у цркви био врло распрострањен. Модификатори овог законика унели су чланове који се односе на склапање брака, па је од друге половине 14. века у Србији једино легитимним сматран црквени брак (Бојанин, 2005).

Падом Србије под османску власт брачна политика формално није мењана. Јурисдикцију је и даље имала православна црква, а сваки султан је издавао наредбе по којима је забрањивано уплитање државних чиновника у делокруг црквених послова. Међутим, и поред тога, многи освајачи нису одолели мешању у брачна питања хришћанских поданика, па су некада и приморавали свештенике на благослов брачних веза које су биле у супротности са учењем цркве (мешовити етнички и верски бракови).

Свакако, у том периоду, због непрестаних ратова и расељавања, утицај цркве је слабио, а решавање спорних питања више је пратило народне потребе, него канонске прописе. У таквим околностима настало је обичајно право, са праксом растављања пред кнезом, свештеником, сеоским већем, а понекад и без ичије сагласности. Парохије су биле велике, број свештеника мали, па није била реткост да се православно становништво приликом склапања брака или развода обраћало католичким свештеницима, па и муслиманским кадијама. У Османском царству је ситуација била најповољнија за време постојања обновљене Пећке патријаршије (1557-1766), док су у Хабзбуршкој монархији прилике биле знатно другачије.

Улога цркве у обличавању породице ојачала је тек после Велике сеобе народа, 1690. године, и то у оквиру политичких граница Хабзбуршке монархије. После Велике сеобе народа Карловачка митрополија је спровела строге верске реформе, а истовремено су аустријске државне власти покушавале да наметну православно становништву вредности које је проповедала католичка црква, поготово нераскидивост брачне везе. Међутим, за време и османлијске и аустријске управе, чак и српски свештеници било су врло ригорозни приликом развода бракова, које су дозвољавали само у врло важним случајевима, као што је прељуба. Остале разлоге црквено право није признавало све до краја 18. века. Београдски митрополити су у Кнежевини Србији током 19. века издавали многобројне посланице, којима је било регулисано склапање брака, одржавање и развод брака. Брачна заједница је сматрана основном друштвеном јединицом, па је црква, у складу са државном политиком, настојала да се она по сваку цену очува (Поповић, Тимотијевић & Ристовић, 2011).

У Србији је веома дуго, владајући облик породице била породична задруга у значењу велике, патријархалне породице, где заједнички живи и ради више генерација, повезаних заједничком породичном имовином коју чине: средства за производњу, земља, стока. Породична задруга је имала домаћина или старешину, што је у већини европских земаља већ била историјска категорија. С обзиром на то да је задруга првенствено имала економску функцију, њени чланови су имали обавезу да очувају стечену породичну имовину. Тако, синови остају у породици, а кћери, удајом одлазе из своје породице. У условима аграрног друштва, какво је српско друштво било у осамнаестом и деветнаестом веку, на брак се гледа као на средство да се рађањем што већег броја деце умножи радна снага породице (Тимотијевић, 2006).

Почетком 19. века почиње процес поделе породичних задруга на уже породичне групе - закључењем брака повезују се две такве уже породичне групе. Најстарији син је

обично после женидбе остајао у породици; приликом закључења брака млађих синова, који би се издвајали из породице, родитељи би им, према својим могућностима, обезбеђивали материјалну основу нове породичне заједнице.

Током 19. века у Србији (Кнежевини Србији) је брачна политика била један од најважниих сегмената унутрашње политике. Успостављањем неке врсте контроле над брачним односима, као и у Русији, држава је успостављала контролу над друштвеном организацијом. Законски прописи у вези са браком издати су већ на првој законодавној скупштини у ослобођеној Србији, одржаној у мају 1804. године, када су одређени параграфи који су дефинисали брачну политику. Пред крај прве деценије 19. века настао је *Карађорђево законик*, у коме су четири параграфа посвећена проблематикама породице и брака.

Улога државне јурисдикције је у време прве владавине кнеза Милоша²⁷ стекла апсолутну превласт. У мају 1818. године кнез Милош је издао *Уредбу о браку у седам тачака*, којом је детаљно регулисана брачна заједница. Ипак, од средине 30-их година 19. века држава је почела да посвећује више пажње јачању црквене организације, па је и брачну јурисдикцију препустила цркви. Суштина брачне политике односила се на усклађивање брачне праксе са државним интересима.

Доношењем Закона о црквеним властима 1836. године, престало је мешање кнеза Милоша у брачне послове, а црквеним законима из 1847., 1862. и 1890. године, као и Грађанским закоником из 1844. године, цркви је припало право да прописује законе и суди о брачним пословима. Држава је имала право које се тиче грађанске, конкретно имовинске стране у брачним уговорима. Важно је напоменути да је овај Законик писан по узору на Аустријски грађански законик, па је институција брака у највећој мери регулисана на начин који су прописивала грађанска права осталих европских држава. Године 1860. донет је Казнени законик, који је обухватио кривична дела као што су прељуба, родоскрнављење, побацивање и убиство ванбрачне деце (Вулетић, 2008).

Законски прописи у вези са браком који су током 19. века издавани у Кнежевини, односно Краљевини Србији, могу се у основи поделити у две групе. У једну групу спадају прописи који су регулисали брачну заједницу од њеног склапања до престанка постојања, а који су утврђивали прецизна правила, као што су године ступања у брак, начин на који се брак склапа и разводи, дужности успружника и слично. Друга група прописа била је усмерена против брачних злоупотреба, као што су отмица и куповина девојака,

²⁷ Период 1815-1839. године, друга владавина у периоду 1858-1860. године

самовољно напуштање супружника, невенчани суживот, ванбрачне везе и убиства ванбрачне деце. Многи прописи сведоче о настојањима државе да брачну заједницу подвргне свом надзору, али сведоче и о отпору друштва таквој политици, које није желело да се одрекне традиционалних брачних обичаја (Поповић, Тимотијевић & Ристовић, 2011).

Кнежевина Србија (1830-1882) је добар пример да се покаже да институција брака представља тачку на којој се укрштају и ломе интереси државе, цркве, друштва и појединца. Нису били ретки случајеви да су новонастала држава и црква у пракси често морале да одступе од својих начела и да се приклоне ставовима локалне заједнице, како би лакше контролисали друштвени систем.

Ови сукоби најјасније се испољавају током последњих деценија 19. века, када долази до распада традиционалне сеоске заједнице. Многа начела задржала су се све до 1895. године, када је прописана обавезна грађанска регистрација брака, а потом од 1946. године и упис у матичне књиге венчаних које су водили матичари, односно званична државна управа и статистика.

Односи према браку као институцији, као и односи унутар брака, до половине 20. века споро су се мењали. Ступање у брачну заједницу и даље је стајало на високо на листи приоритета и било је знак друштвене „зрелости“. У брак је полагања и нада да ће донети, поред емоционалног испуњења, и социјалну и материјалну промоцију, посебно у градским срединама, у којима је социјална стратификација постављала више захтеве у избору брачног партнера. Склапање брака је на тај начин виђено као најсигурнији и најпожељнији начин успостављања друштвених веза. Промене су постајале видљивије после Првог, а поготово после Другог светског рата. Свеприсутност и уплив државе чак и у приватни живот појединца донели су нове друштвене и брачне оквире. Држава је у великој мери преузела бригу о васпитању деце, уведена је строга контрола похађања обавезног дела школовања, обавезна редовна контрола здравља становништва, држава је преузела бригу о стамбеном питању и променама брачних односа.

Устав и основни закон о браку и породичним односима донет је 1946. године, а признавао је само грађански брак као пуноважан, остављајући могућност да се после склапања грађанског, обред понови и по верским прописима. Изједначена су права и одговорност оба родитеља према деци, укинуте одредбе утврђивања очинства, утврђени услови за развод брака, изједначена права наслеђивања.

Ипак, након 1946. године црквени брак је изгубио на значају и окарактерисан као друштвено неприхватљив, услед доминантне улоге Комунистичке партије Југославије и бирократског режима у свим сферама друштва. Није постојала званична забрана склапања

црквеног брака, али свест становништва је била прилагођена односу режима према цркви и свештеним лицима. Током 90-их година 20. века, а поготово почетком 21. века, број бракова који су склопљени и пред матичарем и пред свештеним лицима поново је порастао. У складу са трендовима који су дошли из „западних“ култура и са промовисањем верског туризма, на неки начин је постало популарно склапати и црквени брак, поготово у манастирима широм Србије. Но, тренд који није имао узлазну путању односи се на број склопљених бракова, односно стопу нупцијалитета, која је била у континуираном паду све до неколико последњих година на почетку 21. века. Такви трендови нису заобишли ни Сремску Митровицу и Шабац, али су се испојили различитим интензитетом.

У Србији је данас брак дефинисан и одређен законом; односно у *Породичном закону Републике Србије* (2005) стоји :

- 1) брак је законом уређена заједница живота између мушкарца и жене;
- 2) брак се може склопити само на основу слободног пристанка будућих супружника ;
- 3) супружници су равноправни.

Иако је овај Закон донет у блиској прошлости, врло брзо је претрпео притиске јавности, под утицајем савремених трендова који теже увођењу (враћању?) моногамних бракова и њиховом признавању унутар друштва, односно изједначавању са полигамним браковима, па ће нека нова истраживања ове тематике можда обухватити сасвим нову брачну политику и јурисдикцију. Такође, у процедури дефинисања и усвајања је нацрт новог Грађанског законика, који доноси промене и у области популационе политике кроз до сада, на овим просторима непознате оквире репродукције уз помоћ сурогат материнства, али промовише и биомедицински потпомогнуту оплодњу (БМПО).

Дакле, сфера рађања и склапања брака опет доспевају у фокус јавног мњења и друштва, поново представљајући тачку на којој се сукобљавају мотиви, могућности, жеље, обичаји, приватно и колективно, јавно и тајно, а да ли су овакве акције државе потребне и и планиране у сврху демографског опоравка и очувања, показаће будућа истраживања утемељена на анализи ове докторске дисертације.

СТОПА НУПЦИЈАЛИТЕТА У ПЕРИОДУ ОД 1900. ДО 2011. ГОДИНЕ

Брак као друштвена институција, у оквиру које се највећим уделом остварује биолошка репродукција, представља важну тему при разматрању чиниоца ниске плодности становништва. Као социјални феномен, брак и друге појаве везане за његово конституисање и трајање, под јаким су утицајем већег броја разних чинилаца. Неки од њих структурно делују и на фертилитет, односно удружено делују на висину репродуктивних норми.

Имајући у виду дуг временски период, очекивано је да број бракова, као и поједине особине брачности, осцилирају у различитим периодима, односно условима, у оба посматрана насеља. Брачне варијабле деле особине репродуктивних норми, али не и у целини. У одређеној мери разлику прави доношење одлуке о уласку у брачну заједницу, односно изласку из ње. Она припада сваком од партнера као јединки и високо је аутономна. Самим тим, утицаји средине, укључујући и ужу породицу, сасвим су ослабили у модерно доба, поготово у поређењу са временом које је припадало традиционалној култури.

Стопа нупцијалитета, као релативна мера, најчешћи је показатељ учесталости склапања бракова у неком временском периоду, јер укључује и број становника неког места, али за анализу трендова важно је размотрити и апсолутне вредности.

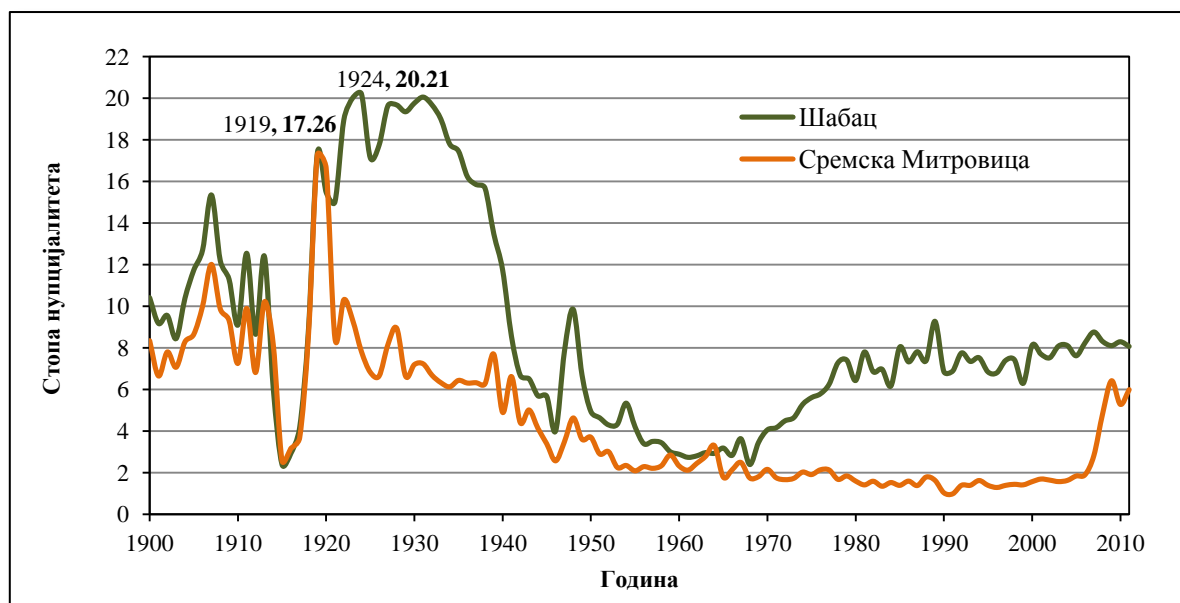
Укупан број склопљених бракова у посматраном периоду у Шапцу износи 25.008, док је у Сремској Митровици три пута мањи, односно износи свега 8.731. Ако бисмо то прилагодили годишњем нивоу, у Шапцу је сваке године склопљено просечно 225 бракова, док је у Митровици у просеку склопљено 79 бракова.

Посматрајући то у односу на број становника, добијају се слични односи величина. Просечна релативна стопа нупцијалитета у Шапцу износи 8,96‰, док је у Митровици на сваких хиљаду становника годишње склопљено у просеку 4,49 бракова (стопа од 4,49‰), скоро дупло мање. У којим периодима су настале наведене разлике, показује наредни графикон (графикон 39). Стопа нупцијалитета је варијабла која показује највеће разлике између два насеља, поготово у последње четири деценије посматраног периода. Управо те разлике довољан су репер за претпоставке о вези брачности и фертилитета, што ће бити анализирано у наредном поглављу.

На почетку периода стопа нупцијалитета је била висока у оба насеља (нешто виша у Шапцу), са тенденцијом раста који је наставак трендова од краја 19. века. Као што је већ споменуто, у 19. веку Србија је имала највећу стопу нупцијалитета у Европи, а посебно су

се издвајали Шабачки и Ваљевски округ. Такви трендови у великој мери су резултат и последица брачне политике кнеза Милоша, док је за то време Митровица била паланачко граничарско место са другачијом религијском и етничком структуром и без већег уплитања државе у брачне односе, поготово код православног становништва.

Графикон 39. Стопа нупцијалитета у периоду 1900-2011. године

Извор: Матичне књиге венчаних за Сремску Митровицу и Шабац (1900-2011); РЗС

Први светски рат доноси нагли пад, а потом и нагли пораст и изједначене вредности стопа нупцијалитета, што је у Митровици кратко трајало, до 1919. године, када су забележене максималне вредности за цео период посматрања (17,26%). Након 1920. године вредности опадају, док се у Шапцу и даље бележи континуиран и наглашен пораст стопе нупцијалитета, која максималну вредност достиже 1924. године (20,21%). Највећа разлика забележена је 1932. године, од чак 13%, када је стопа нупцијалитета у Шапцу износила 19,68%, а у Митровици 6,68%. Тек почетком 40-их година вредности се приближавају, опадају интензивније током Другог светског рата, након чега следи нагли пораст, односно компензациони период.

Нови, демографски специфичан моменат, почиње од 1960. године, када у Шапцу долази поново до израженог пораста стопе нупцијалитета, односно до све већег апсолутног броја склопљених бракова, а у Митровици потпуно супротно! Континуирани период блажег пада, односно стагнације траје све до 2006. године, па је током 25 година (1970-2005) стопа склапања брака у овом насељу била три пута мања у односу на Шабац.

Управо ове године су део периода када су разлике у броју становника постале највеће, ниво фертилитета виши у Шапцу, па је претпоставка о значају брачности за ниво фертилитета потпуно оправдана. Изражен пораст стопе нупцијалитета у Митровици након 2006. године може се објаснити и појавом темпо ефекта, као и код фертилитета, а потврда се добија у порасту просечне старости приликом склапања брака.

У савременим условима на брачне варијабле посебно делује индивидуализам, слобода личности, равноправност међу половима, предбрачна кохабитација и појава алтернативних облика у заједничком животу мушкарца и жене. Ови и други чиниоци утицали су на промене готово свих брачних варијабли, које су веома важне за репродукцију становништва у целини.

ПРОСЕЧНА СТАРОСТ СУПРУЖНИКА ПРИЛИКОМ СКЛАПАЊА БРАКА У ПЕРИОДУ ОД 1900. ДО 2011. ГОДИНЕ

Међу важним питањима и факторима који су утицали на бракове одувек је била просечна старост супружника, поготово невеста. Како истиче Шо (Shaw, 1987), старост невесте је један од најважнијих фактора за утврђивање стопа фертилитета код неке популације, а утиче и на друге друштвене институције које су повезане са репродукцијом, пре свега на облик и величину подорице, везе између мајке и деце, мужа и жене. Старост невесте одражавала је и положај, као и улогу жене у друштву, а то се на одређени начин и данас може из истог угла посматрати.

У Грчкој и Старом Риму већина девојака се удавала између касног пубертета и раних двадесетих. Многи стручњаци сматрају да су се девојке из класа поседника удавале млађе, за мушкарце старе обично око 25 година. Стога је ове бракове, у вишим класама, карактерисао већи генерацијски јаз између супружника, што се одразило на брачне односе, репродукцију, поновни брак. Много векова касније, у Западној Европи дошло је до супротних трендова, па су се девојке које нису припадале елити удавале млађе, а у оквиру ове генерализације издваја се низ специфичних примера, које сведоче о култури и традицији неког времена.

У другој половини 16. века, у Немачкој је занатлијама било забрањено да се жене док не положи испите који их квалификују у ранг мајстора. Међутим, због економских

притисака, чак и мајсторима је било тешко да „приуште“ брак, па је настала класа мушкараца финансијски неподобних за брак, а многи потенцијални супружници постајали су самци. Просечна старост ступања у брак је постепено расла, удео неударних жена старости преко 25 година је порастао у наредним вековима, а чак достигао и две трећине у Енглеској и Велсу од 1840. до 1880. године. До краја 19. века и у Северној Америци се усталила западноевропска пракса каснијег ступања у брак.

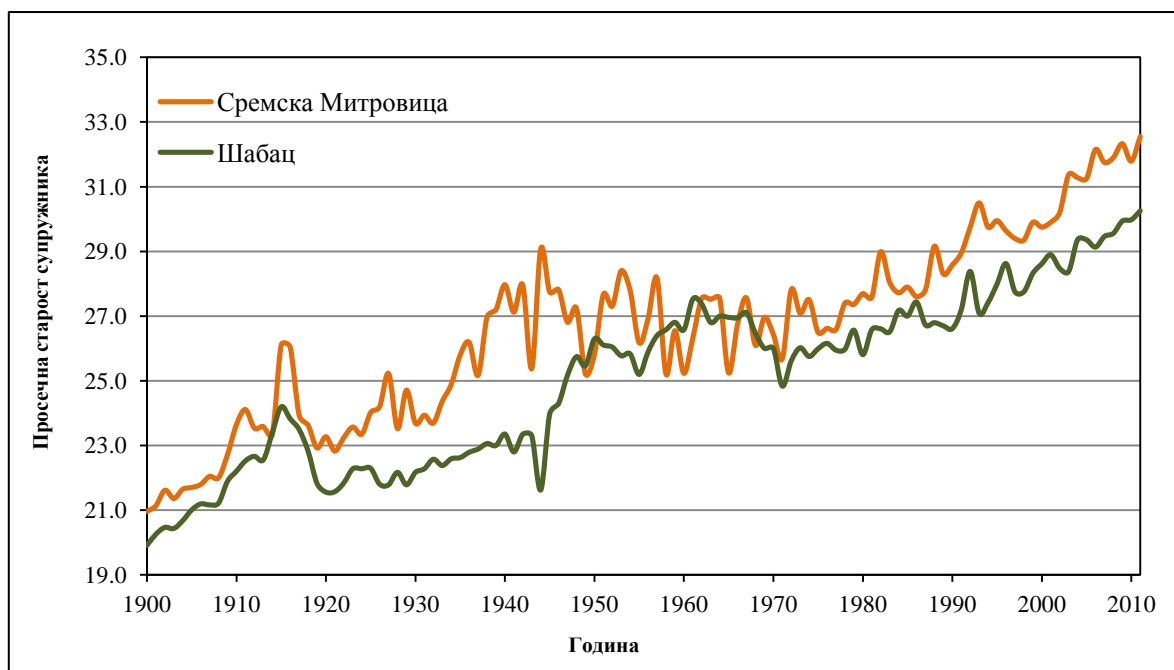
Многобројне студије о детаљима и динамици брака омогућиле су стручњацима да постулирају постојање брачних образаца. У Европи су била уочљива три обрасца: *западни, источни и медитерански*. Сваки је био повезан са старошћу супружника при (првом) ступању у брак, а најбоље се разумеју у контексту друштвене средине, економских и демографских услова.

По западном обрасцу, и мушкарци и жене венчавали су се релативно касно, разлике у годинама су биле мале, а оснивали су најчешће нуклеарне породице. Домаћинства у којима је живело више генерација су била малобројна. Супружници нису живели са својим родитељима после венчања, јер је оснивање властитог дома било од суштинског значаја. Источни образац био је потпуно другачији. Људи су се углавном венчавали млади и придруживали постојећем домаћинству, обично младожењином. Таква домаћинства чинило је више брачних парова, који су углавном били у сродству, као и остали рођаци. Медитерански образац карактерисале су младе невесте удате за старије мушкарце, а као и по источном обрасцу, ови парови остајали су у оквиру својих домаћинстава, као придружени чланови. Од источног обрасца овај тип разликује управо старост супружника, односно образац по којем су мушкарци тек као старији наслеђивали део или целу очеву имовину и тек као такви бивали „пожељни“ за женидбу, након које су врло често заузимали место главе породице и домаћинства (Абот, 2014).

У погледу старосног доба при склапању бракова, у Европи се срећемо са два случаја: бржом економском независношћу и ранијим склапањем савремених бракова у неким државама (22 до 25 година) и касним склапањем бракова (у Данској са 28 и 25, у Шведској са 30 и 27 година), јер брачност флукутира у зависности од економских предуслова за заснивање породице. Бугарска, Румунија и некадашња Југославија (или земље које су се касније конституисале) су земље код којих је у односу на Европу старост при уласку у брак нижа, а распрострањеност већа, те оне одударају од европског модела и најспорије му се приближавају. Грчка представља изузетак из укупног "балканског" типа (Коцић et al., 2008)

Узимајући у обзир Хајналову поделу и издвајање брачних образаца Елизабет Абот (2014), може се закључити да је Србија пролазила кроз више модела током развоја брачних односа, а исти трендови уочавају се и у Сремској Митровици и Шапцу.

Графикон 40. Просечна старост супружника приликом склапања брака у периоду од 1900. до 2011. године

Извор: Матичне књиге венчаних за Сремску Митровицу и Шабац (1900-2011); РЗС

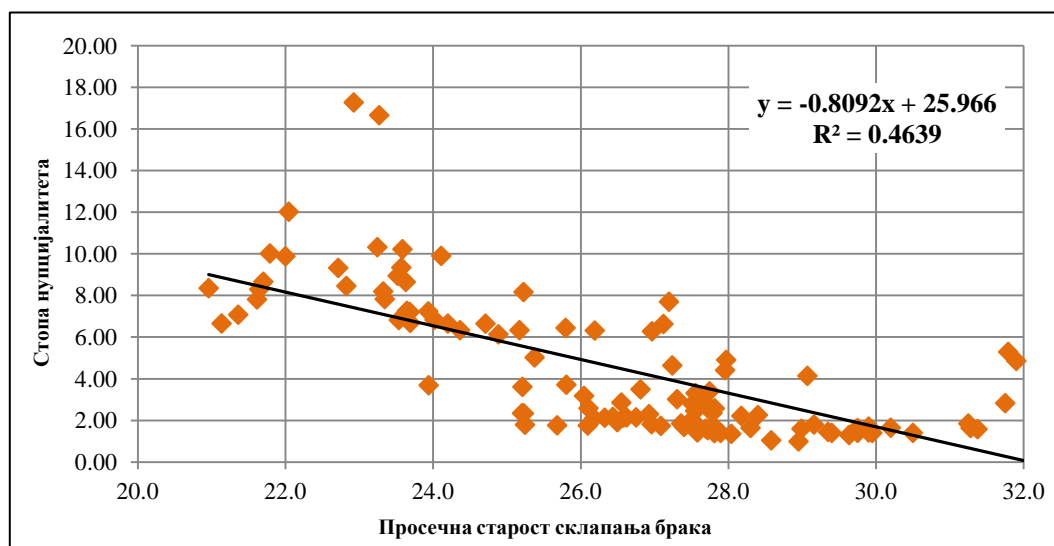
На почетку периода оба насеља могла су се сврстати у источне моделе, док се временом из неког прелазног модела дошло до уобличавања у западни образац. Просечна старост супружника приликом склапања брака у оба насеља током посматраног периода задржава тренд континуираног раста (графикон 40.), са већим осцилацијама током послератних компензационих периода. Најниже вредности забележене су на почетку периода, 1900. године, у Сремској Митровици 21 година, док је у Шапцу прсечна старост износила свега 19,9 година. Више стопе нупцијалитета у Шапцу у овом периоду последица су управо раног ступања у брак.

Највише вредности просечна старост супружника достигла је 2011. године, али су разлике према насељу изражене, јер у Митровици је достигнута старост од чак 32,6 година, а у Шапцу 30,3 године. Наравно, обе вредности су високе и последица су одлагања брака због јачања индивидуалних компоненти наспрам онога што доноси брачна

заједница, али и продуженог школовања, усавршавања, налажења посла и све мање квалитетних партнерских односа.

Уколико брак посматрамо као, још увек доминантан оквир репродукције, извесно је да ће овакви трендови проузроковати још израженије одлагање рађања, поготово што време које протекне од склапања брака до рођења првог детета постаје све дуже. На тај начин остварују се знатно мање шансе за рађања вишег реда. Када статистички изразимо утицај просечне старости приликом склапања брака на стопу нупцијалитета, првенствено добијамо негативну корелацију, односно модел регресије у којем просечна старост утиче негативно на стопу нупцијалитета.

Графикон 41. Утицај просечне старости приликом склапања брака на стопу нупцијалитета у Сремској Митровици у периоду од 1900. до 2011. године (модел линеарне регресије)

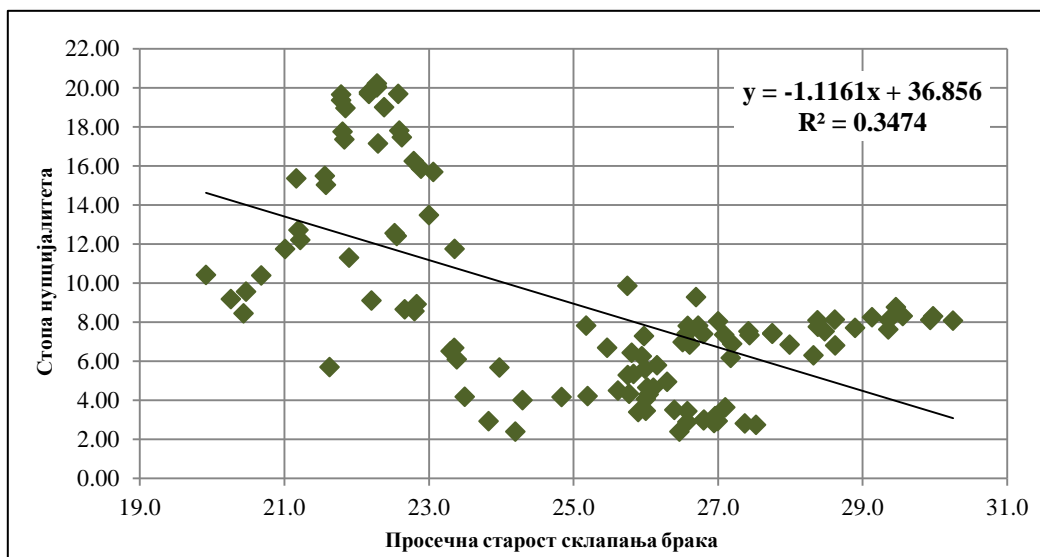
Извор: Матичне књиге венчаних за Сремску Митровицу (1900-2011); РЗС

На графикону 41. уочава се блиска линеарна веза ових варијабли у насељу Сремска Митровица, а на основу коефицијента детерминације (R^2) закључак је да се чак 46% варијабилности стопе нупцијалитета може објаснити променом просечне старости приликом ступања у брак. Коефицијент корелације између ових варијабли такође је указао на битну повезаност која је негативног предзнака ($R = -0.68$; види Прилог 29).

У насељу Шабац (графикон 42.) уочава се мања условљеност стопе нупцијалитета просечном старашћу склапања брака, што је резултат ипак нижих вредности просечне старости у овом насељу током целог посматраног периода. Коефицијент детерминације

указује на то да се 34% варијабилности стопе нуцијалитета може објаснити варијабилношћу просечне старости склапања брака.

Графикон 42. Утицај просечне старости приликом склапања брака на стопу нуцијалитета у Шапцу у периоду од 1900. до 2011. године (модел линеарне регресије)

Извор: Матичне књиге венчаних за Шабац (1900-2011); РЗС

Дакле, веза свакако постоји, статистичка значајност постоји, али у мањој мери него у Сремској Митровици, што потврђује полазне претпоставке о разликама ових насеља. Коефицијент корелације ($R = -0.58$; види Прилог 30) у овом насељу показао је умерено негативну вредност, мању него исти показатељ у Сремској Митровици.

На основу матичних књига венчаних могуће је пратити и просечну старост супружника према полу, што подробније објашњава слику друштвеног живота и прихваћених стандарда и норми. Очекивано је да на просторима којима припадају оба насеља, старост женика²⁸ буде виша у односу на невесту, али те разлике нису прелазиле 3 до 4 године у највећем броју бракова.

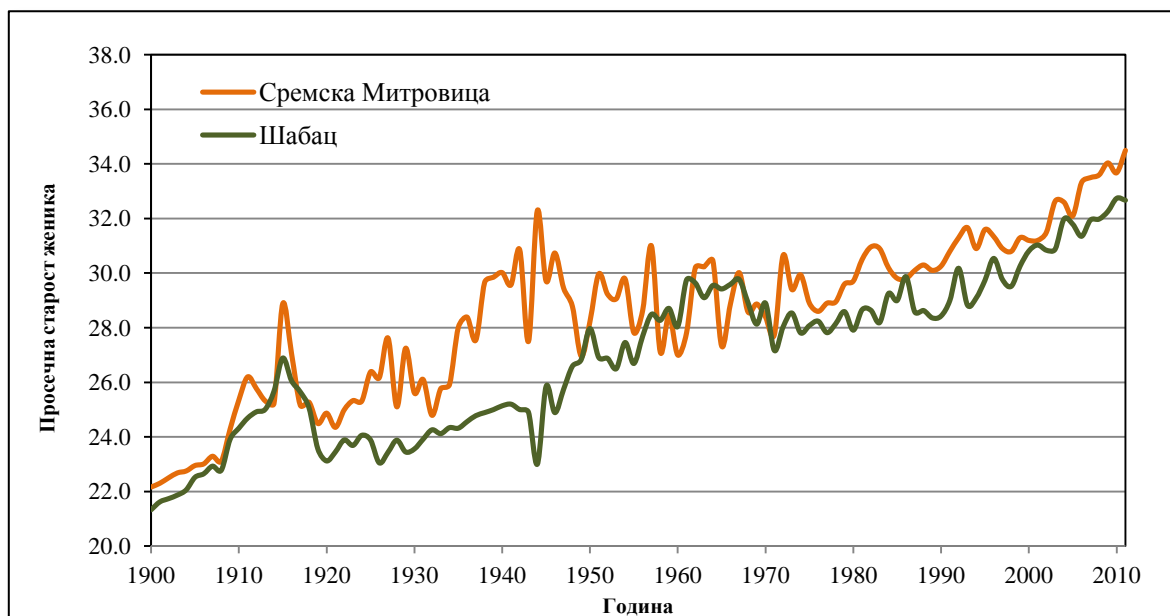
Просечна старост женика је углавном током посматраног периода зависила од занимања која су у одређеном моменту била најзаступљенија. Када су мушкарци обучавани да буду занатлије или остајали на имању као земљорадници, „пожељно“ је било да се млади жене, оснивају породицу, развијају посао, унапређују домаћинство. Појавом нових занимања, развојем привреде и друштва, продужило се трајање образовања и професионалног усавршавања, све више су се тражила занимања из секундарних и

²⁸ У матичним књигама венчаних супружник мушког пола означен је као женик

терцијарних привредних делатности, па је и „погодан моменат“ за женидбу одложен за старије године.

На графикону 43. се уочава да су разлике између насеља на почетку периода биле мале или занемарљиве, да би након 1920. године постајале приметније, да је чак старост женика у Шапцу била скоро на нивоу старости невесте у Сремској Митровици!

Графикон 43. Просечна старост женика у периоду од 1900. до 2011. године

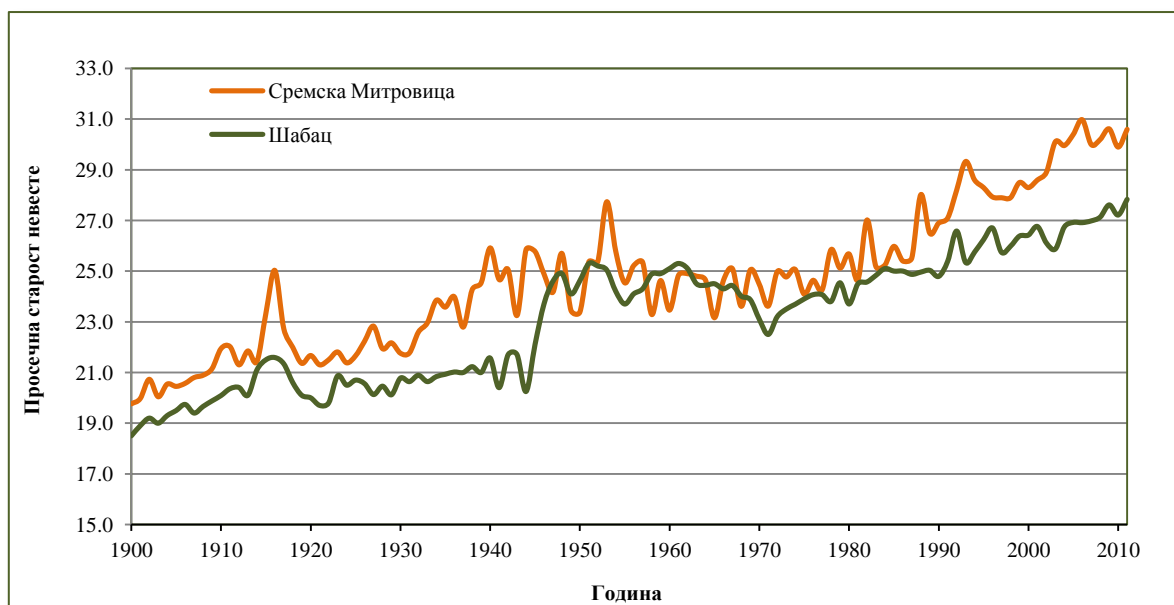
Извор: Матичне књиге венчаних за Сремску Митровицу и Шабац (1900-2011); РЗС

На сличан начин се развијала и позиција жена у оваквом систему. Просечна старост невесте има посебно важну улогу посматрано из угла репродукције, јер се не може занемарити чињеница да је у друштву у Србији чак и у модерно доба још увек присутан образац по коме девојке прво желе да се удају, а да се потом у неком моменту остваре и као мајке.

Као и код претходних, тако се и на графикону 44. уочава тренд пораста просечне старости невесте, у оба насеља. На почетку периода просечна старост била је веома ниска, што сведочи о универзалности брака у то време, па је у Сремској Митровици износила 19,8 година, а у Шапцу свега 18,5 година. До краја периода вредности су порасле на 27,8 година у Шапцу и чак 30,6 година у Сремској Митровици. Разлике су очигледне на почетку и још израженије у последње две деценије посматраног периода, а истовремено подударне са трендом и односом разлика у средњим годинама рађања.

Оно што се може истаћи као значајан закључак јесте чињеница да је просечна старост невесте у првој половини 20. века била унутар старосних кохорти првог и другог петогодишња репродуктивног периода, време од склапања брака до рођења детета краће, па самим тим и број деце рођен до краја репродуктивног периода већи.

Графикон 44. Просечна старост невесте у периоду од 1900. до 2011. године

Извор: Матичне књиге венчаних за Сремску Митровицу и Шабац (1900-2011); РЗС

Ситуација је много мање повољна у Сремској Митровици, у којој, на почетку друге деценије 21. века просечна старост невесте улази у оквир петогодишња 30-34 године, које представља последњу кохорту унутар оптималног репродуктивног периода (20-34 године). Узимајући у обзира да је и време које протекне до рођења првог детета унутар брака све дуже, извесно је да ће у највећем броју бракова бити рођено само једно дете.

Свакако да је време уласка у брак на почетку периода било раније у оба насеља, јер је зависило углавном од одлуке родитеља и обичаја друштвене заједнице, а много мање је било под утицајем индивидуалних жеља. Брачна заједница је била примарно третирана као економска заједница и оквир који ће омогућити опстанак и развој домаћинства и потомства. Временом се начин живота мењао, привреда добијала нову димензију која није примарно зависила од радне снаге, тржиште је захтевало нова занимања за која су се

школовали и момци и девојке, порастао је значај и удео високог образовања, које постаје у неком моменту и ствар престижа. Уместо некадашњих младих занатлија и способних домаћица, пожељнији и прихватљивији бивају они са вишим степеном образовања, углавном обучавани за рад у канцеларијама, мањим групама, па и индивидуално. Наглашавањем таквих трендова појединац доспева у потпуно измењене услове за развијање брачних односа, и у оквиру таквих услова формулише сопствене ставове и дефинише норме.

У таквим условима све више ради, учи и живи *сам*, па се и потребе за заједничким животом смањују, контакти са групом постају сведени на минимум, за разлику од прошлих времена када се дружило, радило и живело у групи, већем колективу, у оквиру којег су и шансе за препознавање потенцијалних брачних партнера биле неупоредиво веће.

ИНДЕКС ХОМОГАМИЈЕ У ПЕРИОДУ ОД 1900. ДО 2011. ГОДИНЕ

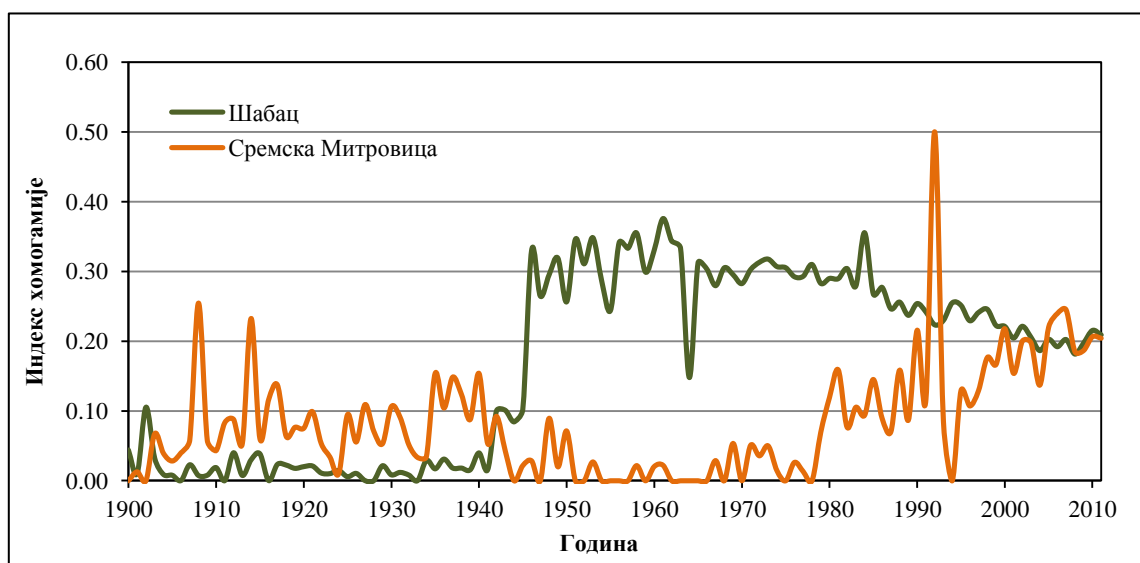
Хомогамија представља учесталост, односно заступљеност бракова који су склопљени између лица са извесним заједничким карактеристикама (социјалним, физичким, менталним), док је хетерогамија супротна појава. Када је дозвољен брак лица која припадају истој групи (клану, племену, касти), та појава се назива *ендогамија*. У ширем смислу, тај израз означава појаву склапања брака између лица која припадају некој ужој групи (која је оформљена према географским, социјалним, религиозним или другим обележјима). Суротна појава, када је заступљен избор брачног партнера ван групе којој лице припада, назива се *егзогамија*.

У ширем друштвеном контексту, ова два феномена показују затвореност, односно отвореност и покретљивост једне популације. Пошто се у анализи свих показатеља пошло од историјско-демографске и географске различитости Сремске Митровице и Шапца, хомогамију је најбоље посматрати у контексту географског порекла супружника. У том смислу, индекс хомогамије је однос склопљених бракова између супружника који су рођени у месту где је брак склопљен и склопљених бракова између супружника који су рођени ван места склапања брака. Вредност индекса хомогамије може се кретати у интервалу од -1 до 1, при чему индекс који је ближи вредности 1 говори о затворености популације (ендогеност), и обрнуто (егзогеност) (Ивков, Ђурђев & Цветановић, 2006).

Узимајући у обзир класификацију коју је урадио Лепаж (Lepage, 1979), у анализу су укључени бракови у којима је бар један од супружника рођен у Сремској Митровици,

односно Шапцу, или оба супружника, док су бракови типа ММ (обоје рођени ван посматраних насеља) искључени из анализе уколико је и место пребивалишта оба супружника ван посматраних насеља, јер се не могу узети као адекватни показатељи ни брачности, ни хомогености бракова. Ова појава склапања бракова ван места боравка оба супружника учесталија је од почетка 21. века, због организовања и грађанског и црквеног обреда на атрактивнијим локацијама, често ван места рођења и пребивалишта.

Графикон 45. Индекс хомогамије у периоду од 1900. до 2011. године

Извор: Матичне књиге венчаних за Сремску Митровицу и Шабач (1900-2011); РЗС

Графикон 45. је један од графикана који на најбољи начин показују претпостављене разлике ова два насеља. Као општи закључак намеће се чињеница да су оба насеља током посматраног периода врло различито испољавала карактеристике брачности према месту рођења супружника. Сремска Митровица се може окарактерисати као врло егзогено насеље скоро током целог периода, док је за Шабач приметан другачији тренд, поготово од друге половине 20. века, када се може сврстати у групу ендогених насеља. Посебно треба истаћи те демографске моментуме, јер потврђују отвореност и затвореност насеља, односно чињенице да се Шабач развијао у највећој мери „сопственим“ становништвом и капацитетима, док Митровица свој развој у великој мери дугује алохтоном становништву и миграцијама. То су показале анализе фертилитета, потврдиле стопе нупцијалитета, а додатно поткрепиле вредности индекса хомогамије.

На почетку периода индекс хомогамије у Митровици је чак двоструко и троструко виши у односу на Шабач, због етничке и верске разноликости становништва у том

насељу, јер није долазило до мешања ни унутар насеља нити са околним насељима по тој основи, па су се бракови склапали углавном међу припадницима исте вере и из истог места. Генерално, почетком 20. века нису биле изражене удадбено-женидбене миграције, поготово у овом насељу које је било на граници Аустроугарске монархије, са јасним циљем постојања и деловања становништва. Шабац је у то време насеље отворенијег типа, односно насеље које се брзо економски и демографски развијало, удадбено-женидбене миграције су постојале у нешто већем обиму, поготово из насеља шире области и региона.

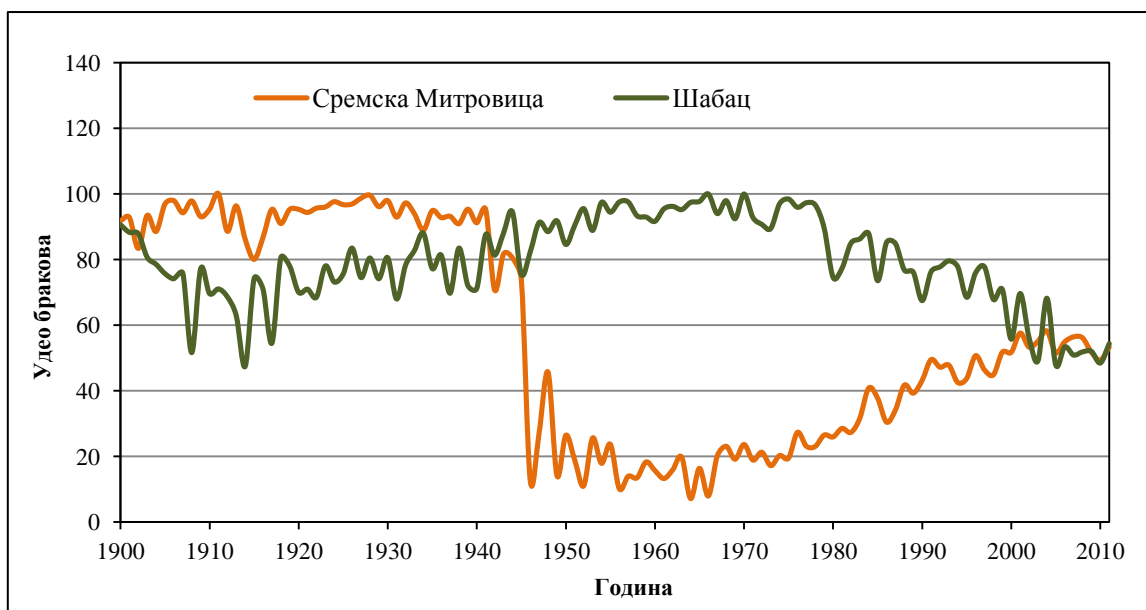
Након Другог светског рата ситуација се мења. Сремска Митровица постаје отвореније насеље, тада почињу и масовније миграције у ове крајеве, склапају се бракови у којима су супружници пореклом из различитих насеља, крајева, држава, махом из садашње Босне и Херцеговине. Тада расте и стопа нупцијалитета, а такође и стопа фертилитета и то је онај моменат на којем је Митровица изградила своју демографску слику и ситуацију. Шабац се у то време демографски развија захваљујући фертилитету и нупцијалитету који чине супружници из Шапца у највећем броју.

Од половине 80-их година долази до нових промена. Миграциони талас у Митровици је смањен, генерације рођене после првог таласа тада су већ становништво чије је место рођења била Митровица, па је индекс хомогамије почео да расте. Такав тренд прекинут је половином 90-их, када је уследио нови, овај пут избеглички талас у ово насеље и друге делове Срема, па је индекс хомогамије смањен, да би убрзо након тог таласа поново порастао. У Шапцу у то време постепено опада индекс хомогамије, јер се ово насеље тада снажно привредно развијало, па је привлачило становништво из суседних мањих насеља, углавном због школовања и рада, па су контакти између насеља били већи и тако је дошло до повећања броја бракова у којима бар један од супружника није био рођен у Шапцу.

Од 2000. године вредности индекса хомогамије постају уједначене у оба насеља, односно оба насеља се могу окарактерисати као релативно отворена. Разлог томе су чињенице да су то градска насеља, центри општине, регионални центри, да као такви привлаче становништво суседних насеља и општина. Све чешћи су бракови у којима су невесте из других насеља, али и обрнуто, јер женско становништво одлази на школовање (факултет) у веће градске центре, где долази до контакта са мушким становништвом из других насеља, па није редак случај да је у закљученом браку женик рођен ван Сремске Митровице и Шапца. Раније су се бракови закључивали у местима одакле су долазиле невесте, па је број бракова на почетку периода показивао знатан удео типа MS (невеста

рођена у месту где је склопљен брак), јер се већина (православног) становништва у оба насеља придржавала таквог обичаја. Касније су се трендови променили, обичаји су све мање присутни, па је тај тип брака све мање заступљен.

Графикон 46. Удео бракова у којима су оба супружника рођена у Сремској Митровици, односно Шапцу, у периоду од 1900. до 2011. године

Извор: Матичне књиге венчаних за Сремску Митровицу и Шабац (1900-2011)

На основу графикана 46. уочава се да је током целог посматраног периода у Шапцу доминантан тип брака SS, односно највећи број бракова закључиван је између супружника рођених у Шапцу, што је потврда претходно анализираних индекса хомогамије. У првој половини периода оба насеља су бележила висок удео ове категорије, Сремска Митровица поготово, са вредностима од преко 90%, па и до 100%, што је потврдило затвореност становништва овог насеља на почетку периода. Насупрот том тренду, од друге половине 40-их година се удео ове категорије смањује испод 20%, па чак и испод 10%, што значи да је навећи број бракова склапан међу супружницима од којих је једно рођено ван овог места. Када су деца рођена у оквиру ових бракова ушла у старосну доб у којој се највећи број бракова склапа, повећавао се тип SS бракова.

Трендови на крају периода такође потврђују изнете закључке за оба насеља, односно половина бракова се склопи између супружника из истог места, док осталих 50% припада браковима у којима један од супружника није из Сремске Митровице, односно Шапца.

Овакве тенденције се могу посматрати из још једног угла. Наиме, уколико је насеље отворено, то би могло теоретски позитивно да се одрази на демографски развој и обрнуто, међутим, у овим насељима то није био случај. Иако многи демографси тврде да су миграције важна развојна шанса популације у Србији, пример Митровице говори управо супротно.

Иако су миграције дале почетни импулс овом насељу да се развије, то је ипак било краткотрајно и неодрживо, па се број становника повећавао до неке границе, док у Шапцу миграције нису биле пресудне за развој насеља, него је природно кретање становништва, односно рађање било та компонента која је направила разлику у демографском развоју. Ако се узме у обзир да је највећи број живорођене деце припадао брачној категорији, онда је ова хипотеза додатно поткрепљена, о чему говори и наредно поглавље.

СТОПА ДИВОРЦИЈАЛИТЕТА У ПЕРИОДУ ОД 1900. ДО 2011. ГОДИНЕ

Статистички подаци који се односе на брак најоскуднији су у погледу развода брака, поготово уколико се посматра дужи временски период. Црквени судови, у чијој надлежности су биле бракоразводне парнице, све до почетка 80-их година 19. века нису водили статистику брачних спорова. Тада су, на захтев Статистичког одељења Министарства финансија почели да пристижу подаци о разведеним браковима. У том периоду у Србији је бележен већи број развода у односу и на Русију, а поготово у односу на западноевропске земље које су биле под ригидним законима католичке и протестантске цркве по питању раскидања брачне заједнице.

Пре него што је хришћанство освојило и преобратило Европу, развод је постојао као решење за неуспеле бракове. Древна Грчка је дозвољавала развод и поновно венчавање, јеврејски закон је давао право мужевима да отерају жене, римски закон је садржао развод, германски закони су дозвољавали развод у случају прељубе, стерилитета и других специфичних услова.

У хришћанској Европи, православна црква је са неодобравањем гледала на развод, али га је невољно допустила када је разорен унутрашњи склад, кључан за брачну заједницу. Чак и после раскола, 1054. године, и католичка и православна црква су допуштале развод само под одређеним околностима.

У свим срединама у Србији црква је била надлежна за развод брака, све до пред крај 19. века. О разводу се расправљало на црквеним судовима због разних сметњи и занемаривања у браку, а постојале су две врсте развода, онај у којем су успружници остајали да живе под истим кровом, али и онај после којег је један од супружника морао да напусти домаћинство. Већ у законским прописима у другој половини 18. века породица се посматра као уређена правна заједница, што је коначно озакоњено у *Закону о браку* Јозефа II, објављеном на српском језику 1786. године. Ипак, његовом смрћу брак и развод се враћају под окриље црквених и духовних закона (Поповић, Тимотијевић & Ристовић, 2011).

Развод брака није био реткост ни у делу Србије јужно од Саве и Дунава, односно касније у Кнежевини и Краљевини Србији, где се црква такође трудила да сачува брак по сваку цену. Међутим, велику улогу имале су интервенције кнеза Милоша, а у Шапцу је велику улогу у брачној политици одиграо његов брат, Јеврем Обреновић. Многе одлуке црквеног суда су преиначене након њиховог уплитања.

Дакле, ма колико услови били ригорозни и контролисани, феномен развода брака постајао је све присутнији у свим деловима Србије, без обзира на административну, политичку, верску или етничку припадност.

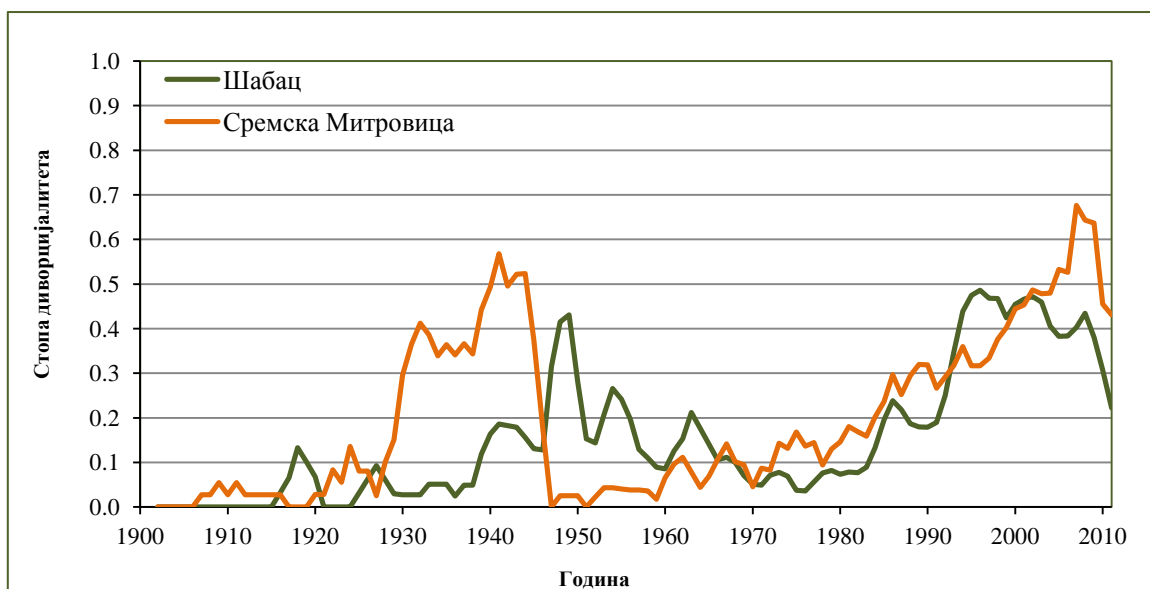
У Србији је повећање броја развода трајало до 50-их година 20. века, да би након тога дошло до постепеног пада, а од 80-их година 20. века долази до новог и континуираног пораста. Регионалне разлике су присутне, а у свим година од почетка друге половине 20. века у Војводини је стопа диворцијалитета виша у односу на републички просек (Коцић et al., 2008).

Стопа диворцијалитета у Сремској Митровици и Шапцу у посматраном периоду (графикон 47.) пратила је републички тренд, чак и у регионални разликама. Наиме, у Сремској Митровици је у највећем броју година стопа диворцијалитета имала више вредности у односу на Шабац, чак и дупло (период од краја 20-их до краја 40-их година). Највеће осцилације на графикону уочавају се у деценији пре Другог светског рата, током и непосредно после рата.

Предратне године су истовремено биле и међуратне, односно године велике економске кризе током 30-их година која је утицала на друштвени поредак и створила тешке услове за опстанак породица, бракова, задржавање посла и социо-економског статуса. Рат је неминовно донео нарушавање система и друштва, поготово чињеница да је Сремска Митровица у периоду 1941-1944. године била у саставу Независне Државе Хрватске (НДХ), па су многи бракови окончани на етничкој и верској основи.

Већ 1945. године није забележен ниједан развод, што је случај са још неким годинама, а од 1970. године (када је последњи пут забележена година без развода) стопа развода све приметније расте и максимум достиже 2007. године (36 разведених бракова, односно 0,94‰).

Графикон 47. Општа стопа диворцијалитета у периоду од 1900. до 2011. године²⁹

Извор: Матичне књиге венчаних за Сремску Митровицу и Шабац (1900-2011); РЗС

Макисмалан број разведених бракова у Шапцу забележен је 2001. године, укупно 29 развода, односно 0,53‰. Већа стопа диворцијалитета у Шапцу након Другог светског рата је последица економске и друштвене кризе, хаотичног стања у многим сферама друштва. Након 2006., односно 2007. године, број развода постепено опада у оба насеља, међутим знатно интензивније у Шапцу, док се у Митровици примећује чак период стагнације и повећање у последњој години посматраног периода (анализирајући реалне бројеве, а не вредности на основу покретне медијане од три члана). У Шапцу се много више осећа дух традиције, заједништва, обичаја, културног наслеђа, него у Митровици, чије становништво непрестано тежи прихватању нечег новог, модерног, тежи променама, које нису нужно позитивне.

²⁹ Вредности су приказане на основу покретне медијане од три члана, због великих осцилација

Стопа диворцијалитета је важан показатељ стања у друштву, односно одраз политичке, економске, културне и социјалне ситуације. Развод се може схватити као тачка на којој кулминирају сукобљени интереси појединца и интерес заједнице, групе (брачне везе), проузроковани усвојеним друштвеним и личним нормама. Није нужно да је стопа диворцијалитета у високој негативној корелацији са стопом нупцијалитета и фертилитета, поготово уколико се размотре опције поновног заснивања брака и поновног рађања, међутим такви трендови нису још увек у великој мери присутни у нашем друштву. Свакако да појединац треба да буде уважаван од стране брачног друга и шире заједнице, да се његове (и њене) жеље поштују, али све већим наглашавањем значаја појединца у браку и вези за коју је потребно двоје, неминовно долази до бржег изласка из такве везе. У периодима када је порастао број бракова у оба насеља, истовремено је порастао и број развода, што сведочи о томе да се све лакше „улази“ у брак, али се још лакше из њега „излази“.

Наведени трендови указују на то да у савремено доба на фертилитет можда и више утичу разводи (индиректно), него стопа брачности, јер су неке социолошке студије показале да је највећи удео развода у прве три године брака, током којих не дође до стварања потомства или се роди једно дете. Како је већ истакнуто, поновно склапање брака је ретко, а још ређе рађање у евентуалном другом браку, па се ова демографска компонента не сме изоставити приликом анализе фертилитета и репродукције становништва.

ЗНАЧАЈ НУПЦИЈАЛИТЕТА ЗА НИВО ФЕРТИЛИТЕТА

Чиниоци који ограничавајуће делују на висину репродуктивних норми и њихово остваривање су бројни и различити. Широка леза ове групе чинилаца, која се тиче личног и друштвеног живота и мушкарца и жене, обезбеђује њихово присуство у свим социјалним слојевима, било да се формирају према образовању, професионалном раду, материјалном положају, социјалном пореклу или неком другом критеријуму. Сем тога, ова група делује удружено као скуп чинилаца. Управо због њихове бројности и особина, није могуће говорити о појединачној важности сваког од њих.

Међу тим факторима важно место заузимају: пораст година старости оба партнера при склапању брачне заједнице, пораст броја разведених бракова и инциденције неудатих и неожењених. Под њиховим непосредним утицајем брак је мање универзалан, ступање у брак касније, разводи чешћи, поново заснивање брачне заједнице ређе и краћег трајања, а алтернативне форме заједништва мушкарца и жене све бројније и дужег трајања. Значај брачности за ниво фертилитета огледа се у чињеници да се у браку још увек реализује највећи део рађања и могло би се рећи да брак представља социјални оквир репродукције, јер је у великом делу људске популације нека врста дозволе да се може приступити прокреацији. Отуда су брачне варијабле постале важни узроци ниске и недовољне плодности становништва. Посебно су важне године ступања у брак за жене, јер посредно указују на искоришћеност фертилног периода.

Потврда значаја брачности за ниво фертилитета се може пронаћи у многим класичним теоријским и емпиријским демографским истраживањима и студијама. Једна од првих таквих студија је већ поменуто Малтусово дело „Есеј о становништву“, у којем се промовишу строге моралне норме у периоду пре брака, док се у браку осуђују „вештачке кочнице“ зачећа и рађања. У теорији демографске транзиције друштвене норме које се односе на брак представљају најраширенији облик друштвене контроле фертилитета. У свести појединца се обликује систем вредности заснован на тим нормама, као што су године у којима се може ступити у брак, економски предуслови, третирање поновне удаје и томе слично (Девеџић, 2004).

Лендри (Landry, 1982) сматра да је институција брака основно средство којим се остварује колективна контрола репродукције у прелазној фази демографског режима, односно на прелазу из аграрног (пољопривредног) у индустријско друштво. Тада је репродукција у великој мери регулисана преко друштвеног надзора над нупцијалитетом,

свако одступање од општеприхваћеног модела понашања у домену склапања брака и рађања је осуђивано и кажњавано. У периоду смањеног морталитета и повећаног природног прираштаја уводе се рестриктивне мере којима се смањује универзална брачност, па самим тим и брачни фертилитет.

Веза нупцијалитета и фертилитета се може анализирати и кроз појаву бејби бума. Наиме, у послератним годинама дошло је до тренда повећања склапања бракова који су одложени за „срећнија времена“, поновно склапање брака оних који су у рату изгубили партнера је било често, а године ступања у брак ниже, па је у таквим условима (скоро универзалне брачности) дошло и до повећања фертилитета. Са аспекта друге демографске транзиције, опадање фертилитета испод нивоа потребног за просту репродукцију становништва, одраз је, између осталог, и опадања популарности брака, повећаног броја развода, смањеног броја склопљених бракова вишег реда, при чему је брак изгубио првобитну, хришћанску функцију рађања потомства, а породица је постала нуклеарна.

Трнзицију везе између нупцијалитета и фертилитета, Девецић (2004) објашњава кроз неколико фаза, историјски уоквирених. Полази се од фазе универзалности брака и високог фертилитета, раног ступања у брак, ниског степена урбанизације и образовања, што је период аграрног друштва. Брак је основна институција друштва, прва фаза заснивања породице, друштвено оправдана и пожељна. Друштвене потребе за већим наталитетом у складу су са начином привређивања који је захтевао више радне снаге, па је брак имао и репродуктивну и економску функцију.

Друга фаза почиње на преласку из аграрног у индустријско друштво, које карактериште такозвана малтузијанска транзиција, односно друштвена регулација фертилитета. Прелаз породице из производног статуса у потрошачки мења социоекономски значај, породице, брака и потомства. Смањивање морталитета деце, деаграризација, потреба за већим образовањем и други показатељи модернизације донели су схватање по којем бројна породица више није неопходна, јер је економски неоправдана.

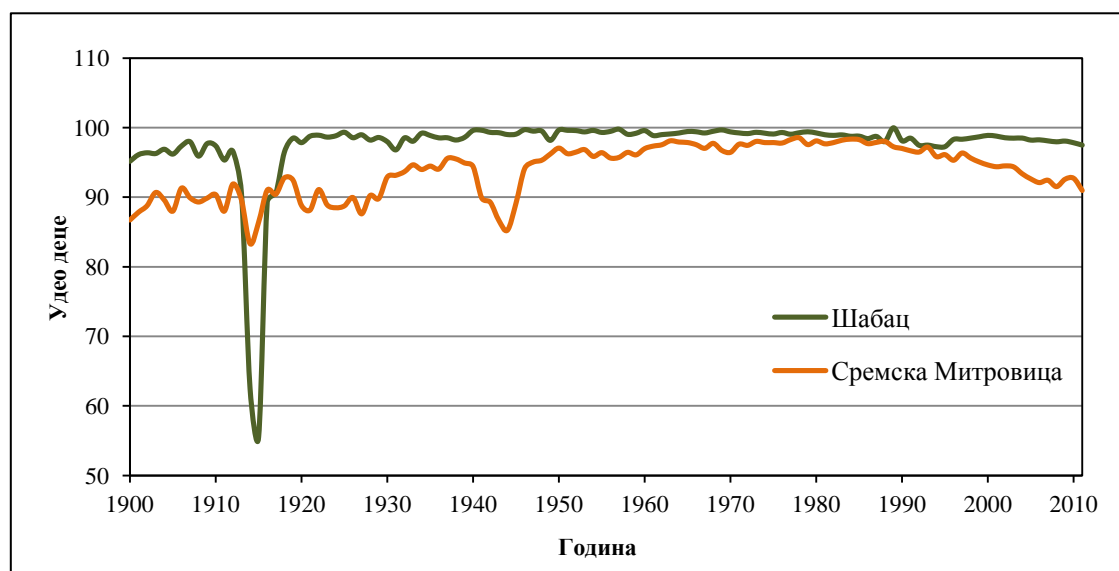
Трећа фаза наступила је у моменту када је контрола рађања прешла са друштва на породицу и појединца, након чега је снижен брачни фертилитет, а карактеристична је за индустријско друштво у другој половини 18. и почетком 19. века. Редуковање рађања у браку је мотивисано економским и психолошким факторима, па корелација добија силазну путању.

Последња, четврта фаза, усклађена је са наступањем постиндустријског друштва, које карактерише културолошки помак у брачности, утемељен на јачању индивидуализма.

Просечна старост ступања у брак расте, у неким европским земљама већ од 1960. године, повећавају се и средње године рађања, све су учесталије кохабитације, као уводна форма у брак или трајно одређење. Планирање родитељства, примена контрацепције и абортуси су редуковали велики број исфорсираних бракова у то време, како се трудноће започете у вези пре брака не би завршиле рађањем ванбрачног детета. Ванбрачна рођења нису производ искључиво новог времена, само су раније била анатемисана и окарактерисана као морални проблем, а сада као социјални феномен у успону.

Наведени оквири показују да се важност нупцијалитета за ниво фертилитета може анализирати на више начина, један од полазних показатеља је однос брачне и ванбрачне деце, односно удео брачне деце у укупном броју живорођених.

Графикон 48. Удео деце рођене у браку у периоду од 1900. до 2011. године

Извор: Матичне књиге рођених у Сремској Митровици и Шапцу (1900-2011)

Очекивано је да удео ванбрачне деце буде знатно мањи, поготово на почетку периода, а да се постепено повећава у последњих 15-ак година посматраног периода (графикон 48). У Сремској Митровици и Шапцу је потврђено да је брачност имала важну улогу у репродукцији, а потврда је и у разлици удела оствареног у ова два насеља. Осим дисторзије у годинама Првог светског рата, током целог периода у Шапцу је изузетно висок удео брачне деце, чак и на крају периода, а вредности су врло близу удела од 100%. У Митровици је тај удео био знатно мањи, чак и упрвој половини периода, спуштао се и до 85%, у највећој мери збор етничке и верске структуре насеља, па су многа деца рођена у оквиру краткотрајних ванбрачних заједница или су рођена након развода бракова који су

кратко трајали, нарочито у периоду Другог светског рата. Није био редак случај да жене у то време нису ни имале потпуну слободу одлучивања о рађању и да су биле приморане да роде, без обзира да ли би се и на који начин партнерски односи завршили. Половином 90-их година порастао је удео ванбрачних заједница, врло често између локалног станонвиштва и становништва досељеног у избегличком таласу тих година (поготово 1995. године), па су и деца рођена у оквиру тих заједница уписана у матичне књиге као ванбрачна.

Удео ванбрачних рођења крајем 20. века значајно расте у већини европских земаља, па је у Шведској још 1990. године износио 52%, у Данској 46,6% (1992) и Норвешкој 42,9% (1992). У земљама западне Европе тај удео се приближио трећини, док је у земљама јужне Европе испод тог нивоа.

Значај нупцијалитета за ниво фертилитета може се анализирати вишеструком линеарном регресијом, при чему се употребом стандардног модела добија утицај свих варијабли истовремено. Модел приказан у табели 2. показује да су посматране t-вредности статистички значајне за оне варијабле код којих је реализована вероватноћа (p) мања од наведене α вредности (0,05).

Табела 2. Утицај брачних варијабли на ниво фертилитета у Сремској Митровици у периоду од 1900. до 2011. године (модел вишеструке регресије)

Model	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig. (p)
	B	Std. Error	Beta		
(Constant)	2.809	1.044		2.691	.008
Нупцијалитет	-.026	.026	-.131	-.999	.320
Просечна старост	.344	.115	1.460	2.988	.003
Старост невесте	-.400	.111	-1.688	-3.591	.000
Диворцијалитет	.047	.393	.014	.121	.904

Dependent Variable: СУФ – Сремска Митровица
Correlation is significant at the 0.05 level ($\alpha=0,05$).

Извор: Извор: Матичне књиге рођених и венчаних у Сремској Митровици (1900-2011);

Аутор на основу SPSS 20.0

Дакле, у насељу сремска Митровица, највећу статистичку значајност за ниво фертилитета показује старост невесте приликом склапања брака, као и укупна просечна старост супружника. Стопа диворцијалитета не показује статистичку значајност, што не значи да њен утицај треба одбацити. Стопа нупцијалитета такође није показала већу

статистичку значајност, што је и претпостављено, односно потврђено је да од свих брачних варијабли највећи значај и утицај има старост невесте, поготово преко средњих година рађања, што је накнадно објашњено.

Уколико статистичке податке упоредимо са трендом стопе нупцијалитета у Сремској Митровици, онда је очекивано да је та веза слабија, поготово због последњих деценија у којима је брачност била знатно нижа. У Шапцу је ситуација ипак другачија, односно потврђен је значај везе нупцијалитета и фертилитета, јер све варијабле показују знатну статистичку значајност у односу са променљивом варијаблом (СУФ). И у овом насељу је t-вредност показала највећу статистичку значајност код старости невесте, али и укупне просечне старости супружника.

Табела 3. Утицај брачних варијабли на ниво фертилитета у Шапцу у периоду од 1900. до 2011. године (модел вишеструке регресије)

Model	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig. (p)
	B	Std. Error	Beta		
(Constant)	.893	.855		1.045	.299
Нупцијалитет	.049	.013	.343	3.844	.000
Старост невесте	1.073	.135	3.693	7.946	.000
Просечна старост	-.946	.120	-3.461	-7.896	.000
Диворцијалитет	-1.997	.503	-.433	-3.970	.000

Dependent Variable: СУФ – Шабац
Correlation is significant at the 0.05 level ($\alpha=0,05$).

Извор: Извор: Матичне књиге рођених и веначних у Шапцу (1900-2011);

Аутор на основу SPSS 20.0

На примеру ова два насеља врло транспарентно можемо закључивати о утицају нупцијалитета на фертилитет, односно о значају овог фактора у односу на неке друге. У Шапцу је потврђен традиционалнији модел, по којем је брак још увек важан оквир репродукције, док је у Митровици та тврдња делом тачна, што говори о утицају других структурних компоненти које делују у оквиру савременог начина живота. Да брак није најважнији оквир репродукције у Сремској Митровици, односно да та веза слаби, претходно је потврђено и смањењем удела брачне деце, повећаном стопом развода и уопштено смањеном стопом нупцијалитета.

Тестирање статистичке значајности између старости невесте и средњих година рађања t-тестом показало је велики међусобни утицај ових варијабли. Ниво вероватноће

$p < 0,05$ (sig.) за оба насеља показао је значајност ових варијабли, а ниво корелације је нешто виши у Сремској Митровици.

Табела 4. Утицај просечне старости невесте на средње године рађања у Сремској Митровици и Шапцу у периоду од 1900. до 2011. године (метод: упарени t-тест)³⁰

Paired Samples Correlations				
		N	Correlation	Sig. (p)
Pair 1	Средње године рађања СМ - Старост невесте СМ	112	.900	.000
Pair 2	Средње године рађања ША - Старост невесте ША	112	.843	.000
Significant level at the 0.05 ($\alpha=0,05$).				

Извор: Извор: Матичне књиге рођених и веначних у Сремској Митровици и Шапцу (1900-2011); Аутор на основу SPSS 20.0

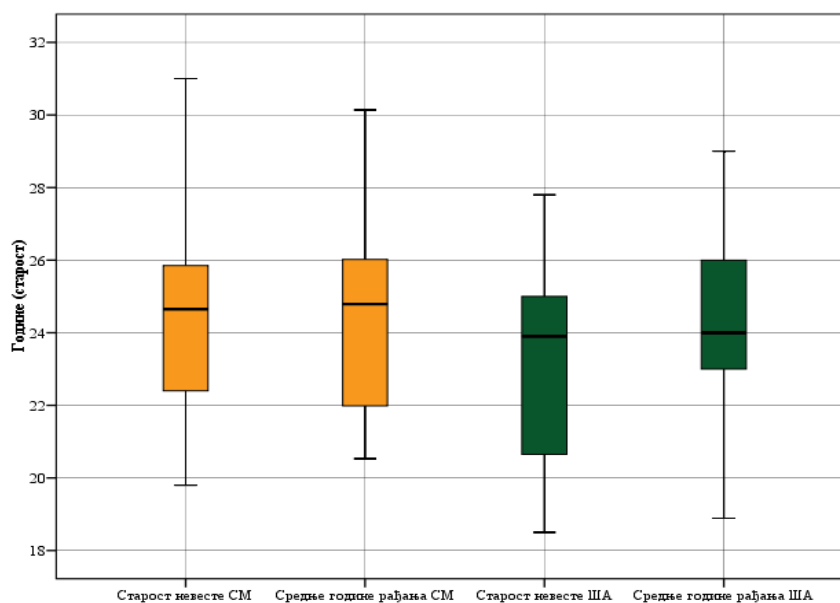
Графички приказ односа аритметичких средина ових варијабли у оба насеља (графикон 49.) потврдио је међусобни утицај. Подешени интервал поверења од 95% значи да се у највећем броју случајева потврдила веза између аритметичких средина ових варијабли, односно у Сремској Митровици је разлика између аритметичких средина мања у односу на ту разлику у Шапцу. Дакле, у Сремској Митровици је разлика између старости невесте и средњих година рађања мања него што је то случај у Шапцу, стога је статистичка значајност ових варијабли већа у Митровици него у Шапцу. Оно што је такође потврђено овим графиконом јесу више вредности аритметичких средина у Сремској Митровици у односу на Шабац, за обе варијабле.

У савременим условима репродуктивне норме брачних парова се формирају и остварују под утицајем економских, социјалних, антрополошких, психолошких и других чинилаца и то на начин како се они преламају у свести брачних парова и појединаца, првенствено жена у браку или изван њега. Сремска Митровица је пример насеља у којем су савремени услови прихваћени у великој мери, а одразили су се на репродуктивне норме на негативан начин, без појединачне и друштвене свести о важности истих, стога се тренд пораста ванбрачних заједница поклапа са трендом опадања фертилитета. У таквим заједницама је присутна свест о томе да се могу лакше прекинути везе, више пажње је

³⁰ СМ – Сремска Митровица; ША - Шабац

посвећено „тестирању“ заједничког живота, репродукција се одлаже и ставља у други или трећи план, док је у браковима, чак и у модерно време, знатно другачије.

Графикон 49. Однос аритметичких средина средњих година рађања и старости невесте у Сремској Митровици и Шапцу у периоду од 1900. до 2011. године (модел: *t*-тест, *Boxplot*)

Извор: Извор: Матичне књиге рођених и веначних у Сремској Митровици и Шапцу (1900-2011); Аутор на основу SPSS 20.0

Поред социолошких тумачења пада популарности брака и пада фертилитета заснованим на ширењу индивидуализма, у савременој економској литератури јављају се одређене микроекономске теорије које брак посматрају као својеврсну уговорну заједницу, у којој оба брачна партнера, уместо да делују у корист породице, желе да повећају своју индивидуалну корист. Процена да је корист већа ван брака, доводи до развода. Индивидуално понашање појединаца преточено је у економске варијабле трошкова и добити, од чијег односа зависи успешност или раскид брака, као и одлука о родитељству, па самим тим и ниво брачног фертилитета. У том контексту говори се о деци као производу брака или трајном потрошном добру, њиховој цени и корисности, опортунитетним трошковима (материјалним и нематеријалним) њиховог подизања, одлуци о родитељству базираној на калкулацији, а исход рачунице је смањен број рођења (Мијатовић, 2000).

Брак више није битан оквир хумане репродукције, него и репродуктивна функција брака губи значај. Многи се одлучују за брак или кохабитацију без жеље за потомством. Одлука о родитељству данас добија још једну димензију. Генетске предиспозиције детета могу се испитати пре његовог рођења и могу довести до избора: родити или не. Док је за сада присутан само избор између потенцијално здравог, и детета са потенцијалним тешким телесним и менталним оштећењима, број расположивих тестова у трудноћи и њихов резултат не искључују могућност да ће се већ сутра одустати од рађања детета које не би имало никакве за живот опасне генетске недостатке, осим оних који се будућим родитељима не свиђају (Девеџић, 2004).

Анализа транзиције односа нупцијалитета и фертилитета све више иде од општег ка посебном, односно од глобалног ка индивидуалном. Уважавање појединца и његових ставова постало је неопходно. Савремени процеси брачности и репродукције све више се базирају на индивидуализму, на деловању социо-психолошких детерминанти, а то у највећој мери отежава промене трендова. Принцип деловања друштва је сегмент који треба променити, а пре дефинисања популационе политике треба испитати потребе за истом и утврдити регионалну, чак и могућност локалне диференцијације, јер су управо ова два насеља показала да исти фактори не делују нити на исти начин нити у исто време.

ПРИНСТОНСКИ ИНДЕКСИ

Један од најзначајнијих истраживачких подухвата из области фертилитета спровело је Одељење за популационе активности Принстонског универзитета, под вођством Е. Кола (Ansley Coale), које је имало за циљ да дефинише факторе и услове транзиције фертилитета, поготово из тада већ постављених теорија о важном (можда и пресудном) утицају нупцијалитета. Кол и Ваткинс (Coale & Watkins, 1986) су изнели закључке дугогодишњих истраживања фертилитета у Европи, при чему истичу да је контрола нупцијалитета важан механизам и заједнички именитељ пада фертилитета у европским провинцијама. Значај брачности за ниво фертилитета дефинисан је конструкцијом принстонских показатеља, односно индекса, којима се квантитативном методом долази до момента почетка транзиције, односно опадања фертилитета.

Наиме, у намери да омогући посматрање динамике фертилитета и нупцијалитета, а у одсуству детаљних података, Кол (Coale, 1970) је предложио коришћење четири међусобно повезана индекса: индекс укупног фертилитета, индекс брачног фертилитета, индекс ванбрачног фертилитета и индекс пропорције удатих.

Пошло се од идеје да се у условима природног фертилитета или раног стадијума демографске транзиције може поредити демографски развој појединих подручја, ако се као стандард за поређење узме популација која је најближа условима природног фертилитета (одсуство контроле рађања). Као стандард одабрана је популација Хутерита (Hutterites), верска секта насељена у Северној Дакоти, која забрањује све мере контроле рађања, што потврђује и вредност СУФ-а од 12,44 деце по једној жени у периоду 1921-1930. године (уколико би све жене биле удате већ од своје петнаесте године).

Максимум Хутерита, од 12,44 деце по жени, јавља се у време када је прехрана постала сигурнија, а хигијенске и медицинске мере јефтиније и широко распрострањене. У таквим условима смањена је учесталост обољења и стерилитета код жена, па су достигнуте максималне вредности фертилитета, што није био случај пре 20-их година 20. века, када је просечан број деце по жени удатој у својој двадесетој години износио 9,8. У условима природног фертилитета број деце зависи од обичаја, исхране и здравственог стања одређене популације (Ђурђев & Арсеновић, 2014).

Индекс укупног фертилитета

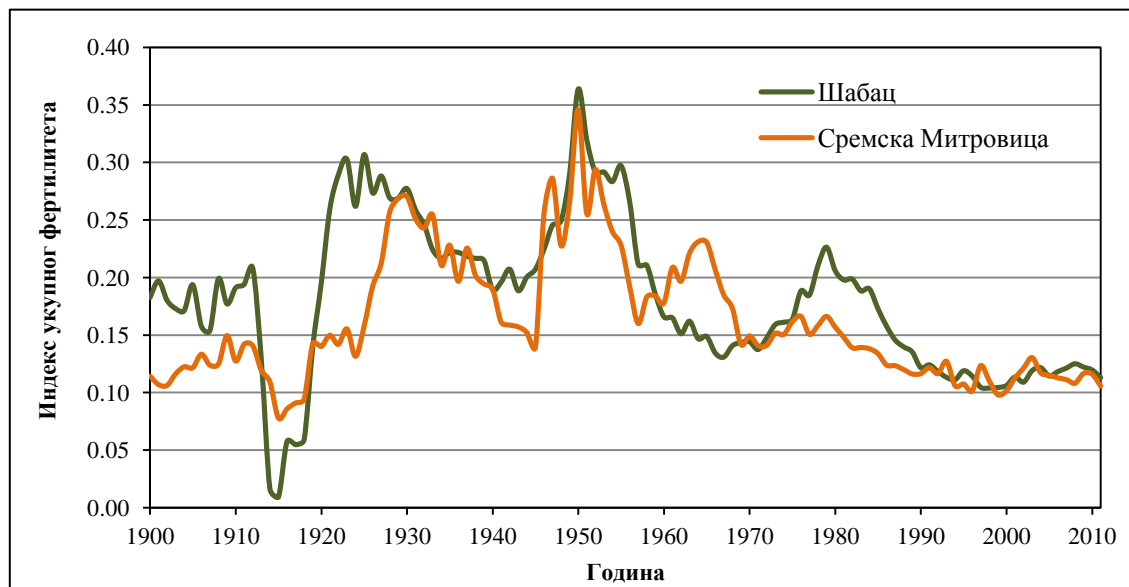
Индекс укупног фертилитета је почетни показатељ приликом примене методологије принстонских показатеља. Његова важност је у томе што узима у обзир број жена по петогодишњим старосним групама у интервалу од 15 до 49 година, а додељује им вредности специфичних стопа Хутерита, па показује колики би ниво фертилитета био када би жене у Сремској Митровици и Шапцу рађале према репродуктивним нормама популације која је узета као стандард. Дакле, добијају се прецизнији подаци, него у случају општих стопа.

Графикон 50. потврдио је знатно виши ниво фертилитета у Шапцу него у Сремској Митровици, осим у деценији 1960-1970. године, када је због учествовања мигрантског становништва у репродукцији у Митровици ниво био виши у том насељу.

У оба насеља максималан индекс укупног фертилитета достигнут је 1950. године, када је износио 0,36 у Шапцу, односно 0,34 у Митровици. У последње две деценије

периода вредности су скоро изједначене, у интервалу 0,10-0,12, што представља смањење од око 70%!

Графикон 50. Индекс укупног фертилитета у периоду од 1900. до 2011. године

Извор: Матичне књиге рођених у Сремској Митровици и Шапцу (1900-2011); РЗС

Закључује се да се фертилитет драстично смањује, а то је резултат старења фертилног контингента, јер су вредности специфичних стопа фертилитета код Хутерита највише у млађим категоријама, у којима у ова два насеља има све мање и мање становништва, односно жена, поготово у Митровици.

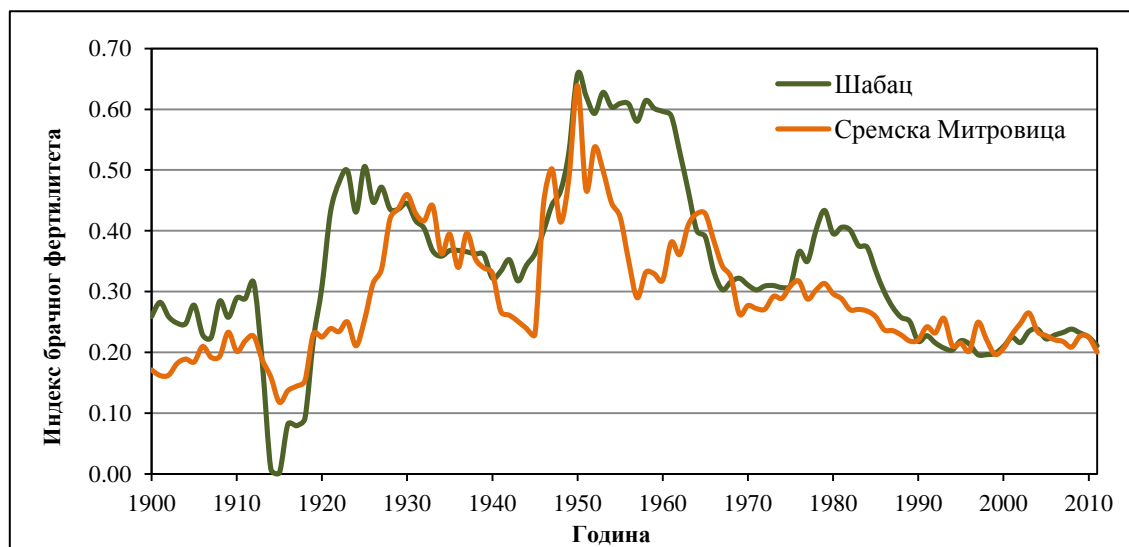
Индекс брачног фертилитета

Приликом примене принстонске методологије посебна пажња се посвећује индексу брачног фертилитета, што је уткано и у почетне хипотезе ове дисертације, приликом постављања оквира везе између брачности и фертилитета.

Управо овај индекс указује на блискост између испитиваног и максималног фертилитета, па се користио за одређивање момента почетка опадања фертилитета у европским провинцијама и државама. Конкретно, време почетка опадања фертилитета одређује се према години када је индекс брачног фертилитета опао за 10% од свог максимално забележеног нивоа, а затим наставио континуирано да опада (Ђурђевић & Арсеновић, 2014).

У Сремској Митровици је максимална вредност индекса брачног фертилитета забележена 1950. године и износила је 0,64 (графикон 51). Дакле, смањење од 10% подразумева индекс нижи за вредност од 0,064, што је достигнуто већ 1952. године, када је индекс износио 0,583. Вредност индекса на крају периода износила је 0,20 што представља смањење за чак 69% у односу на максималан ниво.

Графикон 51. Индекс брачног фертилитета у периоду од 1900. до 2011. године³¹

Извор: Матичне књиге рођених у Сремској Митровици и Шапцу (1900-2011); РЗС

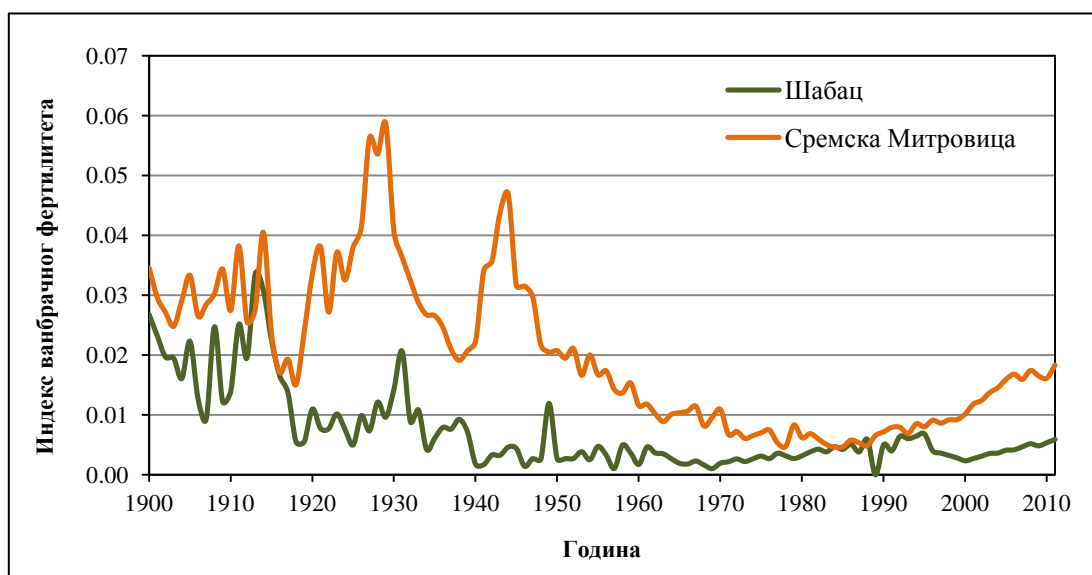
Највиша вредност индекса брачног фертилитета у Шапцу забележена је такође 1950. године и износила је 0,66. Потребно је да вредности индекса опадну за 0,066, да бисмо добили годину у којој је фертилитет опао за 10% у односу на забележени максимум. У 1963. години индекс је имао вредност 0,585, што значи да је то моменат када је фертилитет почео континуирано да опада у овом насељу. Поређењем ова два насеља закључује се да је фертилитет у Сремској Митровици почео да опада 11 година раније (1952) него у Шапцу (1962), а то су управо године када је у Шапцу дошло до већих разлика у стопи нупцијалитета, што се одразило и на одлагање транзиције фертилитета.

³¹ Израчунато на основу процењене пропорције удатих

Индекс ванбрачног фертилитета

Индекс ванбрачног фертилитета узима у обзир пропорцију неударних жена и укупан број ванбрачне деце, прилагођено стопама Хутерита. Његове вредности су знатно мање, јер је удео ванбрачне деце у посматраном периоду био знатно мањи у односу на укупан број деце рођене у браку, но, разлике према насељима свакако постоје.

Графикон 52. Индекс ванбрачног фертилитета у периоду од 1900. до 2011. године

Извор: Матичне књиге рођених у Сремској Митровици и Шапцу (1900-2011); РЗС

Општи тренд овог индекса у оба насеља показује опадање вредности до почетка 80-их година 20. века, након чега долази до постепеног пораста. Оно што је највише уочљиво на Графикону 52. јесу знатно више вредности у Сремској Митровици на почетку периода, нарочито у годинама између два рата. Такве вредности нису у толикој мери резултат удела неударних жена колико су резултат нешто већег броја ванбрачне деце, рођене у социјално нестабилним условима у овом насељу, уз разнолику етничку и верску структуру. Вредности у Шапцу су много ниже, јер су резултат и малог удела неударних жена и малог броја ванбрачно рођене деце. Вредности се уједначавају крајем 80-их година, да би крајем наредне деценије и од 2000. године опет дошло до видних разлика, када индекс у Сремској Митровици рапидно расте, док је у Шапцу повећање много блаже, а вредности много ниже.

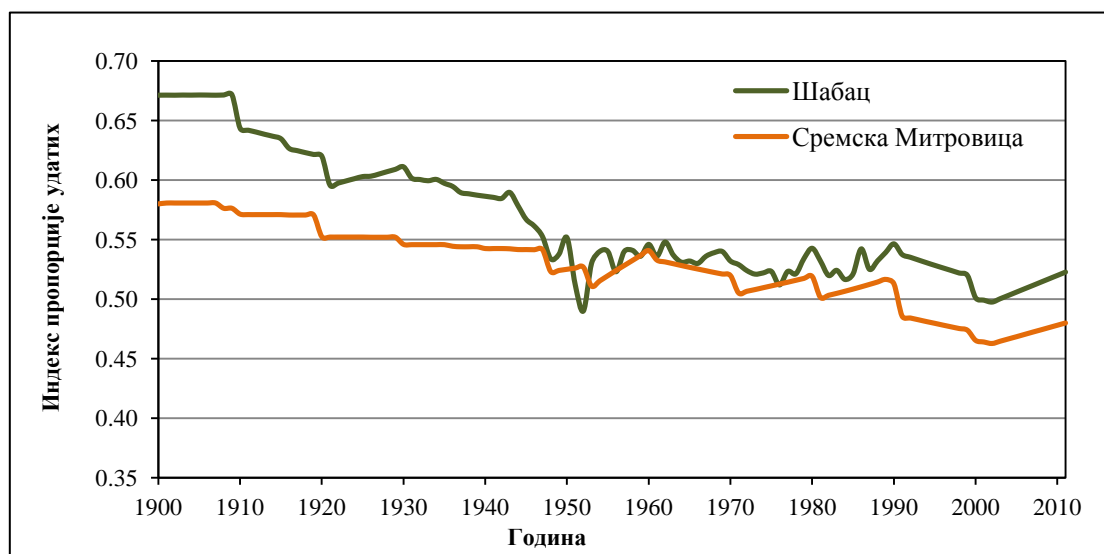
Индекс пропорције удатих

Индекс пропорције удатих показује однос који би постојао између фертилитета удатих и свих жена (удатих и неудатих), ако би и једне и друге рађале по стопама Хутерита. Овај индекс ни код Хутерита није имао вредност јединице, јер нису баш све жене ступиле у брак одмах на почетку биолошког почетка репродуктивног периода. Досадашња истраживања, поготово у ранијим периодима су показала да вредности индекса варирају од 0,91 (у Кореји, 1930) до 0,33 (у Ирској, 1900).

Ако би се Хајналова подела брачности применила на овај индекс, гранична вредност била би 0,55, са неколико изузетака. Источно од линије Трст - Лењинград вредности би требале бити више, према неевропском или прелазном моделу, док би западно од ове линије вредности требале бити мање, према западном моделу брачности.

У 1900. години највећи фертилитет од свих европских провинција био је у Топлици, у Србији, где је једна жена рађала око 8,24 деце. То је последица високог брачног фертилитета и највеће пропорције удатих у Европи, при чему је индекс пропорције удатих износио 0,842 (Ђурђевић & Арсенић, 2014).

Графикон 53. Индекс пропорције удатих у периоду од 1900. до 2011. године

Извор: Матичне књиге рођених у Сремској Митровици и Шапцу (1900-2011); РЗС

На основу графикона 53. може се закључити да су оба насеља у првој половини посматраног периода припадала неевропском типу брачности. Од 1970. године Сремска Митровица се може сврстати у прелазни тип, а од 1990. године припада западном типу

брачности, са порастом просечне старости приликом ступања у брак и мањом стопом нупцијалитета. У Шапцу је ситуација другачија, јер се ово насеље након 1953. године може сврстати у прелазни тип, где и остаје до краја посматраног периода, са вредностима индекса пропорције удатих у интервалу 00,50-0,55.

Дакле, транзиција нупцијалитета у Сремској Митровици је кренула раније, брзо се мењала и прешла из неевропског у западни тип, док у Шапцу транзиција нупцијалитета још увек траје, односно ово насеље још увек припада прелазном типу, са тенденцијом пораста индекса пропорције удатих, што значи да ће можда у наредном периоду поново прећи у неевропски тип. Потврђено је да трендови фертилитета зависе од трендова нупцијалитета, што је у Шапцу имало позитивну корелацију, док је у Митровици испољен негативни аспект ове корелације, па су и разлике овако детерминисаних репродуктивних норми очигледне.

Јачање индивидуализма у комбинацији са генетиком и новим биотехнологијама може омогућити досад потпуно непознату позадину рађања. Значај нивоа брачности за ниво фертилитета у том контексту постаје потпуно депласиран у развијеном и богатом свету који поништава претходне структуре друштва, па и породичне, бранећи се само правним нормама од ширења ризика модификованог, ванбрачног, вантелесног, ванетичког рађања.

УТИЦАЈ И ЗНАЧАЈ ОСТАЛИХ ФАКТОРА ЗА НИВО ФЕРТИЛИТЕТА: ИЗГОВОРИ ИЛИ РЕАЛНИ ОКВИРИ?

Смањење фертилитета у Сремској Митровици и Шапцу, као што је то био случај и у целој Србији и другим земљама, покренуо је модеран развој. Најважније утицаје извршиле су промене у привреди, односно начин привређивања и формирање нових привредних сектора и делатности који су носиоци развоја индустријског и постиндустријског друштва.

Редослед, интензитет и важност појединих чинилаца тешко је прецизирати, јер су у Сремској Митровици и Шапцу деловали наизменично, некада истоветно, некада потпуно супротно, у истим или различитим периодима. Оно што им је заједничко јесте чињеница да је већина њих продукт новијег времена, да делују у планетарним размерама и да ће такав оквир бити доминантан у наредним периодима, па су стога дескриптивно објашњени и наведени у наредним пасусима. Наведени чиниоци уједно представљају основне елементе који су разматрани приликом дефинисања мера популационе политике у Србији (Систем мера политике обнављања становништва у Србији, 1999).

Образовање је као чинилац плодности утицало кроз услове интензивног ширења и подизања степена школовања, посебно међу младим генерацијама женског становништва, што је омогућило прихватање новог система вредности и норми понашања, као и отварање према новим садржајима живота. Образовање се може као фактор анализирати и из другачијег угла. Наиме, образовањем, односно школовањем је обухваћено становништво које спада у категорију издржаваног становништва. Аналогно са коефицијентом оптерећености старим становништвом, може се разматрати и коефицијент оптерећености образовањем, јер оба сегмента оптерећују систем, односно контигент радно способног и активног становништва. Уколико би се вредности фертилитета повећале до квантитативно и математички жељених вредности, цео систем би морао да се мења и улази у нову фазу транзиције и прилагођавања, поготово имајући у виду чињеницу да је највећи удео становништва у Србији са завршеном средњом школом, па би се тај сектор, а претходно сектор предшколског и основног образовања додатно оптеретили. То би покренуло потребу за додатним људским ресурсима, финансијским издавањима, па би ова компонента требала да се уважи приликом разматрања мера за повећање фертилитета. Наравно, овакав сценарио се не би догодио у кратком временском периоду, али исто тако

ни вредност од 2,1 детета није реалан оквир за дефинисање и спровођење мера, па је боље дефинисати фазни и просторно дислоциран приступ.

Запосленост и други видови економске активности су, са једне стране омогућили већу самосталност жене и подстакли амбиције изван породичних оквира, али су истовремено и у великој мери, оптеретили њен положај у породици. **Статус жене** је упоредо са тим добио нова обележја карактеристична за савремено доба. Истовремено је дошло до осамостаљивања жена и умножавања обавеза у породици и ван ње, што је допринело формирању ниских репродуктивних норми, било да је реч о професионално афирмисаним женама или о женама преоптерећеним у свакодневници. Овако дефинисан проблем се заснива на претпоставкама и неутемељеним чињеницама, јер се не може тврдити да је статус жене нешто што има свуда исту конотацију.

Такође, не треба занемарити претпоставку о великом броју руралних средина у којима жене не истичу потребу да радикално промене начин живота, а истовремено овај сегмент не треба посматрати изоловано од мушкараца. Свакако, потреба за додатним извором финансија се јавила, а уколико то може, поред мушкарца у породици, да обезбеди и жена, онда њен статус јесте промењен, али не сме да значи жени само додатну обавезу, што је најчешћи случај у Србији. Стога, многе жене не мисле да су им потребна додатна права, него много више подршке партнера због додатних обавеза, јер се не може очекивати да се статус мушког члана породице не промени уопште, да остане као у патријархалном друштву, док ће жена изнети сав терет промене.

Овај чинилац је међу онима који су највише медијски пропраћени, на којима се темеље многе политичке кампање, а управо таквим утицајима отишло се у једну сасвим другу крајност, која није морала имати негативну конотацију.

Еманципација је, заједно са образовањем, покренула процесе који подстичу настајање и ширење **индивидуализма** и **аспирација** карактеристичних за модерна времена. Индивидуализам је дошао до потпунијег изражаја када је лични избор стао насупрот општем и глобалном. Аспирације су пратећа појава, између осталог, пораста образовања и животног стандарда, па се јављају и на нивоу појединца и на нивоу породице, подстичући нове циљеве у интелектуалном или/и професионалном животу јединке, укључујући и оне које се тичу материјалне сфере. Наведени чиниоци су део реалних оквира који ограничавају и снижавају фертилитет, односно доприносе усвајању ниских репродуктивних норми, и то је управо директна последица на почетку поменутих промена у привреди.

Савремена занимања наглашавају индивидуални рад, постоје радна места за која се потписује такозвани уговор у ћутању (информационе технологије и програмерски сектор), лични контакти су сведени на минимум, а компетитивност наглашена. У таквим условима постепено долази до прецењивања својих вредности и све тежег уклапања са средином и све тежег изласка из сопствене зоне комфора. Тада реални оквири прерастају у изговор и оправдање.

Квалитет образовања деце као породични циљ често се остварује у ограниченим условима, услед деловања материјалне компоненте. За многе породице он претпоставља ангажовање и одрицање у личном и материјалном животу, укључујући и неостваривање жељених репродуктивних норми. Међутим, овај фактор је у данашње време пренаглашен, јер је време у којем се заснива породица и планира потомство ипак далеко од тренутка када се разматра образовање деце на вишем нивоу. Свакако, родитељи не могу унапред знати у ком правцу ће ићи образовање њихове деце, па самим тим ни да ли ће квалитет тог образовања захтевати нека одрицања и у ком обиму. Оно што родитељи могу да ураде, јесте да усмере децу да период образовања искористе на најбољи начин и профилишу себе, а да ли ће то бити средња школа или факултет није најважније питање за квалитет образовања.

Материјалистичка свест, са потрошачком психологијом као њеним изразитим представником, важна је особина једног дела савременог друштва. У случајевима у којима је постала критеријум личног успеха и задовољства, она потискује или радикално слаби елементарне хумане вредности, у које спада и учешће у репродукцији становништва.

Хедонизам, као и материјалистичка свест има слично место у сфери репродукције становништва, при чему ове две категорије врло често прате једна другу. На глобалном нивоу ситуација јесте таква, али размишљање у глобалним оквирима треба да буде претпостављено деловањем у локалним оквирима, у овом случају на индивидуалном плану. Ово су компоненте које спадају у домен изговора, јер су повезане са **угледањем**, као иманентном човековом особином која се ослања на ставове и понашање појединаца и група.

У нашим условима овај феномен је у области репродукције становништва посебно дошао до изражаја у време интензивног раздобља друштвене транзиције и ширења модерних схватања о садржајима личног живота и нормама о малој породици. Породица је та „магична реч“ која се узима као последица, а заправо је треба гледати као узрок. Узрок, у оном контексту у којем се породица тумачи као оквир у којем се усвајају вредности и норме појединца, моралне, васпитне, па тако и репродуктивне. Неговање

„здраве“ свести о важности репродукције и слање поруке и практично показивање сопственој деци у свим етапама живота да за њихово постојање и нормално одрастање и живот нису довољни сами себи, ојачаће индивидуалну свест појединца која је у овом контексту потпуно позитивна.

Психолошко оптерећење, посебно укључујући разне врсте страхова, насталих у макроокружењу или под утицајем глобалних друштвених појава, не може да избегне ниједно савремено друштво. Оно врши разне утицаје на ставове и понашање појединаца и брачних парова, укључујући и планове за остваривање репродуктивних норми. Овај сегмент се може схватити као реалан фактор, јер клима у породици и/или друштву која је неповољна, неизвесна или нестабилна, поготово уколико дуго траје, шири дефектизам и скептицизам. Као таква она утиче на висину репродуктивних норми, одлагање њиховог остваривања и кориговање претходно усвојених ставова.

Разуђеност личног живота присутна је више него икада у савременим условима. Лични садржаји у породици, у оквиру професионалног рада и они у приватној сфери, поготово уколико су интензивни и тичу се оба супружника, потенцијално су ограничавајући фактор планирања бројније породице. Помало је застрашујуће и нехумано дати приоритет личном комфору и жељама у односу на остваривање виших репродуктивних норми, при чему се дете може схватити као „кочница нормалном животу“. Такви изговори постају ипак све присутнији па прелазе у категорију реалних услова.

Статус деце у савременој породици је битно измењен у односу на њихов положај у преиндустријском друштву. Деца нису више део радне снаге, поготово не у урбаној и развијеној сеоској средини и не представљају сигурност у старости. Она и даље имају високо место у породици, али се њихова вредност ослања пре свега на емотивне потребе родитеља. Сем тога радикално су промењени услови њиховог подизања, васпитања и школовања, који претпостављају бројне обавезе и одговорности. Овај фактор има реалну позадину, али уколико се не подлегне плурализму шанси и неопходних вештина и активности које дете треба да стекне већ у првим фазама образовања, онда се то ипак може тумачити као изговор. Често се статус деце у породици прилагођава понуди друштва, до те мере да се тешко повлачи граница између оног што жели дете, родитељ или друштвена заједница. Како истиче Хеди (Heady, 2007), деца се у модерно доба често схватају и доживљавају као нека врста социјалне, односно друштвене размене, па се на тај начин многи мотиви и аспирације родитеља остварују преко деце која бивају укључена у многобројне активности, групе и томе слично.

Трошкови подизања и школовања деце су високи, и апсолутно и релативно. Представљају мањи или већи проблем за велики број породица, поготово за оне градског типа, са једним извором прихода, уз то често нестабилним. Ови чиниоци дуго трају, временом се повећавају и јесу реална основа за прихватање ниских репродуктивних норми, поготово у условима каснијег рађања, када делују удружено са психолошким факторима.

Здравствени чиниоци, односно **смртност одојчади и мале деце** достигли су низак ниво у савременом друштву, што је омогућило да се са малим ризиком остваре прихваћене ниске репродуктивне норме. У ранијем периоду многе жене су имале већи број деце, јер се често дешавало да деца преживе свега неколико година, па се на овај начин „осигуравало“ потомство, поготово водећи рачуна о броју мушке деце.

Емотивна компонента има јединствено место међу чиниоцима репродуктивних норми. Она је заснована на родитељској, посебно материнској љубави и инстинкту према сопственом породу, допуњена свешћу о вредности деце као незаменљивом животном садржају јединке и брачног пара. Искуство је показало да је овај чинилац једини позитиван међу свим који делују у репродуктивној сфери, што је потврђено у резултатима многих анкетних истраживања, према којима су ставови жена о идеалном броју деце виши од ставова о жељеном броју деце, а ови од оствареног броја (Hayford & Agadjanian, 2012).

Поред наведених чинилаца, постоји и делује још низ многих других, из различитих сфера, али њихово тумачење захтева додатне квалитативне и дубинске анализе, а као такви нису предмет проучавања докторске дисертације.

Имајући у виду особине чинилаца ниске плодности становништва, не може се у непромењеним условима очекивати спонтана рехабилитација рађања. Искуства европских земаља говоре да се популациона политика нужно суочава са детерминистичком основом ниске плодности и особинама њених чинилаца. Отворено је питање и недовољно јасно да ли би наша цела популација остала недовољно активна или чак и пасивна према пронаталистичким мерама или међу становништвом постоје разлике у том смислу. Разлике по природи ствари увек постоје, и мада непознате, чини се да се могу претпоставити, с обзиром да је наша популација диференцирана у више праваца, а посебно у социјалном, економском и образовном погледу.

Потребно је на овом месту нагласити да међу многим чиниоцима недостаје друштвена компонента. Репродуктивне норме се формирају без или без довољног познавања демографске ситуације у земљи, посебно њених особина и могућих дугорочних последица у друштвеним областима у којима је улога становништва незаменљива. Без

сумње је да се не сме доводити у питање слобода појединца односно брачног пара да сами изаберу начин живота, укључујући и део повезан са учешћем у репродукцији и величином породице, али очигледно је да у слободном понашању појединца у репродуктивној сфери недостаје посебан квалитет о уважавању потреба друштвене заједнице.

Суочавајући се са овим, првенствено етичким питањем, недовољно рађање је, пре свега, проблем непостојања репродуктивне свести у друштву као целини. Без уважавања знања о узроцима и последицама недовољног рађања није могуће остварити „друштвено одговорно“ и одрживо репродуктивно понашање.

Очигледно све групе чинилаца имају подједнако важно место у детерминистичкој основи ниске плодности, независно од њихове различите улоге у формирању и остваривању репродуктивних норми, само их треба на прави начин анализирати и схватити, у реалним оквирима, а не кроз једноставно набрајање када се могу схватити само као изговори и оправдања.

ЗАКЉУЧАК

Развојем људске заједнице током историје постепено и спонтано се развијало и планирање породице, под утицајем различитих социјалних, религиозних, етичких или филозофских фактора. Утицај друштва одувек је имао велику улогу у овој сфери, поготово са аспекта броја деце и временског распореда рађања. Међутим, све до модерног доба не може се говорити о континуитету и квантитету, који би омогућили адекватније доношење закључака и пројекција. У позном новом веку идентитету породице се посвећује све више пажње, све више се анализира породична историја, прате се рађања, умирања, склапања бракова, обичаји, положај жена, деце, подела породичног и задружног иметка.

Породична структура српског народа у новом веку није била уједначена. У свим срединама истовремено су постојале појединачне породице и породичне задруге, а приватни живот појединца одвијао се у реалном простору, схваћеном у комплексности његових појава и чинилаца.

У Срему и Мачви, историјски развој насеља условили су народи који су се настањивали на овом простору, као и различите, културе и религије од античких времена до данас. У долини реке Саве, осовини прожимања, али и раздвајања, настали су Сремска Митровица и Шабац, два историјско-демографски повезана и условљена насеља, данас два важна општинска и регионална центра, окоснице развоја простора који их окружује. Иако је значајно питање да ли их је Сава својим током, коритом и водостајем раздвојила, да ли би постојали један без другог у доба највеће трговине између простора са обе стране њене обале, важно је истражити и да ли би били оно што јесу да их историјске прилике нису стављале у различито повлашћене и потлачене положаје.

Са аспекта демографије најважнија чињеница односи се на промене које су оставиле најснажнији печат, остварене кроз „турски“ и „аустро-угарски“ моментум и спецификум ових насеља. Да ли је (већински) етнички истородно становништво доживело преображај демографских трендова под утицајем различитих историјских, (гео) политичких, економских фактора и опште раширених друштвених норми, било је једно од полазних питања у овом истраживању.

Велика шароликост, покрајинска особеност, локални обичаји српског становништва и његових суседа донели су моделован живот према различитим цивилизацијским, политичким и друштвеним матрицама. Регионалне културолошке, историјске и социјалне разлике дале су свој печат и историји приватног живота у 20. веку,

што су показали резултати ове дисертације, првенствено у оквирима репродукције и брачности.

Досадашња истраживања и анализе становништва су показали да је фертилитет комплексан појам (појава и процес) који захтева континуирано праћење у дужем временском периоду и на различитим географским просторима, како би се дошло до релевантних закључака. Политика према фертилитету је један од сегмената проучавања становништва у оквиру којег је суочавање са последицама недовољног рађања најважнија тема. Рађање деце и фертилитет одлучујуће су варијабле развитка становништва, првенствено раста становништва и старосне структуре, а самим тим неизоставно утичу и на социо-економску структуру и свеукупан развој неког простора. У дисертацији се пошло управо од утицаја и значаја ове компоненте на насеља Сремску Митровицу и Шабац, а на основу претпостављених разлика и специфичности, приступило се испитивању дефинисаних хипотеза на почетку истраживања.

Основна (нулта) хипотеза у раду потврђена је у потпуности, јер су резултати истраживања показали да се оба насеља суочавају са падом броја становника, примарно условљеним негативним природним прираштајем, који је последица опадања броја живорођених, односно све нижег нивоа фертилитета. Управо преко параметара фертилитета потврђена је додатна одредница ове хипотезе, кроз супротне или трендове различитог интензитета у појединим периодима, насталих услед специфичних геополитичких, регионално-географских, здравствених, етничких, културних, образовних, социо-економских и многих других фактора у овим насељима.

Фертилитет у Сремској Митровици и Шапцу показује опадајући тренд генерално посматрано за цео период, *смањујући се на трећину максимално забележеног нивоа*, односно, већ од 70-их година 20. века налази се испод нивоа потребног за просту замену генерација. Поређењем ова два насеља закључено је да је фертилитет у Шапцу био знатно виши, посматрајући целокупан временски оквир од 1900. до 2011. године, као и да је опадање фертилитета у Сремској Митровици почело 11 година раније (1952) него у Шапцу (1962), што је потврдило и прву хипотезу и подхипотезу.

Анализе су показале да су у првој половини 20. века највећи утицај на фертилитет у оба насеља имали биолошки фактори, историјско наслеђе и ратови, при чему је Први светски рат проузроковао знатно веће поремећаје у демографском потенцијалу него Други светски рат. У другој половини посматраног периода израженији утицај имале су миграције, потом развојни економски и социјални, као и културни и психолошки фактори, поготово у последње две деценије посматраног периода, па је на тај начин потврђена и

друга хипотеза у раду. Из потврде ове хипотезе проистекао је и закључак да је Први светски рат имао већи утицај на демографски развој Шапца, док је Други светски рат знатно више утицао на Митровицу. Фактори у другој половини периода, поготово миграције, имале су знатно већи утицај на Митровицу, која можда не би ни израсла у насеље какво је данас, да није било миграционих таласа који су „дали“ две трећине становништва овог насеља. Свакако, кроз ову, и сваку наредну хипотезу, само је додатно потврђен значај фертилитета за развој насеља у сваком смислу.

Транзиција фертилитета посматрана кроз промену старосног модела рађања раније је започела у Сремској Митровици и на тај начин је допринела да су кроз цео период, па чак и на крају периода, средње године рађања више у том насељу него у Шапцу. Највећи удео у рађању у Сремској Митровици показао је прелаз са кохорте 25-29 година на старију кохорту, 30-34 године, док је у Шапцу још увек кохорта 25-29 година заслужна за највећи удео у укупном фертилитету. Овакви трендови и показатељи потврдили су и трећу хипотезу, као и њену подхипотезу.

Услед повећања средњих година рађања дошло је до појаве темпо ефекта у оба насеља. Компаративном анализом реалних вредности СУФ-а и подешеног СУФ-а, односно стопе фертилитета која не садржи темпо дисторзију, утврђено је да одлагање рађања јесте утицало у великој мери на смањење нивоа фертилитета, значајније у Сремској Митровици. У највећем броју година током посматраног периода уочено је да када средње године расту фертилитет опада, док би подешени фертилитет показивао више вредности. Одложени фертилитет се кумулативно оствари у кратком временском периоду, када се ниво фертилитета повећа, што је потврђено у периоду 2005-2007. године, након чега поново долази до пада фертилитета, због даљег одлагања рађања. Процене показују да ће у блиској будућности фертилитет бити толико низак, да чак ни подешени СУФ не би прелазео вредност од 2 детета, па се граница неминовно мора спустити на нову „магичну вредност“ од 1,8 деце по жени. Потврђени примери већине европских земаља преликани су и у Сремској Митровици и Шапцу, па је четврта хипотеза, која је претпоставила овај феномен, у потпуности потврђена и прихваћена.

Имајући у виду чињеницу да се на овим просторима највећи део репродукције оставрује у оквиру брака, опадање фертилитета праћено је и кроз призму трендова варијабли нупцијалитета и диворцијалитета. Пета хипотеза и подхипотеза су прихваћене у потпуности, јер су претпостављене разлике у овим варијаблама потврђене. Наиме, брачне норме су се показале као важне за ниво фертилитета, што је у Шапцу потпуно доказано у периодима када се поклапају трендови ових показатеља, као и кроз индекс брачног и

ванбрачног фертилитета и индекс пропорције удатих. Утврђено је да Шабац припада и даље источном типу брачности, са тенденцијом прелазне фазе, док је Митровица временом прешла у модел западне брачности. Удео ванбрачне деце показао је исти однос, па се закључује да је висока стопа нупцијалитета и другачији однос према брачности био и те како важан фактор у развоју трендова фертилитета. У Шапцу је то имало позитивну корелацију, док је у Митровици било другачије, односно одступање од брачних репродуктивних норми је било веће, па је и пад фертилитета бржи. Стопа диворцијалитета утемељила је такав тренд, јер је знатно виша у Митровици него у Шапцу, поготово у последњим деценијама периода.

Анализа старосног модела брачности показала је највећи утицај на фертилитет у оба насеља, када су у питању брачне варијабле, па су тако и последње, шеста хипотеза и подхипотеза прихваћене и доказане. Значај брачности за ниво фертилитета утврђен је кроз међусобно условљене трендове средњих година склапања брака и рађања, поготово кроз корелацију средњих година рађања и старости невесте. Ова веза имала је већи утицај у Сремској Митровици, што је очекивано, јер су средње године више по оба параметра у овом насељу и тренд пораста је интензивнији, док је у Шапцу утврђено да је корелација нешто слабија, јер у овом насељу транзиција наведених показатеља није још достигла критичну фазу. Управо због тога и фертилитет је у Шапцу виши него у Митровици на крају периода, виши је и у односу на републички просек, док су средње године ниже.

Дакле, транзиција фертилитета и нупцијалитета су се различито одвијале и другачијим интензитетима у овим насељима, па је тако и веза ових варијабли имала различит интензитет. Позитивне компоненте ове везе испољиле су се више у Шапцу, док је негативни аспект корелације приметнији у Сремској Митровици.

У савременим условима репродуктивне норме брачних парова се формирају и остварују под утицајем економских, социјалних, антрополошких, психолошких и других чинилаца и то на начин како се они преламају у свести брачних парова и појединаца, првенствено жена у браку или изван њега. Такви фактори држе фертилитет далеко од биолошког максимума, поготово културно-психолошки фактори, као група социјалних и индивидуалних норми насталих у сфери промењених услова живота, а манифестованих кроз одлагање рађања у оптималној животној доби и све нижу стопу укупног фертилитета. Већина ових фактора се може тумачити са аспекта реалних оквира или изговора, па је зато значајно показати кроз конкретне примере да се не сме прибегавати генерализацији проблема и општем, поготово не квантификованом приступу, јер ће услед недовољног познавања услова развоја средине очекивани ефекат изостати.

Сремска Митровица је пример насеља у којем су савремени услови прихваћени у великој мери, а одразили су се на репродуктивне норме на негативан начин, без појединачне и друштвене свести о важности истих, стога се тренд пораста ванбрачних заједница поклапа са трендом опадања фертилитета. У таквим заједницама је присутна свест о томе да се могу лакше прекинути везе, више пажње је посвећено „тестирању“ заједничког живота, репродукција се одлаже и ставља у други или трећи план, док је у браковима, чак и у модерно време, знатно другачије.

На тај начин је утврђено да су различити историјски, односно културни и геополитички оквири, имали утицај на прихватање норми у свим сферама живота, па тако и у сфери репродуктивних и брачних норми. Традиционалнија и отворенија средина, етничка и верска хомогеност, развој у оквирима друштва и државе високог фертилитета, наспрам модерније, западно оријентисане средине, са композитном етничком и верском структуром, уз нискофертилитетни и затворенији оквир репродукције и брачности, услови су који су дали печат демографском развоју ова два насеља.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ ПОДАТАКА

- Абот, Е. (2014). *Историја брака*. Београд: Геопетика.
- A Kereskedelem Ügyi magyar kir. Miniszter rendeletéből & A magyar kir. Központi statisztikai hivatal (1902). Magyar statisztikai közlemények 1900: Népszámlálása, a népesség általános leírása községenként, 1 kötet. Pesti könyvnyomda-részvénytársaság, Budapest.
- A Kereskedelem Ügyi magyar kir. Miniszter rendeletéből & A magyar kir. Központi statisztikai hivatal (1912). Magyar statisztikai közlemények 1910: Népszámlálása, a népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint, 42 kötet. Az athenaeum irodalmi és nyomdai rtársulat nyomása, Budapest.
- Anderson, A. B. (1986). Regional and cultural factors in the decline of marital fertility in Europe. In: A. J. Coale & S. C. Watkins (eds.), *The Decline of Fertility in Europe* (pp. 293-314). Princeton: Princeton University Press.
- Andorka, R. (1978). *Population and socio-economic change in peasant societies: The historical record of Hungary – 1700 to the present*. Rome: FAO.
- Ahmad, B. A., Boschi-Pinto, C., Lopez, D. A., Murray, J. L. C., Lozano, R & Inoue, M. (2001). Age standardization of rates: A new WHO standard. *GPE Discussion paper series*, 31, World Health Organization.
- Bengtsson, T. & Dribe, M. (2014). Historical fertility transition at the micro level: Southern Sweden 1815-1939. *Demographic Research*, 30(17): 493-534.
- Благојевић, М. (1997). *Родитељство и фертилитет – Србија деведесетих*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.
- Бобић, М. (2003). *Брак или/и партнерство–демографско-социолошка студија*. Београд: Филозофски факултет, Институт за социолошка истраживања.
- Бојанин, С. (2005). *Забаве и светковине у средњовековној Србији од краја XII до краја XV века*. Београд.
- Bonfield, L. (2002). European family law. In: D. I. Kertzer & M. Barbagli (eds.), *Family life in the Long nineteenth century 1789-1913* (pp. 109-154). New Haven: Yale University Press.
- Bongaarts, J. & Watkins, S. C. (1996). Social interactions and contemporary fertility transitions. *Population and Development Review*, 22(4): 639–682.
- Bongaarts, J., & Feeney, G. (1998). On the quantum and tempo of fertility. *Population and Development Review*, 24(2): 271-291.

- Bongaarts, J., & Feeney, G. (2000). On the quantum and tempo of fertility: Reply. *Population and development review*, 26(3): 560-564.
- Bongaarts, J. & Bulatao, R. A. (eds.) (2000). *Beyond six billion: Forecasting the world population*. Washington, DC: National Academy Press.
- Bongaarts, J. (2006). The causes of stalling fertility transitions. *Studies in Family Planning*, 37(1): 1-16.
- Bongaarts, J., & Feeney, G. (2006). The quantum and tempo of life cycle events. *Vienna Yearbook of Population Research*, 2006: 115-151.
- Bongaarts, J. (2008). Fertility transitions in developing countries: Progress or stagnation?. *Studies in Family Planning*, 39(2): 105-110.
- Bongaarts, J. & Sobotka, T. (2012). A demographic explanation for the recent rise in European fertility. *Population and Development Review*, 38(1): 83-120.
- Botev, N. (1983). Some aspects of fertility trends in Bulgaria since the beginning of the twentieth century and methods for their study. *Naselenie*, 5(4): 35-50.
- Botev, N. (1988). Features of the fertility decline of Balcan countries since the end of 19th century. *Etudes Balkaniques*, 4: 87-98.
- Botev, N. (1990). Nuptiality in the course of the demographic transition: The experience of the Balkan countries. *Population Studies*, 44: 107-126.
- Botev, N. (1995). The story of a 'maverick': Bulgaria's fertility decline. *Journal of Family History*, 20(1): 45-66.
- Botev, N. (1999). White and nonwhite trends in first birth timing: Comparisons using vital registration and current population surveys. *Population Research and Policy Review*, 18(4): 339-356.
- Bras, H. (2014). Structural and diffusion effects in the Dutch fertility transition, 1870-1940. *Demographic Research*, 30(5): 151-186.
- Брезник, Д. (1980). *Демографија-анализа, методи и модели*. Београд: Научна књига.
- Breschi, M., Esposito, M., Mazzoni, S. & Pozzi, L. (2014). Fertility transition and social stratification in the town of Alghero, Sardinia (1866-1935). *Demographic Research*, 30(28): 823-852.
- Bryan, J. (2007). Theories of fertility decline and the evidence from development indicators. *Population and Development Review*, 33(1): 101-127.
- Burke, B. M. (1997). Trends and compositional changes in fertility: California circa 1970-1990. *Population and Environment*, 19(1): 15-51.

- Wagner, W. G. (1994). *Marriage, property and law in late Imperial Russia*. Oxford: Oxford University Press.
- Van de Walle, E. (1972). Marriage and marital fertility. In: D. V. Glass & R. Ravelle (eds.), *Population and social changes* (pp. 137-151). London.
- Васиљевић, М. & Трбуховић, В. (1970). Праисторија и стари век. У С. Филиповић (ур.), *Шабац у прошлости I* (стр. 37-82). Шабац: Историјски архив.
- Vezina, H., Gauvreau, D. & Gagnon, A. (2014). Socioeconomic fertility differentials in a late transition setting: A micro-level analysis of the Saguenay region in Quebec. *Demographic Research*, 30(38): 1097-1128.
- Винавер, С. (1935). *Шабац и његова традиција*. Шабац: Библиотека народног универзитета шабачке народне књижнице и читаонице
- Vogelnik, D. (1965). Razvoj prebivalstva Slovenije zadnjih dvesto let z jugoslovenske in evropske perspektive. *Ekonomski zbornik*, 7: 136.
- Вулетић, А. (2008). *Брак у Кнежевини Србији*. Београд: Завод за уџбенике
- Грчић, М. (2002): *Мачва, Шабачка Посавина и Поцерина*. Београд: Географски факултет.
- Грчић, М. & Грчић, Љ. (2011). Генеза града и порекло имена Шапца. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ*, 61(1): 83-103.
- Davia, A. M., & Legazpe, N. (2014). The role of education in fertility and female employment in Spain: A simultaneous approach. *Journal of Family Issues*, 35: 1898-1925.
- Davis, K. (1945). The world demographic transition. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 273: 1-11.
- Davis, A. J. (1967). A partial coefficient for Goodman and Kruskal's Gamma. *Journal of American statistical association*, 62(317): 189-193.
- Davis, K. (1990). Population and resources: Fact and interpretation. In: K. Davis & M. Bernstam (eds.), *Resources, environment and population* (pp. 1-21). Population and Development Review, 16.
- Девеџић, М., & Муџић, М. (2011). Промене обима и старосног састава фертилног континента у Србији. *Демографија*, 8: 115-128.
- Девеџић, М. (2004). Значај брачности за ниво фертилитета. *Демографија*, 1: 73-92.
- Девеџић, М. (2006). Промене у репродукцији становништва Војводине. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 121: 197-205.
- Djurdjev, B., Katic, V. & Zarkov, D. (1992). Prevalence of the formal zadruga in the village of Vilovo, Vojvodina, Serbia. *Journal of Family History*, 17(3): 319-329.

- Demeny, P. (1972). Early fertility decline in Austria-Hungary: a lesson in demographic transition. In: D. V. Glass & R. Ravelle (eds.), *Population and social changes* (pp. 153-172). London.
- Demeny, P. (2003). Population policy dilemmas in Europe at the dawn of the twenty-first century. *Population and Development Review*, 29(1): 1-28.
- Демографска статистика у Републици Србији за период 1950-2011. Београд: Савезни и Републички завод за статистику
- Derosas, R. & Poppel, V. F. (2006). *Religion and the Decline of Fertility in the Western World*, Springer.
- Дефинитивни резултати Пописа становништва од 31. марта 1931. године (1937). Књига 1. *Присутно становништво, број кућа и домаћинства*. Краљевина Југославија-Општа државна статистика
- Dorbritz, J. (2008). Germany-Family diversity with low actual and desired fertility. *Demographic Research*, 19(17): 557-598.
- Dribe, M. & Scalone, F. (2014). Social class and net fertility before, during and after the demographic transition: A micro-level analysis of Sweden 1880-1970. *Demographic Research*, 30(15): 429-464.
- Државопис Србије (1879). Свеска IX. Београд: Статистичко одељење Министарства финансија.
- Државопис Србије (1884). Свеска XIII. Београд: Статистичко одељење Министарства народне привреде.
- Државопис Србије (1889). Свеска XVI. Београд: Статистичко одељење Министарства народне привреде.
- DHS Program-Demographic and Health Surveys. Преузето са <http://dhsprogram.com/> (фебруар, 2016)
- Ђурђевић, Б. (1989). Опадање фертилитета у селу Вилову. *Статистичка ревија*, 3-4: 58-68.
- Ђурђевић, Б. (1998). *Географија становништва*. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет.
- Ђурђевић, Б. (2001). *Основне технике у демографији*. Београд: Друштво демографа Југославије.
- Ђурђевић, Б. (2004а). Две регионализације фертилитета. *Гласник Српског географског друштва*, 84(1): 51-58.
- Ђурђевић, Б. (2004б). Колико деце треба Србији? *Становништво*, 42(1-4): 29-44.

- Ђурђевић, Б. & Арсенић, Д. (2014). *Географија становништва. Практикум*. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Департаман за географију, туризам и хотелијерство.
- Елезовић Г. & Шкриванић Г. (1956): Како су Турци после више опсада заузели Београд. *Зборник за источњачку историјску и књ. грађу*. Одељење друштвених наука, 1(2): 1-83.
- Elliott, C.A., & Woodward, A.W. (2007). *Statistical analysis quick reference guidebook*. SAGE publications.
- Енгелс, Ф. (1891). *Порекло породице, приватне својине и државе*. Реиздање (1976): Београд: БИГЗ.
- Esri: ArcGIS Online, World topographic basemap. Доступно на <http://www.arcgis.com/home/webmap/viewer.html?useExisting=1>
- European Demographic Data Sheet: Migration makes the difference [datasheet poster]. (2014). Wittgenstein centre for demography and global human capital, Vienna Institute of Demography, Austrian Academy of Sciences, Internatioan institute for applied systems analysis. Преузето са http://www.oeaw.ac.at/vid/datasheet/DS2014/VID_DataSheet2014_print.pdf (јануар, 2015)
- Eurostat Database. Доступно на <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (март, 2015)
- Ehmer, J. (2002). Marriage. In: D. I. Kertzer & M. Barbagli (eds.), *Family life in the Long nineteenth century 1789-1913* (pp. 282-321). New Haven: Yale University Press.
- Zimmerman, W. D. (1997). A note of interpretation of the paired-samples t test. *Journal of educational and behavioral statistics*, 22(3): 349-360.
- Зиројевић, О. (1970). Шабац и његова нахија од 1600. до 1683. године. У: С. Филиповић (ур), *Шабац у прошлости I* (стр. 255-282). Шабац: Историјски архив
- Zhao, Z. (2008). Historical demography. In: Y. Zeng (ed.), *Demography-Encyclopedia of Life Support Systems (EOLSS)* (pp. 38-65). Oxford: EOLSS Publishers.
- Ивков, А., Ђурђевић, С. Б. & Цветановић, М. (2006). Промена нупцијалитета у војвођанским селима. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 121: 411-421.
- International Conference (2007). *“Can Policies Enhance Fertility in Europe“*, Vienna.
- Кицошев, С. (1999). Историјско-демографски развој. У: Р. Давидовић (ур.), *Становништво Срема. Регионално географска проучавања Војводине* (стр. 9-20). Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Институт за географију.

- Кнежевић, Ђ. (1984). Шабац 1914-1918. У: С. Филиповић (ур.), *Шабац у прошлости IV* (стр. 5-96). Шабац: РНИРО „Глас Подриња“.
- Knodel, J. (1977). Family limitation and the fertility transition: Evidence from the age patterns of fertility in Europe and Asia. *Population Studies*, 31(2): 219-249.
- Knodel, J. & Wilson, C. (1981). The secular increase in fecundity in German village populations: An analysis of reproductive histories of couples married 1750-1899. *Population studies* 35(1): 53-84.
- Knodel, J. & Van de Walle, E. (1979). Lessons from the past: Policy implications of historical fertility studies. *Population and Development Review*, 5(2): 217-245.
- Knodel, J. E. (1988). *Demographic behavior in the past. A study of fourteen german village populations in the eighteenth and nineteenth centuries*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Коцић, С., Милић, Ч., Радовановић, С & Гајовић, Г. (2008). Закључени и разведени бракови на територији Србије у периоду 1950-2005. године. *Медицински часопис*, 1: 39-43.
- Kohler, H-P. & Ortega, J. A. (2002a). Tempo-adjusted period parity progression measures: Assessing the implications of delayed childbearing for cohort fertility in Sweden, the Netherlands and Spain. *Demographic Research*, 6(7): 145-190.
- Kohler, H-P. & Ortega, J. A. (2002b). Tempo-adjusted period parity progression measures, fertility postponement and completed cohort fertility. *Demographic Research*, 6(6): 92-144.
- Kohler, H-P., Billari, F.C. & Ortega, J. A. (2006). Low fertility in Europe: Causes, implications and policy options. In: F.R. Harris (ed.), *The baby bust: Who will do the work? Who will pay the taxes?* (pp. 48-109). Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers.
- Кубуровић, А. (2006). „Особености родитељства у Србији на крају 20. века, релевантне за репродуктивно понашање“. *Социолошки преглед*, 40(4): 573-588.
- Landry, A. (1982). *La révolution démographique. Étude et essais sur les problèmes de la population*, réédition. Paris: Ined.
- Левин, И. (2006). *Сексуалност и друштво код православних Словена од X до XVIII века*. Лозница.
- Лемајић, Н. (2004). *Сеобе становника Мањаче у Срем*. Сремска Митровица: Историјски архив Срема.
- Лемајић, Н. (2008): *Сремска Митровица-град вреднији од царске кћери*. Сремска Митровица: Историјски архив Срема.

- Lepage, Y. (1979). Mobilite preuptale et homogamie. *Bull. Soc. Roy. Belge Anthropol*, 90: 135-139
- Lesthaeghe, R. & Surkyn, J. (1988). Cultural dynamics and economic theories of fertility change. *Population and Development Review*, 14: 1-45.
- Lesthaeghe, R. & Willems, P. (1999). Is low fertility a temporary phenomenon in the European union? *Population and Development Review*, 25: 211-28.
- Lesthaeghe, R. (2001). Postponement and recuperation: Resent fertility trends and forecasts in six western European countries. IUSSP Seminar *International perspectives on low fertility: Trends, theories and policies* (pp. xxx) Tokyo, Japan.
- Livi Bacci, M. (1977). *A history of Italian fertility during the last two centuries*. Princeton: Princeton University Press.
- Lutz, W., & Skirbekk, V. (2005). Policies addressing the tempo effect in low-fertility countries. *Population and Development Review*, 31(4): 703-723.
- Lutz, W., Skirbekk, V. & Testa, M. R. (2006). The low fertility trap hypothesis. Forces that may lead to further postponement and fewer births in Europe. *European Demographic Research Papers 4*. (working papers, Vienna Institute of Demography of the Austrian Academy of Sciences). Преузето са http://www.oeaw.ac.at/vid/download/edrp_4_05.pdf (март, 2015)
- Магдаленић, И. & Војковић, Г. (2015). Промене у старосном моделу рађања у Србији и земљама Европске уније-компаративна анализа. *Становништво*, 53(2): 43-66.
- Маринковић, Д. (2014). *Демографске детерминанте популационе политике Републике Српске*. Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, Природно-математички факултет.
- Марковић, Т. (1996): *Архитектонско наслеђе града Шапца*. Шабац: Народни музеј.
- Mason, K. O. (1997). Explaining fertility transition. *Population and Environment*, 34(4): 443-454.
- Матичне књиге венчаних за насеље Сремска Митровица за период 1900-2011. године.
- Матичне књиге венчаних за насеље Шабац за период 1900-2011. године.
- Матичне књиге рођених за насеље Сремска Митровица за период 1900-2011. године.
- Матичне књиге рођених за насеље Шабац за период 1900-2011. године.
- Матичне књиге умрлих за насеље Сремска Митровица за период 1900-2011. године
- Матичне књиге умрлих за насеље Шабац за период 1900-2011. године.
- Матковић, Г. (ур.) (1999). *Систем мера политике обнављања становништва у Србији*. Београд: Економски институт

- Mace, R. (2014). When not to have another baby: An evolutionary approach to low fertility. *Demographic Research*, 30(37): 1074-1096.
- Мацура, М. (1966). Размишљања поводом основа демографске теорије. *Становништво*, 1: 5-24.
- Мацура, М. (1974). *Прилози теорији и политици становништва*. Београд: Економски институт.
- Мацура, М. М. (1997). Промене у фертилитету и нупцијалитету у централној и источној Европи: 1982-1993. *Становништво*, 35(3-4): 11-44.
- Macura, M., Beets, G., Klijzing, E. & Corijn, M. (2002). *Dynamics of Fertility and Partnership in Europe : Insights and Lessons From Comparative Research*. New York: United Nations Publications.
- Мијатовић, Б. (2000). О микроекономској теорији фертилитета. *Становништво*, 1-4: 59-79.
- Миливојевић, С. (2014). Промене у савременом породичном животу и трансформација породице и домаћинства у Србији. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 44(3): 241-253.
- Милић, А. (2001). *Социологија породице. Критика и изазови*. Београд: Чигоја штампа.
- Милосављевић, П. (1980). Шабац и околина од 1839. до 1875. године. У: С. Филиповић (ур.), *Шабац у прошлости II* (стр. 161-264). Шабац: РНИРО „Глас Подриња“.
- Милошевић, П. (1994). *Топографија Сирмијума. Грађа за археолошку карту Војводине*. Нови Сад: Српска академија наука и уметности.
- Montgomery, C. D., Peck, A. E., & Vining, G. G. (2007). Introduction to linear regression analysis, 4th edition Student solutions manual. Wiley series in probability and statistics.
- Morgan, S. P. (2003). Is low fertility a twenty-first century crisis? *Population and Environment*, 40(4): 589-603.
- Neal, A. G. & Groat, H. T. (1980). Fertility decision making, unintended births, and the social drift hypothesis: A longitudinal study. *Population and Environment*, 3(3-4): 221-236.
- Neumayer, E. (2006). An empirical test of a Neo-Malthusian theory of fertility change. *Population and Environment*, 27(4): 327-336.
- Neyer, G. & Hoem, J. (2007). Education and permanent childlessness: Austria vs Sweden. *MPIDR working paper WP 2008-007*, Max Planck Institute for Demographic Research. Преузето са <http://www.demogr.mpg.de/papers/working/wp-2008-007.pdf> (октобар, 2015)

- Notestein, F. W. (1945). Population: the long view. In: E. Schultz (ed.), *Food for the world* (pp. 36-57). Chicago: University of Chicago Press.
- Okun, B. S. (2013). Fertility and marriage behavior in Israel: Diversity, change and stability. *Demographic Research*, 28(17): 457-504.
- Ortaylı, I. (1990). *Ottoman family law and the state in the nineteenth century*. ОТАМ
- Павловић, Љ. (1990). *О Ваљевоу и Шапцу. Изабрани списи*. Ваљево: Радио Ваљево
- Павловић, С. (2007). Сирмијум-историја за памћење. *Зборник радова Географског факултета*, 56: 13-20.
- Parant, A. (2008). Stanovništvo i populaciona politika: francuski model. *Stanovništvo*, 46(1): 7-39.
- Пармаковић, Д. (1984). Шабац и околина у Другом светском рату. У: С. Филиповић (ур.), *Шабац у прошлости IV* (стр. 143-806). Шабац: РНИРО „Глас Подриња“.
- Пенев, Г. (2001). Замена генерација у Србији у периоду 1950-2000. *Становништво*, 39(1-4): 45-71.
- Роров, А. А. (1991). Family planning and induced abortion in the USSR: basic health and demographic characteristics. *Studies in Family Planning*, 22(6): 368-377.
- Поповић, В. (2003): *Сирмијум-град царева и мученика*. Београд: Археолошки институт
- Поповић, М., Тимотијевић, М. & Ристовић, М. (2011). *Историја приватног живота у Срба од средњег века до савременог доба*. Београд: Сlio
- Породични закон. Службени гласни Републике Србије, број 18/2005
- Pressat, R. & Wilson, C. (1985). *The dictionary of demography*. Oxford: Balckwell Reference.
- Претходни резултати Пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1910. године (1911). Књига 5. Београд: Управа државне статистике
- Прица, Р. (1991). *Насеља у Срему*. Сремска Митровица: Центар за културу Сирмиумарт
- Prskawetz, A., Sobotka, T., Buber, I., Engelhardt, H. & Gisser, R. (2008). Austria: Persistent low fertility since the mid-1980s. *Demographic Research*, 19(12): 293-360.
- Philipov, D. & Kohler, H. P. (2001). Tempo effects in the fertility decline in Eastern Europe: Evidence from Bulgaria, the Czech Republic, Hungary, Poland, and Russia. *European Journal of Population*, 17: 37-60.
- Philipov, D. (2009). Fertility intentions and outcomes: The role of policies to close the gap. *European Journal of Population*, 25: 355-361.
- Рашевић, М. (1971). *Детерминанте фертилитета становништва Југославије*. Београд: Институт друштвених наука, Центар за демографска истраживања.

- Рашевић, М. (1995). Прихватање популационе политике на индивидуалном нивоу: жене које намерно прекидају трудноћу. *Становништво*, 33(1-4): 41-54.
- Рашевић, М. & Петровић, М. (1996). *Искусва популационе политике у свету*. Београд: Универзитет у Београду, Институт друштвених наука, Центар за демографска истраживања.
- Рашевић, М. (1997а). Фактори природног фертилитета. *Становништво*, 35(3-4): 93-108.
- Рашевић, М. & Петровић, М. (1997б). Искусва популационе политике у свету релевантна за одговор на демографске проблеме Србије. *Становништво*, 35(1-2): 47-65.
- Рашевић, М. (1999). *Планирање породице као стил живота*. Београд: Институт друштвених наука, Центар за демографска истраживања.
- Рашевић, М. (2004). Трендови фертилитета у Србији током 1990-их година. *Становништво*, 42(1-4): 7-27.
- Рашевић, М. (2006). Одлагање рађања у оптималној доби живота-основна демографска цена 1990-их у Србији. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 121: 141-148.
- Рашевић, М. (2008). Феномен недовољног рађања и образовни систем. *Зборник Института за педагошка истраживања*, 1: 192-206.
- Рашевић, М. (2009а). Популациона политика у Србији-стање и очекивања. *Становништво*, 47(2): 53-65.
- Рашевић, М. (2009б). Шест заблуда релевантних за популациону политику. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 127: 73-91.
- Rašević, M. (2015). Fertilitet ženskog stanovništva. U: V. Nikitović (ur.), *Popis stanovništva, domaćinstva i stanova 2011. u Republici Srbiji: Populacija Srbije početkom 21. veka* (str. 74-95). Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Републички завод за статистику (2003). Попис становништва, домаћинства и станова 2002. Пол и старост, подаци по насељима. Књига 2. Београд.
- Републички завод за статистику (2004). Попис становништва, домаћинства и станова 2002. Упоредни преглед броја становника 1948-2002, подаци по насељима. Књига 9. Београд.
- Републички завод за статистику (2012). Попис становништва, домаћинства и станова 2011. Пол и старост, подаци по насељима, књига 2. Београд.
- Rindfuss, R. R., Guzzo, K. B. & Morgan, S. P. (2003). The changing institutional context of low fertility. *Population Research and Policy Review*, 22(5-6): 411-438.

- Ристановић Б., Гајић, М. & Вујадиновић, С. (2003). Туристички потенцијали Шабачког краја. *Зборник радова Департамента за географију, туризам и хотелијерство*, 32: 109-118.
- Rowland, T. D. (2003). *Demographic methods and concepts*. Oxford: Oxford University Press
- Russo, K. (2008, July 4). World's oldest mom. *ABC News*. Преузето са <http://abcnews.go.com/Health/ActiveAging/story?id=5309018&page=1> (фебруар, 2016)
- Ryder, N. B. (1964). The process of demographic translation. *Demography*, 1(1): 74–82.
- Савезни завод за статистику (1965). Попис становништва 1961. Пол и старост, књига 11. Београд.
- Савезни завод за статистику (1973). Попис становништва и станова 1971. Пол и старост први део, подаци по насељима и општинама. Књига 8. Београд.
- Савић, Н. (1927). *Историја Шапца*. Шабац: Шабачка општина
- Sanderson, S. & Dubrow, J. (2000). Fertility decline in the modern world and the original demographic transition: Testing three theories with cross-national data. *Population and Environment*, 21(6): 511-537.
- Sklar, J. J. (1974). The role of marriage behaviour in the demographic transition: The case of Eastern Europe around 1900. *Population Studies*, 28(2): 231-247.
- Smith R. (2003). Historical Demography. In: P. Demeny & G. McNicoll (eds.), *Encyclopedia of Population* (pp. 484-490). New York: MacMillan Reference
- Sobotka, T. (2003). Tempo-quantum and period-cohort interplay in fertility changes in Europe. Evidence from the Czech Republic, Italy, the Netherlands and Sweden. *Demographic research*, 8: 151–214.
- Sobotka, T. (2004). *Postponement of childbearing and low fertility in Europe* (Doctoral dissertation, University of Groningen. Dutch University Press, Amsterdam). Преузето са <http://www.rug.nl/research/portal/files/9808331/thesis.pdf> (април, 2015)
- Sobotka, T. (2011). Fertility in Central and Eastern Europe after 1989: Collapse and gradual recovery. *Historical social research*, 36(2): 246-296.
- Sobotka, T., Skirbekk, V. & Philipov, D. (2011). Economic recession and fertility in the developed world. *Population and Development Review*, 37(2): 267-306.
- Спасеновић, С. & Девеџић, М. (2012). Фертилитет становништва Београда у контексту теорије друге демографске транзиције. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 138: 55-70.
- Срећковић, Ј. (2004). Фертилитет становништва Србије у последњој деценији XX века. *Демографија*, 1: 93-104.

- Становништво Народне Републике Србије од 1834-1953. (1953). Серија Б. Свеска 1. Београд: Завод за статистику и евиденцију Народне Републике Србије.
- Статистика Краљевине Србије (1893). Попис становништва у Краљевини Србији 1890. године. Београд: Статистичко одељење Министарства народне привреде. Књига 1.
- Статистички годишњак Краљевине Србије (1900). Попис становништва у Краљевини Србији 1895. године. Београд: Статистичко одељење Министарства народне привреде. Трећа књига 1896-1897.
- Статистика Краљевине Србије (1903). Попис становништва у Краљевини Србији 1900. године. Београд: Статистичко одељење Министарства народне привреде. Књига 23.
- Stein, P., Willen, S. & Pavetic, M. (2014). Couple's fertility decision-making. *Demographic Research*, 30(63): 1697-1732.
- Стојанчевић, В. (1980). Шабац и Шабачка нахија од избијања Првог устанка до краја кнез-Милошеве владе. У: С. Филиповић (ур.), *Шабац у прошлости II* (стр. 6-160). Шабац: РНИРО „Глас Подриња“.
- Стојилковић, Ј. (2010). Baby boom генерације на прагу пензионисања. *Становништво*, 48 (2): 75-91.
- Стојшин, С. (2010). Утицај намерног прекида трудноће на природно кретање становништва. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 131: 397-403.
- Стратегија подстицања рађања (2008). Влада Републике Србије. Преузето са: https://www.google.rs/search?q=strategija+podsticanja+radjanja&ie=utf-8&oe=utf-8&gws_rd=cr&ei=1_fpVoHsC4m9ygO9ybnwCw (10.05.2012.)
- Striessnig, E. & Lutz, W. (2014). How does education change the relationship between fertility and age-dependancy under environmental constraints? A long-term simulation exercise. *Demographic research*, 30(16): 465-492.
- Shaw, B. (1987). The age of Roman girls at marriage: Some reconsiderations. *Journal of Roman studies*, 77: 30-46.
- Shemeikka, R., Notkola, V. & Siiskonen, H. (2005). Fertility decline in North-Central Namibia: an assessment of fertility in the period 1960-2000 based on parish registers. *Demographic Research*, 13(4): 83-116.
- Scherbov, S. & Van Vianen, H. (2002). Period fertility in Russia since 1930: an application of the Coale-Trussell fertility model. *Demographic Research*, 6(16): 455-470.
- Schoen, R. (2004). Timing effects and the interpretation of period fertility. *Population and Environment*, 41(4): 801-819.

- Тимотијевић, М. (2006). *Рађање модерне приватности. Приватни живот Срба у Хабзбуршкој монархији од краја 17. до почетка 19. века*. Београд: Cliо.
- Турјачанин, В. & Чекрлија, Ђ. (2006). *Основне статистичке методе и технике у СПСС-у- Примена СПСС-а у друштвеним наукама*. Бања Лука: Центар за културни и социјални поправак.
- Thornton, A. (1980). The influence of first generation fertility and economic status on second generation fertility. *Population and Environment*, 3(1): 51-72.
- Ђирковић, С. (1970). Средњи Век. У: С. Филиповић (ур.), *Шабац у прошлости I* (стр. 83-114). Шабац: Историјски архив.
- Ђурчић, С. (2002). Општи део: Положај и величина. У: П. Томић (ур.), *Општина Сремска Митровица. Географске монографије војвођанских општина* (стр. 9-11). Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Институт за географију, туризам и хотелијерство.
- Ђурчић, С. (2002). Посебни део: Сремска Митровица. У: П. Томић (ур.), *Општина Сремска Митровица. Географске монографије војвођанских општина* (стр. 224-236). Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Институт за географију, туризам и хотелијерство.
- Udovičić, M., Važdarić, K., Bilić-Zulle, L., & Petrovečki, M. (2007). Šta treba znati kada izračunavamo koeficijent korelacije? *Biochemia Medica*, 17(1), 10-15.
- Упутство за матичаре о пупуњавању статистичких листића (2004). Методологије и стандарди. Београд: Републички завод за статистику.
- Fialova, L., Pavlik, Z. & Vereš, P. (1990). Fertility decline in Czechoslovakia during the last two centuries. *Population Studies*, 44: 89-106.
- Forste, R. (2002). Where are all the men?: A conceptual analysis of the role of men in family formation. *Journal of Family Issues*, 23: 579-600.
- Frejka, T. & Sobotka, T. (2008). Fertility in Europe: Diverse, delayed and below replacement. *Demographic Research*, 19(13): 15-46.
- Frejka, T., Sobotka, T., Hoem, J. M. & Toulemon, L. (2008). Summary and general conclusions: Childbearing trends and policies in Europe. *Demographic Research*, 19: 5-14.
- Freshnock, L. & Cutright, P. (1979). The relationship between rates of marital illegitimate fertility: U.S., 1969. *Population and Environment*, 2(2): 161-180.
- Friendly, M., & Denis, D. (2005). The early origins and development of the scatterplot. *Journal of the history of the behavioral sciences*, 41(2), 103-130.

- Најнал, Ј. (1965). European marriages patterns. In: D. V. Glass & D. F. C. Eversley (eds.), *Population in History* (pp. xxx). London.
- Хамел, Е. А. (1972). The zadruga as a process. In: P. Laslett & R. Wall (eds.), *Household and family in past time* (pp. xxx). Cambridge.
- Хамел, Е. А. (1975). Reflections on the zadruga, *Ethnologica Slavica*, 7: 141-151.
- Ханџић, А. (1970). Шабац и његова околина у XVI вијеку. У: С. Филиповић (ур.), *Шабац у прошлости I* (стр. 115-254). Шабац: Историјски архив.
- Најфорд, С. Р. & Агаџјаниан, В. (2012). From desire to behavior: Moderating factors in a fertility transition. *Demographic Research*, 26(20): 511-542.
- Хеди, Р. (2007). Fertility as a process of social exchange. *Demographic Research*, 17(16): 465-496.
- Хенри, Л. (1961). Some data on natural fertility. *Eugenics Quarterly*, 8: 81-91.
- Хинде, А. (2014). *Demographic methods*. New York: Routledge
- Хокинг, Р. Р. (1976). The analysis and selection of variables in linear regression. *Biometrics*, 32(81), 1-49.
- Human Fertility Collection. Max Planck Institute for Demographic Research (Germany) and Vienna Institute of Demography (Austria). Преузето са www.fertilitydata.org (јануар, 2016)
- Human Fertility Database. Max Planck Institute for Demographic Research (Germany) and Vienna Institute of Demography (Austria). Преузето са www.humanfertility.org (јануар, 2016)
- Царић, Н. (1987). Промене фертилитета у Војводини до краја XX века. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 83: 77-88.
- Коал, А. (1970). The decline of fertility in Europe from the French revolution to World War II. U: S. J. Behrman, L. Corsa & R. Freedman (eds.), *Fertility and family planning. A world view* (pp. xxx). Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Коал, А. Ј. (1967). Factors associated with the development of low fertility. United Nations, *World population conference*, Belgrade, Proceedings, 2: 205-209.
- Коал, А. Ј. & Труселл, Т. Ј. (1974) Model fertility schedules: Variations in the age structure of childbearing in human populations. *Popul Index*, 40(2): 185-258.
- Коал, Ј. А. & Ваткинс, С. С. (eds.) (1986). *The decline of fertility in Europe*. Princeton: Princeton University Press.
- Коппола, Л. & Ди Цесаре, М. (2008). How fertility and union stability interact in shaping new family patterns in Italy and Spain. *Demographic Research*, 18(14): 117-144.

Електронски извори за прилоге (слике):

<http://www.sremskamitrovica.rs/ContentImages/06102015012433.jpg> (април, 2016)

ПРИЛОЗИ

Прилог 1. Кретање броја становника у Сремској Митровици у периоду
од 1866. до 2011. године

Година	Број становника	Година	Број становника	Година	Број становника	Година	Број становника
1866.	5838	1903.	11749	1940.	13489	1977.	35261
1867.	5867	1904.	11829	1941.	13449	1978.	35838
1868.	5896	1905.	11910	1942.	13411	1979.	36425
1869.	5942	1906.	11992	1943.	13373	1980.	37022
1870.	6042	1907.	12074	1944.	13334	1981.	37628
1871.	6145	1908.	12157	1945.	13296	1982.	37866
1872.	6250	1909.	12241	1946.	13258	1983.	37986
1873.	6356	1910.	12280	1947.	13221	1984.	38106
1874.	6464	1911.	12235	1948.	13183	1985.	38226
1875.	6574	1912.	12190	1949.	13609	1986.	38347
1876.	6686	1913.	12145	1950.	14049	1987.	38468
1877.	6799	1914.	12100	1951.	14503	1988.	38590
1878.	6915	1915.	12055	1952.	14972	1989.	38712
1879.	7032	1916.	12010	1953.	16040	1990.	38828
1880.	7144	1917.	11966	1954.	16645	1991.	38834
1881.	7354	1918.	11922	1955.	17274	1992.	38857
1882.	7567	1919.	11877	1956.	17926	1993.	38879
1883.	7786	1920.	11834	1957.	18602	1994.	38898
1884.	8012	1921.	11843	1958.	19305	1995.	38917
1885.	8245	1922.	12029	1959.	20034	1996.	38937
1886.	8484	1923.	12218	1960.	20695	1997.	38956
1887.	8730	1924.	12410	1961.	20790	1998.	38975
1888.	8983	1925.	12604	1962.	21705	1999.	38994
1889.	9243	1926.	12802	1963.	22661	2000.	39017
1890.	9541	1927.	13003	1964.	23658	2001.	39039
1891.	9722	1928.	13207	1965.	24700	2002.	39084
1892.	9905	1929.	13415	1966.	25787	2003.	38934
1893.	10092	1930.	13625	1967.	26923	2004.	38784
1894.	10283	1931.	13839	1968.	28108	2005.	38634
1895.	10478	1932.	13780	1969.	29345	2006.	38486
1896.	10676	1933.	13760	1970.	30637	2007.	38337
1897.	10878	1934.	13721	1971.	31986	2008.	38190
1898.	11083	1935.	13682	1972.	32510	2009.	38043
1899.	11293	1936.	13642	1973.	33042	2010.	37896
1900.	11510	1937.	13604	1974.	33583	2011.	37751
1901.	11589	1938.	13565	1975.	34133		
1902.	11669	1939.	13526	1976.	34692		

Извор: Републички (Савезни) завод за статистику, Пописи становништва (1866-2011)

Прилог 2. Кретање броја становника у Шапцу у периоду од 1866. до 2011. године

Година	Број становника	Година	Број становника	Година	Број становника	Година	Број становника
1866.	6519	1903.	10780	1940.	14394	1977.	47861
1867.	6691	1904.	10885	1941.	14612	1978.	48900
1868.	6867	1905.	10991	1942.	14834	1979.	49961
1869.	7047	1906.	11097	1943.	15060	1980.	51045
1870.	7233	1907.	11205	1944.	15289	1981.	52177
1871.	7423	1908.	11314	1945.	15521	1982.	52418
1872.	7618	1909.	11423	1946.	15757	1983.	52659
1873.	7819	1910.	11541	1947.	15997	1984.	52901
1874.	8028	1911.	11319	1948.	16243	1985.	53145
1875.	8074	1912.	11101	1949.	16915	1986.	53389
1876.	8120	1913.	10886	1950.	17614	1987.	53635
1877.	8166	1914.	10676	1951.	18341	1988.	53881
1878.	8213	1915.	10470	1952.	19099	1989.	54129
1879.	8259	1916.	10268	1953.	19894	1990.	54378
1880.	8306	1917.	10070	1954.	20973	1991.	54637
1881.	8354	1918.	9876	1955.	22109	1992.	54685
1882.	8401	1919.	9685	1956.	23308	1993.	54728
1883.	8449	1920.	9498	1957.	24571	1994.	54772
1884.	8505	1921.	9321	1958.	25903	1995.	54816
1885.	8689	1922.	9604	1959.	27307	1996.	54860
1886.	8876	1923.	9895	1960.	28787	1997.	54904
1887.	9068	1924.	10194	1961.	30352	1998.	54948
1888.	9264	1925.	10503	1962.	31360	1999.	54992
1889.	9464	1926.	10822	1963.	32398	2000.	55036
1890.	9669	1927.	11149	1964.	33470	2001.	55080
1891.	9865	1928.	11487	1965.	34578	2002.	55163
1892.	10066	1929.	11835	1966.	35722	2003.	55023
1893.	10270	1930.	12194	1967.	36905	2004.	54880
1894.	10479	1931.	12566	1968.	38126	2005.	54738
1895.	10692	1932.	12757	1969.	39388	2006.	54595
1896.	10648	1933.	12951	1970.	40692	2007.	54453
1897.	10603	1934.	13148	1971.	42075	2008.	54312
1898.	10558	1935.	13348	1972.	42990	2009.	54171
1899.	10514	1936.	13551	1973.	43923	2010.	54030
1900.	10472	1937.	13757	1974.	44876	2011.	53919
1901.	10574	1938.	13966	1975.	45850		
1902.	10677	1939.	14178	1976.	46845		

Извор: Републички (Савезни) завод за статистику, Пописи становништва (1866-2011)

Прилог 3. Укупан број и полна структура живорођених у Сремској Митровици
у периоду од 1900. до 2011. године

Година	Број живорођених			Година	Број живорођених			Година	Број живорођених			Година	Број живорођених		
	Мушко	Женско	Укупно		Мушко	Женско	Укупно		Мушко	Женско	Укупно		Мушко	Женско	Укупно
1900.	54	59	113	1928.	146	141	287	1956.	157	163	320	1984.	271	270	541
1901.	54	53	107	1929.	152	152	304	1957.	157	123	280	1985.	276	243	519
1902.	53	54	107	1930.	150	160	310	1958.	172	165	337	1986.	242	234	476
1903.	58	60	118	1931.	129	163	292	1959.	170	187	357	1987.	236	234	470
1904.	63	62	125	1932.	140	144	284	1960.	179	185	364	1988.	235	218	453
1905.	64	61	125	1933.	161	138	299	1961.	221	230	451	1989.	226	209	435
1906.	70	68	138	1934.	126	123	249	1962.	243	203	446	1990.	213	220	433
1907.	60	69	129	1935.	136	135	271	1963.	274	252	526	1991.	239	210	449
1908.	66	65	131	1936.	133	102	235	1964.	323	254	577	1992.	209	218	427
1909.	87	71	158	1937.	147	124	271	1965.	321	284	605	1993.	225	238	463
1910.	68	67	135	1938.	107	137	244	1966.	296	274	570	1994.	183	200	383
1911.	72	78	150	1939.	121	115	236	1967.	275	261	536	1995.	198	188	386
1912.	75	73	148	1940.	112	120	232	1968.	253	276	529	1996.	192	170	362
1913.	70	55	125	1941.	97	101	198	1969.	231	225	456	1997.	241	197	438
1914.	62	52	114	1942.	100	96	196	1970.	246	260	506	1998.	188	200	388
1915.	47	34	81	1943.	112	83	195	1971.	264	239	503	1999.	195	149	344
1916.	50	39	89	1944.	115	75	190	1972.	253	256	509	2000.	184	170	354
1917.	49	45	94	1945.	85	90	175	1973.	295	258	553	2001.	211	180	391
1918.	51	46	97	1946.	171	151	322	1974.	276	280	556	2002.	213	205	418
1919.	74	72	146	1947.	183	180	363	1975.	306	298	604	2003.	225	218	443
1920.	73	70	143	1948.	181	160	341	1976.	334	295	629	2004.	197	195	392
1921.	81	71	152	1949.	208	187	395	1977.	296	281	577	2005.	204	176	380
1922.	74	72	146	1950.	249	260	509	1978.	329	286	615	2006.	177	190	367
1923.	78	84	162	1951.	197	176	373	1979.	342	312	654	2007.	194	163	357
1924.	73	66	139	1952.	219	207	426	1980.	311	315	626	2008.	178	164	342
1925.	80	89	169	1953.	178	201	379	1981.	320	279	599	2009.	168	196	364
1926.	104	105	209	1954.	201	161	362	1982.	288	268	556	2010.	188	169	357
1927.	123	111	234	1955.	171	190	361	1983.	293	258	551	2011.	159	162	321

Извор: Матичне књиге рођених у Сремској Митровици за период од 1900. до 2011. године

Прилог 4. Укупан број и полна структура живорођених у Шапцу у периоду
од 1900. до 2011. године

Година	Број живорођених			Година	Број живорођених			Година	Број живорођених			Година	Број живорођених		
	Мушко	Женско	Укупно		Мушко	Женско	Укупно		Мушко	Женско	Укупно		Мушко	Женско	Укупно
1900.	76	90	166	1928.	160	122	282	1956.	278	297	575	1984.	448	451	899
1901.	85	96	181	1929.	151	135	286	1957.	228	266	494	1985.	389	441	830
1902.	61	106	167	1930.	129	170	299	1958.	273	260	533	1986.	404	366	770
1903.	72	90	162	1931.	148	135	283	1959.	275	234	509	1987.	374	350	724
1904.	70	92	162	1932.	144	132	276	1960.	196	299	495	1988.	365	342	707
1905.	85	100	185	1933.	138	120	258	1961.	274	262	536	1989.	383	315	698
1906.	60	92	152	1934.	136	120	256	1962.	292	216	508	1990.	310	330	640
1907.	61	89	150	1935.	139	130	269	1963.	296	268	564	1991.	340	328	668
1908.	90	106	196	1936.	141	135	276	1964.	241	289	530	1992.	313	320	633
1909.	80	96	176	1937.	134	145	279	1965.	298	260	558	1993.	301	301	602
1910.	87	105	192	1938.	136	148	284	1966.	254	271	525	1994.	309	279	588
1911.	76	118	194	1939.	145	144	289	1967.	276	257	533	1995.	312	314	626
1912.	86	121	207	1940.	112	150	262	1968.	301	298	599	1996.	304	294	598
1913.	59	68	127	1941.	139	139	278	1969.	332	307	639	1997.	273	272	545
1914.	6	10	16	1942.	158	144	302	1970.	305	369	674	1998.	273	266	539
1915.	4	5	9	1943.	148	134	282	1971.	322	353	675	1999.	274	265	539
1916.	31	25	56	1944.	159	149	308	1972.	377	340	717	2000.	266	280	546
1917.	24	29	53	1945.	156	171	327	1973.	373	393	766	2001.	294	288	582
1918.	26	31	57	1946.	179	185	364	1974.	367	402	769	2002.	274	284	558
1919.	66	68	134	1947.	210	199	409	1975.	389	385	774	2003.	304	298	602
1920.	97	90	187	1948.	203	224	427	1976.	434	449	883	2004.	312	295	607
1921.	130	118	248	1949.	263	234	497	1977.	427	433	860	2005.	284	280	564
1922.	152	128	280	1950.	297	323	620	1978.	493	480	973	2006.	301	275	576
1923.	140	157	297	1951.	263	280	543	1979.	543	496	1039	2007.	301	283	584
1924.	150	110	260	1952.	246	248	494	1980.	480	460	940	2008.	305	290	595
1925.	159	150	309	1953.	256	249	505	1981.	465	433	898	2009.	286	289	575
1926.	142	137	279	1954.	271	256	527	1982.	478	435	913	2010.	290	267	557
1927.	170	128	298	1955.	281	314	595	1983.	444	434	878	2011.	251	270	521

Извор: Матичне књиге рођених у Шапцу за период од 1900. до 2011. године

Прилог 5. Укупан број и полна структура мртворођене деце у Сремској Митровици у периоду од 1900. до 2011. године

Година	Број мртворођених			Година	Број мртворођених			Година	Број мртворођених			Година	Број мртворођених		
	Мушко	Женско	Укупно		Мушко	Женско	Укупно		Мушко	Женско	Укупно		Мушко	Женско	Укупно
1900.	25	20	45	1928.	13	14	27	1956.	6	13	19	1984.	12	7	19
1901.	23	20	43	1929.	18	16	34	1957.	9	7	16	1985.	5	6	11
1902.	24	18	42	1930.	14	17	31	1958.	6	8	14	1986.	13	4	17
1903.	19	19	38	1931.	18	10	28	1959.	7	9	16	1987.	0	3	3
1904.	28	15	43	1932.	13	11	24	1960.	6	9	15	1988.	5	5	10
1905.	25	16	41	1933.	18	17	35	1961.	14	10	24	1989.	6	4	10
1906.	20	17	37	1934.	11	10	21	1962.	6	13	19	1990.	5	4	9
1907.	15	21	36	1935.	11	9	20	1963.	14	10	24	1991.	9	6	15
1908.	18	19	37	1936.	11	12	23	1964.	10	13	23	1992.	5	9	14
1909.	14	20	34	1937.	12	10	22	1965.	10	11	21	1993.	2	5	7
1910.	17	16	33	1938.	12	9	21	1966.	12	11	23	1994.	3	2	5
1911.	17	13	30	1939.	8	10	18	1967.	11	9	20	1995.	2	5	7
1912.	20	17	37	1940.	7	7	14	1968.	15	10	25	1996.	4	4	8
1913.	17	10	27	1941.	15	10	25	1969.	12	8	20	1997.	3	5	8
1914.	17	20	37	1942.	11	11	22	1970.	10	9	19	1998.	2	0	2
1915.	11	16	27	1943.	10	17	27	1971.	7	9	16	1999.	0	3	3
1916.	13	18	31	1944.	10	18	28	1972.	10	12	22	2000.	2	0	2
1917.	11	11	22	1945.	18	11	29	1973.	12	7	19	2001.	2	2	4
1918.	11	17	28	1946.	16	16	32	1974.	14	6	20	2002.	5	2	7
1919.	12	19	31	1947.	19	10	29	1975.	16	5	21	2003.	2	1	3
1920.	14	15	29	1948.	14	9	23	1976.	20	9	29	2004.	2	0	2
1921.	13	12	25	1949.	10	15	25	1977.	12	10	22	2005.	1	1	2
1922.	12	10	22	1950.	15	10	25	1978.	10	10	20	2006.	3	0	3
1923.	13	16	29	1951.	10	13	23	1979.	11	15	26	2007.	0	1	1
1924.	12	13	25	1952.	9	13	22	1980.	13	7	20	2008.	1	2	3
1925.	15	16	31	1953.	10	12	22	1981.	12	7	19	2009.	0	0	0
1926.	18	16	34	1954.	9	13	22	1982.	5	9	14	2010.	3	0	3
1927.	13	18	31	1955.	11	4	15	1983.	15	9	24	2011.	1	0	1

Извор: Матичне књиге рођених у Сремској Митровици за период од 1900. до 2011. године

**Прилог 6. Укупан број и полна структура мртворођене деце у Шапцу у периоду
од 1900. до 2011. године**

Година	Број мртворођених			Година	Број мртворођених			Година	Број мртворођених			Година	Број мртворођених		
	Мушко	Женско	Укупно		Мушко	Женско	Укупно		Мушко	Женско	Укупно		Мушко	Женско	Укупно
1900.	23	21	44	1928.	15	14	29	1956.	14	11	25	1984.	1	0	1
1901.	23	23	46	1929.	10	16	26	1957.	16	15	31	1985.	2	0	2
1902.	21	26	47	1930.	19	16	35	1958.	18	13	31	1986.	6	5	11
1903.	24	24	48	1931.	18	14	32	1959.	19	13	32	1987.	0	0	0
1904.	27	20	47	1932.	11	14	25	1960.	19	11	30	1988.	1	0	1
1905.	28	20	48	1933.	10	13	23	1961.	18	9	27	1989.	0	0	0
1906.	21	15	36	1934.	16	8	24	1962.	17	18	35	1990.	0	0	0
1907.	22	20	42	1935.	10	12	22	1963.	17	12	29	1991.	1	1	2
1908.	22	19	41	1936.	9	13	22	1964.	16	17	33	1992.	0	1	1
1909.	23	21	44	1937.	12	14	26	1965.	13	15	28	1993.	1	0	1
1910.	21	22	43	1938.	10	16	26	1966.	10	11	21	1994.	1	0	1
1911.	25	24	49	1939.	11	18	29	1967.	9	12	21	1995.	0	0	0
1912.	26	20	46	1940.	10	19	29	1968.	10	4	14	1996.	0	0	0
1913.	14	20	34	1941.	16	18	34	1969.	8	6	14	1997.	0	0	0
1914.	2	3	5	1942.	17	19	36	1970.	6	2	8	1998.	0	0	0
1915.	1	2	4	1943.	20	16	36	1971.	3	4	7	1999.	0	0	0
1916.	14	10	24	1944.	25	13	38	1972.	1	4	5	2000.	0	0	0
1917.	11	9	20	1945.	17	11	28	1973.	6	5	11	2001.	1	1	2
1918.	10	10	20	1946.	10	14	24	1974.	7	5	12	2002.	0	0	0
1919.	16	12	28	1947.	9	16	25	1975.	2	1	3	2003.	0	0	0
1920.	11	14	25	1948.	8	17	25	1976.	2	1	3	2004.	0	0	0
1921.	16	19	35	1949.	12	11	23	1977.	4	7	11	2005.	0	0	0
1922.	10	11	21	1950.	11	14	25	1978.	2	0	2	2006.	0	1	1
1923.	19	12	31	1951.	10	12	22	1979.	0	0	0	2007.	1	1	2
1924.	16	12	28	1952.	12	14	26	1980.	0	1	1	2008.	0	0	0
1925.	17	11	28	1953.	11	10	21	1981.	0	0	0	2009.	0	1	1
1926.	19	16	35	1954.	10	16	26	1982.	1	0	1	2010.	0	0	0
1927.	10	11	21	1955.	10	19	29	1983.	1	0	1	2011.	1	0	1

Извор: Матичне књиге рођених у Шапцу за период од 1900. до 2011. године

**Прилог 7. Коefицијент маскулинитета и феминитета при живорођењу у Сремској
Митровици у периоду од 1900. до 2011. године**

Година	Коefицијент маскулинитета	Коefицијент феминитета	Година	Коefицијент маскулинитета	Коefицијент феминитета	Година	Коefицијент маскулинитета	Коefицијент феминитета	Година	Коefицијент маскулинитета	Коefицијент феминитета
1900.	91,53	109,26	1928.	103,55	96,58	1956.	96,32	103,82	1984.	100,37	99,63
1901.	101,89	98,15	1929.	100,00	100,00	1957.	127,64	78,34	1985.	113,58	88,04
1902.	98,15	101,89	1930.	93,75	106,67	1958.	104,24	95,93	1986.	103,42	96,69
1903.	96,67	103,45	1931.	79,14	126,36	1959.	90,91	110,00	1987.	100,85	99,15
1904.	101,61	98,41	1932.	97,22	102,86	1960.	96,76	103,35	1988.	107,80	92,77
1905.	104,92	95,31	1933.	116,67	85,71	1961.	96,09	104,07	1989.	108,13	92,48
1906.	102,94	97,14	1934.	102,44	97,62	1962.	119,70	83,54	1990.	96,82	103,29
1907.	86,96	115,00	1935.	100,74	99,26	1963.	108,73	91,97	1991.	113,81	87,87
1908.	101,54	98,48	1936.	130,39	76,69	1964.	127,17	78,64	1992.	95,87	104,31
1909.	122,54	81,61	1937.	118,55	84,35	1965.	113,03	88,47	1993.	94,54	105,78
1910.	101,49	98,53	1938.	78,10	128,04	1966.	108,03	92,57	1994.	91,50	109,29
1911.	92,31	108,33	1939.	105,22	95,04	1967.	105,36	94,91	1995.	105,32	94,95
1912.	102,74	97,33	1940.	93,33	107,14	1968.	91,67	109,09	1996.	112,94	88,54
1913.	127,27	78,57	1941.	96,04	104,12	1969.	102,67	97,40	1997.	122,34	81,74
1914.	119,23	83,87	1942.	104,17	96,00	1970.	94,62	105,69	1998.	94,00	106,38
1915.	138,24	72,34	1943.	134,94	74,11	1971.	110,46	90,53	1999.	130,87	76,41
1916.	128,21	78,00	1944.	153,33	65,22	1972.	98,83	101,19	2000.	108,24	92,39
1917.	108,89	91,84	1945.	94,44	105,88	1973.	114,34	87,46	2001.	117,22	85,31
1918.	110,87	90,20	1946.	113,25	88,30	1974.	98,57	101,45	2002.	103,90	96,24
1919.	102,78	97,30	1947.	101,67	98,36	1975.	102,68	97,39	2003.	103,21	96,89
1920.	104,29	95,89	1948.	113,13	88,40	1976.	113,22	88,32	2004.	101,03	98,98
1921.	114,08	87,65	1949.	111,23	89,90	1977.	105,34	94,93	2005.	115,91	86,27
1922.	102,78	97,30	1950.	95,77	104,42	1978.	115,03	86,93	2006.	93,16	107,34
1923.	92,86	107,69	1951.	111,93	89,34	1979.	109,62	91,23	2007.	119,02	84,02
1924.	110,61	90,41	1952.	105,80	94,52	1980.	98,73	101,29	2008.	108,54	92,13
1925.	89,89	111,25	1953.	88,56	112,92	1981.	114,70	87,19	2009.	85,71	116,67
1926.	99,05	100,96	1954.	124,84	80,10	1982.	107,46	93,06	2010.	111,24	89,89
1927.	110,81	90,24	1955.	90,00	111,11	1983.	113,57	88,05	2011.	98,15	101,89

Извор: Матичне књиге рођених у Сремској Митровици за период од 1900. до 2011. године

Прилог 8. Коefицијент маскулинитета и феминитета при живорођењу у Шапцу у периоду од 1900. до 2011. године

Година	Коefицијент маскулинитета	Коefицијент феминитета	Година	Коefицијент маскулинитета	Коefицијент феминитета	Година	Коefицијент маскулинитета	Коefицијент феминитета	Година	Коefицијент маскулинитета	Коefицијент феминитета
1900.	84,44	54,22	1928.	131,15	43,26	1956.	93,60	51,65	1984.	99,33	50,17
1901.	88,54	53,04	1929.	111,85	47,20	1957.	85,71	53,85	1985.	88,21	53,13
1902.	57,55	63,47	1930.	75,88	56,86	1958.	105,00	48,78	1986.	110,38	47,53
1903.	80,00	55,56	1931.	109,63	47,70	1959.	117,52	45,97	1987.	106,86	48,34
1904.	76,09	56,79	1932.	109,09	47,83	1960.	65,55	60,40	1988.	106,73	48,37
1905.	85,00	54,05	1933.	115,00	46,51	1961.	104,58	48,88	1989.	121,59	45,13
1906.	65,22	60,53	1934.	113,33	46,88	1962.	135,19	42,52	1990.	93,94	51,56
1907.	68,54	59,33	1935.	106,92	48,33	1963.	110,45	47,52	1991.	103,66	49,10
1908.	84,91	54,08	1936.	104,44	48,91	1964.	83,39	54,53	1992.	97,81	50,55
1909.	83,33	54,55	1937.	92,41	51,97	1965.	114,62	46,59	1993.	100,00	50,00
1910.	82,86	54,69	1938.	91,89	52,11	1966.	93,73	51,62	1994.	110,75	47,45
1911.	64,41	60,82	1939.	100,69	49,83	1967.	107,39	48,22	1995.	99,36	50,16
1912.	71,07	58,45	1940.	74,67	57,25	1968.	101,01	49,75	1996.	103,40	49,16
1913.	86,76	53,54	1941.	100,00	50,00	1969.	108,14	48,04	1997.	100,37	49,91
1914.	60,00	62,50	1942.	109,72	47,68	1970.	82,66	54,75	1998.	102,63	49,35
1915.	80,00	55,56	1943.	110,45	47,52	1971.	91,22	52,30	1999.	103,40	49,17
1916.	124,00	44,64	1944.	106,71	48,38	1972.	110,88	47,42	2000.	95,00	51,28
1917.	82,76	54,72	1945.	91,23	52,29	1973.	94,91	51,31	2001.	102,08	49,48
1918.	83,87	54,39	1946.	96,76	50,82	1974.	91,29	52,28	2002.	96,48	50,90
1919.	97,06	50,75	1947.	105,53	48,66	1975.	101,04	49,74	2003.	102,01	49,50
1920.	107,78	48,13	1948.	90,63	52,46	1976.	96,66	50,85	2004.	105,76	48,60
1921.	110,17	47,58	1949.	112,39	47,08	1977.	98,61	50,35	2005.	101,43	49,65
1922.	118,75	45,71	1950.	91,95	52,10	1978.	102,71	49,33	2006.	109,45	47,74
1923.	89,17	52,86	1951.	93,93	51,57	1979.	109,48	47,74	2007.	106,36	48,46
1924.	136,36	42,31	1952.	99,19	50,20	1980.	104,35	48,94	2008.	105,17	48,74
1925.	106,00	48,54	1953.	102,81	49,31	1981.	107,39	48,22	2009.	98,96	50,26
1926.	103,65	49,10	1954.	105,86	48,58	1982.	109,89	47,65	2010.	108,61	47,94
1927.	132,81	42,95	1955.	89,49	52,77	1983.	102,30	49,43	2011.	92,96	51,82

Извор: Матичне књиге рођених у Шапцу за период од 1900. до 2011. године

Прилог 9. Стопа наталитета у Сремској Митровици у периоду

од 1900. до 2011. године

Година	Стопа наталитета	Година	Стопа наталитета	Година	Стопа наталитета	Година	Стопа наталитета
1900.	9,82	1928.	21,73	1956.	17,85	1984.	14,20
1901.	9,23	1929.	22,66	1957.	15,05	1985.	13,58
1902.	9,17	1930.	22,75	1958.	17,46	1986.	12,41
1903.	10,04	1931.	21,10	1959.	17,82	1987.	12,22
1904.	10,57	1932.	20,61	1960.	17,59	1988.	11,74
1905.	10,50	1933.	21,73	1961.	21,69	1989.	11,24
1906.	11,51	1934.	18,15	1962.	20,55	1990.	11,15
1907.	10,68	1935.	19,81	1963.	23,21	1991.	11,56
1908.	10,78	1936.	17,23	1964.	24,39	1992.	10,99
1909.	12,91	1937.	19,92	1965.	24,49	1993.	11,91
1910.	10,99	1938.	17,99	1966.	22,10	1994.	9,85
1911.	12,26	1939.	17,45	1967.	19,91	1995.	9,92
1912.	12,14	1940.	17,20	1968.	18,82	1996.	9,30
1913.	10,29	1941.	14,72	1969.	15,54	1997.	11,24
1914.	9,42	1942.	14,61	1970.	16,52	1998.	9,96
1915.	6,72	1943.	14,58	1971.	15,73	1999.	8,82
1916.	7,41	1944.	14,25	1972.	15,66	2000.	9,07
1917.	7,86	1945.	13,16	1973.	16,74	2001.	10,02
1918.	8,14	1946.	24,29	1974.	16,56	2002.	10,69
1919.	12,29	1947.	27,46	1975.	17,70	2003.	11,38
1920.	12,08	1948.	25,87	1976.	18,13	2004.	10,11
1921.	12,83	1949.	29,02	1977.	16,36	2005.	9,84
1922.	12,14	1950.	36,23	1978.	17,16	2006.	9,54
1923.	13,26	1951.	25,72	1979.	17,95	2007.	9,31
1924.	11,20	1952.	28,45	1980.	16,91	2008.	8,96
1925.	13,41	1953.	23,63	1981.	15,92	2009.	9,57
1926.	16,33	1954.	21,75	1982.	14,68	2010.	9,42
1927.	18,00	1955.	20,90	1983.	14,51	2011.	8,50

Извор: Матичне књиге рођених у Сремској Митровици за период од 1900. до 2011. године

Прилог 10. Стопа наталитета у Шапцу у периоду

од 1900. до 2011. године

Година	Стопа наталитета	Година	Стопа наталитета	Година	Стопа наталитета	Година	Стопа наталитета
1900.	15,85	1928.	24,55	1956.	24,67	1984.	16,99
1901.	17,12	1929.	24,17	1957.	20,11	1985.	15,62
1902.	15,64	1930.	24,52	1958.	20,58	1986.	14,42
1903.	15,03	1931.	22,52	1959.	18,64	1987.	13,50
1904.	14,88	1932.	21,64	1960.	17,20	1988.	13,12
1905.	16,83	1933.	19,92	1961.	17,66	1989.	12,90
1906.	13,70	1934.	19,47	1962.	16,20	1990.	11,77
1907.	13,39	1935.	20,15	1963.	17,41	1991.	12,23
1908.	17,32	1936.	20,37	1964.	15,84	1992.	11,58
1909.	15,41	1937.	20,28	1965.	16,14	1993.	11,00
1910.	16,64	1938.	20,34	1966.	14,70	1994.	10,74
1911.	17,14	1939.	20,38	1967.	14,44	1995.	11,42
1912.	18,65	1940.	18,20	1968.	15,71	1996.	10,90
1913.	11,67	1941.	19,03	1969.	16,22	1997.	9,93
1914.	1,50	1942.	20,36	1970.	16,56	1998.	9,81
1915.	0,86	1943.	18,73	1971.	16,04	1999.	9,80
1916.	5,45	1944.	20,15	1972.	16,68	2000.	9,92
1917.	5,26	1945.	21,07	1973.	17,44	2001.	10,57
1918.	5,77	1946.	23,10	1974.	17,14	2002.	10,12
1919.	13,84	1947.	25,57	1975.	16,88	2003.	10,94
1920.	19,69	1948.	26,29	1976.	18,85	2004.	11,06
1921.	26,61	1949.	29,38	1977.	17,97	2005.	10,30
1922.	29,15	1950.	35,20	1978.	19,90	2006.	10,55
1923.	30,02	1951.	29,61	1979.	20,80	2007.	10,72
1924.	25,51	1952.	25,87	1980.	18,42	2008.	10,96
1925.	29,42	1953.	25,38	1981.	17,21	2009.	10,61
1926.	25,78	1954.	25,13	1982.	17,42	2010.	10,31
1927.	26,73	1955.	26,91	1983.	16,67	2011.	9,66

Извор: Матичне књиге рођених у Шапцу за период од 1900. до 2011. године

Прилог 11. Општа стопа фертилитета у Сремској Митровици у периоду
од 1900. до 2011. године

Година	Општа стопа фертилитета	Година	Општа стопа фертилитета	Година	Општа стопа фертилитета	Година	Општа стопа фертилитета
1900.	41,82	1928.	94,14	1956.	72,50	1984.	49,89
1901.	39,17	1929.	98,37	1957.	60,88	1985.	48,28
1902.	38,91	1930.	98,96	1958.	70,27	1986.	44,65
1903.	42,61	1931.	91,95	1959.	71,27	1987.	44,42
1904.	44,84	1932.	88,95	1960.	69,51	1988.	43,13
1905.	44,53	1933.	93,13	1961.	82,27	1989.	41,71
1906.	48,83	1934.	77,14	1962.	77,08	1990.	41,78
1907.	45,33	1935.	83,50	1963.	86,12	1991.	43,59
1908.	45,72	1936.	72,00	1964.	89,40	1992.	41,59
1909.	54,76	1937.	82,59	1965.	88,64	1993.	45,24
1910.	46,65	1938.	73,95	1966.	78,96	1994.	37,53
1911.	52,02	1939.	71,14	1967.	70,13	1995.	37,93
1912.	51,52	1940.	69,56	1968.	65,35	1996.	35,65
1913.	43,67	1941.	60,83	1969.	53,15	1997.	43,22
1914.	39,98	1942.	81,55	1970.	55,60	1998.	38,34
1915.	28,51	1943.	62,53	1971.	52,08	1999.	34,04
1916.	31,44	1944.	63,07	1972.	52,03	2000.	35,06
1917.	33,33	1945.	51,06	1973.	55,80	2001.	38,76
1918.	34,52	1946.	93,47	1974.	55,35	2002.	41,44
1919.	52,16	1947.	104,76	1975.	59,30	2003.	44,67
1920.	51,27	1948.	86,07	1976.	60,88	2004.	40,19
1921.	54,85	1949.	99,97	1977.	55,05	2005.	39,59
1922.	51,98	1950.	129,12	1978.	57,81	2006.	38,87
1923.	56,89	1951.	94,72	1979.	60,54	2007.	38,44
1924.	48,15	1952.	108,23	1980.	57,04	2008.	37,42
1925.	57,75	1953.	96,32	1981.	53,72	2009.	40,45
1926.	70,45	1954.	88,64	1982.	50,35	2010.	40,31
1927.	77,81	1955.	85,08	1983.	50,37	2011.	36,82

Извор: Матичне књиге рођених у Сремској Митровици за период од 1900. до 2011. године

Прилог 12. Општа стопа фертилитета у Шапцу у периоду
од 1900. до 2011. године

Година	Општа стопа фертилитета	Година	Општа стопа фертилитета	Година	Општа стопа фертилитета	Година	Општа стопа фертилитета
1900.	66,77	1928.	99,86	1956.	101,52	1984.	69,63
1901.	72,11	1929.	99,44	1957.	81,69	1985.	63,30
1902.	65,88	1930.	102,05	1958.	82,42	1986.	57,76
1903.	63,28	1931.	94,71	1959.	73,35	1987.	53,36
1904.	62,67	1932.	90,11	1960.	66,34	1988.	51,16
1905.	70,88	1933.	82,22	1961.	66,62	1989.	49,53
1906.	57,69	1934.	79,53	1962.	60,45	1990.	44,49
1907.	56,35	1935.	81,49	1963.	64,11	1991.	45,42
1908.	72,84	1936.	81,54	1964.	57,46	1992.	43,07
1909.	64,73	1937.	80,38	1965.	57,54	1993.	40,97
1910.	69,89	1938.	79,80	1966.	51,39	1994.	40,00
1911.	71,30	1939.	79,18	1967.	49,43	1995.	42,55
1912.	76,78	1940.	69,98	1968.	52,51	1996.	40,58
1913.	47,53	1941.	72,38	1969.	52,84	1997.	36,89
1914.	6,04	1942.	76,63	1970.	52,47	1998.	36,41
1915.	3,44	1943.	69,75	1971.	49,32	1999.	36,28
1916.	21,57	1944.	74,23	1972.	53,02	2000.	36,58
1917.	20,58	1945.	76,81	1973.	57,30	2001.	38,79
1918.	22,31	1946.	83,33	1974.	58,17	2002.	36,93
1919.	52,82	1947.	91,25	1975.	59,18	2003.	40,53
1920.	74,15	1948.	92,75	1976.	68,21	2004.	41,56
1921.	98,80	1949.	107,58	1977.	67,07	2005.	39,26
1922.	109,80	1950.	134,11	1978.	76,59	2006.	40,76
1923.	114,54	1951.	117,33	1979.	82,51	2007.	41,99
1924.	98,71	1952.	106,53	1980.	75,27	2008.	43,47
1925.	115,26	1953.	106,81	1981.	72,43	2009.	42,66
1926.	102,31	1954.	105,21	1982.	72,73	2010.	41,96
1927.	107,43	1955.	111,86	1983.	68,99	2011.	39,83

Извор: Матичне књиге рођених у Шапцу за период од 1900. до 2011. године

Прилог 13. Укупан број живорођених према старости мајке у Сремској Митровици
(по петогодиштима) у периоду од 1900. до 2011. године

Година	15-19		20-24		25-29		30-34		35-39		40-44		45-49	
	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених
1900.	497	26	442	40	441	25	329	11	330	8	329	2	334	0
1901.	501	24	445	41	451	25	334	10	334	5	334	1	334	0
1902.	504	23	448	43	454	25	336	10	336	5	336	1	336	0
1903.	508	30	451	48	457	25	338	9	338	4	338	1	338	0
1904.	511	29	454	56	460	27	341	8	341	4	341	0	341	0
1905.	515	28	457	57	463	27	343	8	343	4	343	0	343	0
1906.	518	30	460	60	466	30	345	9	345	6	345	1	345	0
1907.	522	28	464	62	469	28	348	6	348	4	348	0	348	0
1908.	525	32	467	60	473	26	350	7	350	3	350	1	350	0
1909.	529	35	470	67	476	36	353	10	353	7	353	1	353	0
1910.	530	30	472	61	477	31	354	8	354	5	354	0	354	0
1911.	529	35	470	67	476	31	352	9	352	6	352	1	352	0
1912.	527	32	468	68	474	31	351	9	351	7	351	1	351	0
1913.	525	25	466	60	472	24	350	8	350	6	350	1	350	0
1914.	523	23	465	56	470	21	348	9	348	5	348	0	348	0
1915.	521	15	463	40	469	18	347	4	347	3	347	1	347	0
1916.	519	15	461	42	467	23	346	6	346	3	346	0	346	0
1917.	517	16	460	43	465	24	345	7	345	3	345	0	345	0
1918.	515	14	458	32	464	35	343	11	343	4	343	0	343	0
1919.	513	19	456	51	462	47	342	18	342	8	342	2	342	1
1920.	511	21	454	56	460	40	341	20	341	5	341	0	341	0
1921.	508	25	452	59	457	42	339	18	339	6	339	1	339	0
1922.	515	27	458	54	463	40	343	17	343	6	343	1	343	0
1923.	522	30	464	58	470	44	348	20	348	8	348	1	348	0
1924.	529	28	470	50	476	38	353	16	353	6	353	0	353	1
1925.	536	26	477	54	483	44	358	27	358	15	358	1	358	0
1926.	544	20	483	62	489	68	363	39	363	18	363	0	363	0
1927.	551	20	490	65	496	81	368	45	368	20	368	2	368	1
1928.	559	19	497	78	503	101	373	57	373	23	373	6	373	1
1929.	566	22	504	80	510	111	378	60	378	22	378	6	378	0
1930.	574	22	510	90	517	113	383	59	383	20	383	3	383	0
1931.	582	20	517	89	524	106	388	55	388	17	388	3	388	1
1932.	585	18	520	86	527	105	390	54	390	17	390	3	390	0
1933.	589	18	523	87	530	110	392	59	392	20	392	4	392	1

Година	15-19		20-24		25-29		30-34		35-39		40-44		45-49	
	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених
1934.	592	13	526	75	532	93	394	46	394	18	394	3	394	1
1935.	595	13	529	81	535	99	397	53	397	21	397	3	397	0
1936.	598	12	532	74	538	90	399	42	399	16	399	1	399	0
1937.	601	14	535	81	541	98	401	53	401	21	401	3	401	1
1938.	605	12	538	75	544	91	403	44	403	18	403	3	403	0
1939.	608	12	540	73	547	91	405	40	405	17	405	2	405	1
1940.	611	10	543	70	550	89	408	40	408	18	408	4	408	0
1941.	615	8	546	58	553	80	410	33	410	15	410	4	410	0
1942.	618	13	549	70	556	65	412	40	412	15	412	3	412	1
1943.	621	9	552	56	559	74	414	37	414	14	414	4	414	0
1944.	625	8	555	53	562	76	417	41	417	10	417	2	417	0
1945.	628	6	558	42	565	65	419	36	419	20	419	4	419	1
1946.	632	14	562	95	569	104	421	74	421	26	420	5	420	1
1947.	635	15	565	104	572	101	423	75	423	49	423	9	423	4
1948.	658	17	782	120	609	106	442	69	583	24	481	1	407	1
1949.	671	16	752	136	615	121	450	77	561	33	481	7	421	2
1950.	683	19	723	167	622	169	458	98	540	42	481	8	435	2
1951.	696	13	695	136	629	138	466	71	520	10	482	3	450	1
1952.	710	21	668	138	635	167	474	64	501	31	482	4	466	1
1953.	723	25	642	118	642	159	482	52	482	19	482	4	482	1
1954.	718	26	671	113	684	141	529	49	515	27	481	5	486	0
1955.	713	22	700	139	728	119	580	57	551	19	480	4	491	0
1956.	708	34	731	126	775	92	637	49	589	15	479	2	495	2
1957.	703	26	764	103	825	81	699	46	630	20	478	3	500	1
1958.	698	26	798	128	879	101	767	57	673	21	477	2	504	1
1959.	693	38	833	152	936	99	841	48	720	19	477	1	509	0
1960.	688	44	870	139	996	113	923	48	770	17	476	3	514	0
1961.	683	49	909	185	1061	138	1013	43	823	35	475	1	518	0
1962.	738	25	964	185	1074	142	1055	68	873	16	525	10	557	0
1963.	796	57	1022	192	1088	149	1098	87	925	28	580	12	599	1
1964.	860	59	1084	229	1101	169	1143	85	981	29	641	5	644	1
1965.	929	54	1150	252	1115	187	1191	82	1040	25	708	4	692	1
1966.	1003	84	1219	223	1129	162	1240	77	1102	18	782	5	744	0
1967.	1083	65	1293	216	1143	159	1291	68	1169	20	864	5	800	1
1968.	1170	64	1371	219	1157	153	1344	65	1239	20	954	7	860	1
1969.	1263	62	1454	200	1172	138	1399	41	1314	11	1054	1	924	1

Година	15-19		20-24		25-29		30-34		35-39		40-44		45-49	
	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених
1970.	1364	75	1542	214	1186	144	1457	53	1393	16	1165	3	993	1
1971.	1473	77	1635	211	1201	143	1517	52	1477	16	1287	3	1068	1
1972.	1471	81	1632	216	1255	141	1546	51	1457	16	1316	2	1105	1
1973.	1469	92	1630	236	1311	138	1576	56	1437	26	1346	4	1142	1
1974.	1466	84	1627	243	1370	133	1607	69	1418	23	1376	4	1182	0
1975.	1464	63	1624	278	1431	181	1638	56	1399	23	1407	3	1222	0
1976.	1462	51	1621	298	1495	183	1670	57	1380	27	1439	9	1264	3
1977.	1459	62	1619	235	1562	189	1702	63	1361	19	1471	6	1307	1
1978.	1457	61	1616	276	1632	179	1735	61	1343	29	1504	4	1352	1
1979.	1455	70	1613	274	1705	193	1769	71	1325	34	1538	7	1398	2
1980.	1453	55	1611	272	1781	198	1803	62	1307	32	1573	6	1446	1
1981.	1451	43	1608	219	1861	229	1838	88	1289	16	1608	3	1496	0
1982.	1437	36	1578	199	1803	207	1808	89	1333	17	1618	6	1465	2
1983.	1426	41	1548	203	1746	189	1778	87	1378	27	1628	3	1435	1
1984.	1414	40	1519	182	1692	194	1749	84	1425	34	1638	5	1406	1
1985.	1402	42	1490	166	1639	185	1720	81	1473	39	1648	4	1377	1
1986.	1390	34	1462	164	1587	172	1692	73	1523	28	1658	3	1349	1
1987.	1378	37	1435	156	1538	168	1664	68	1575	37	1668	2	1322	2
1988.	1367	34	1408	138	1490	168	1637	83	1628	26	1679	1	1295	1
1989.	1355	38	1381	134	1443	149	1610	81	1684	25	1689	6	1268	1
1990.	1343	30	1355	146	1398	146	1584	79	1741	26	1700	5	1242	1
1991.	1332	28	1330	144	1354	154	1558	82	1800	31	1710	6	1217	2
1992.	1325	23	1337	140	1355	146	1535	84	1760	28	1694	3	1260	2
1993.	1317	21	1344	120	1356	165	1512	109	1721	37	1679	9	1305	1
1994.	1310	21	1351	102	1358	132	1489	86	1682	32	1664	9	1352	0
1995.	1302	20	1357	112	1359	131	1466	80	1645	31	1648	9	1400	1
1996.	1295	21	1364	114	1360	121	1444	69	1608	28	1633	7	1450	1
1997.	1288	25	1371	130	1361	147	1423	95	1572	32	1618	8	1502	1
1998.	1281	22	1378	110	1362	122	1401	95	1537	32	1604	6	1556	1
1999.	1273	21	1386	87	1363	134	1380	73	1503	24	1589	4	1611	1
2000.	1266	11	1393	110	1365	120	1360	73	1470	31	1575	6	1669	2
2001.	1259	7	1400	101	1366	141	1339	104	1437	30	1560	7	1728	1
2002.	1252	13	1407	107	1367	152	1319	94	1405	44	1546	5	1790	3

Година	15-19		20-24		25-29		30-34		35-39		40-44		45-49	
	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених
2003.	1226	12	1368	102	1342	159	1321	103	1402	55	1525	8	1734	1
2004.	1201	12	1329	98	1318	150	1323	93	1399	31	1503	6	1681	1
2005.	1178	9	1292	76	1294	141	1326	99	1397	41	1482	7	1629	1
2006.	1153	11	1256	72	1271	131	1328	103	1394	34	1462	8	1578	6
2007.	1129	9	1220	84	1248	106	1330	105	1391	41	1441	8	1529	3
2008.	1106	13	1186	70	1225	114	1332	95	1388	39	1421	9	1482	0
2009.	1084	11	1153	57	1203	111	1335	125	1386	51	1401	8	1436	1
2010.	1062	3	1120	55	1181	125	1338	119	1383	44	1381	10	1391	0
2011.	1040	6	1089	37	1160	100	1339	117	1380	52	1363	8	1348	1

Извор: Матичне књиге рођених у Сремској Митровици за период од 1900. до 2011. године

Прилог 14. Укупан број живорођених према старости мајке у Шапцу
(по петогодиштима) у периоду од 1900. до 2011. године

Година	15-19		20-24		25-29		30-34		35-39		40-44		45-49	
	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених
1900.	457	33	406	63	403	35	305	16	305	11	305	4	305	0
1901.	461	41	410	69	407	36	308	18	308	9	308	4	308	1
1902.	466	40	414	52	411	35	311	20	311	10	311	7	311	3
1903.	470	40	418	52	416	33	314	19	314	10	314	4	314	1
1904.	475	39	422	55	420	30	317	19	317	9	317	5	317	1
1905.	479	49	426	65	425	32	320	18	320	11	320	4	320	1
1906.	484	40	430	55	429	30	323	16	323	9	323	0	323	0
1907.	489	39	435	54	434	29	326	16	326	7	326	2	326	0
1908.	494	54	439	70	438	37	330	17	330	9	330	3	330	0
1909.	498	50	443	62	443	33	333	16	333	8	334	3	335	1
1910.	504	55	448	69	448	31	336	18	336	10	337	5	338	1
1911.	508	56	449	71	439	32	337	19	334	10	332	4	322	0
1912.	512	55	450	80	430	39	338	21	332	9	327	1	307	0
1913.	516	29	452	54	422	25	338	12	330	5	321	1	293	0
1914.	520	3	453	10	413	2	339	1	328	0	316	0	279	0

Година	15-19		20-24		25-29		30-34		35-39		40-44		45-49	
	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених
1915.	524	0	454	3	405	2	340	0	326	3	302	1	266	0
1916.	528	3	455	9	397	21	341	10	324	5	297	4	254	3
1917.	532	6	457	17	389	10	341	10	322	4	292	3	242	1
1918.	536	11	458	21	381	12	342	6	320	5	287	2	231	0
1919.	540	15	459	32	373	43	343	30	319	8	283	2	220	1
1920.	544	40	460	52	366	53	343	29	317	6	282	3	210	0
1921.	548	48	462	89	359	55	344	33	315	16	282	3	200	1
1922.	548	56	465	100	370	62	346	36	320	18	289	5	212	0
1923.	548	68	468	109	382	60	348	35	325	16	297	5	225	0
1924.	548	38	470	90	393	75	350	35	330	20	304	2	239	0
1925.	549	65	473	108	406	75	352	35	335	16	312	9	254	0
1926.	549	63	475	106	418	60	354	27	340	17	321	6	270	0
1928.	549	52	480	128	445	60	358	28	350	12	338	1	304	0
1929.	549	56	483	136	458	52	361	26	355	11	347	4	323	0
1930.	549	58	485	141	473	56	363	27	361	12	356	3	343	0
1931.	549	54	488	142	488	51	365	25	366	10	366	0	366	0
1932.	563	50	507	138	495	49	370	24	380	11	375	2	373	1
1933.	577	44	526	128	502	50	375	23	394	10	384	3	380	0
1934.	592	43	546	126	510	51	380	24	409	10	394	2	388	0
1935.	607	43	567	125	518	60	385	26	424	11	404	3	396	0
1936.	622	44	589	127	526	66	390	25	440	12	414	2	404	0
1937.	638	43	611	129	534	69	395	24	456	13	425	1	412	0
1938.	654	41	635	131	542	72	400	26	473	12	435	1	420	0
1939.	671	35	659	135	550	78	405	28	491	11	446	2	428	0
1940.	688	26	684	128	558	80	410	21	509	7	458	0	437	0
1941.	706	27	710	126	566	83	416	22	528	15	469	3	446	1
1942.	724	34	737	136	575	88	421	29	548	13	481	2	455	0
1943.	742	27	765	140	584	71	426	30	569	11	493	2	464	1
1944.	761	34	794	149	593	82	432	32	590	10	506	1	473	0
1945.	780	37	824	154	601	89	438	34	612	12	519	1	483	0
1946.	800	28	856	176	611	94	443	43	634	19	532	3	492	1
1947.	820	23	888	170	620	124	449	56	658	30	545	6	502	0
1948.	841	28	922	179	630	135	455	52	683	26	560	6	513	1
1949.	846	36	890	199	656	156	477	67	661	30	564	7	526	2
1950.	851	78	859	249	665	166	501	72	640	39	568	12	539	3
1951.	857	60	829	217	675	158	525	66	619	31	571	10	552	0
1952.	862	52	800	217	684	136	551	58	599	22	575	8	566	0

Година	15-19		20-24		25-29		30-34		35-39		40-44		45-49	
	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених
1953.	868	51	772	234	772	136	579	59	579	17	579	7	579	0
1954.	878	46	812	243	849	146	664	67	645	18	581	7	580	0
1955.	888	45	854	275	933	166	761	83	719	19	583	6	581	0
1956.	899	41	899	267	1026	163	872	79	801	17	586	7	581	0
1957.	909	28	946	237	1128	146	1000	61	893	18	589	3	582	0
1958.	920	31	995	249	1239	156	1146	79	995	15	590	3	582	0
1959.	931	27	1047	239	1362	157	1314	70	1109	13	593	2	583	1
1960.	942	41	1102	213	1498	151	1506	67	1235	21	595	3	583	0
1961.	954	43	1160	231	1646	158	1726	77	1378	25	598	2	584	0
1962.	1039	36	1241	239	1626	147	1729	62	1443	20	681	4	645	0
1963.	1132	38	1327	251	1607	165	1732	72	1511	12	776	5	712	0
1964.	1232	40	1419	248	1587	137	1734	81	1583	20	883	4	786	0
1965.	1342	51	1518	256	1568	165	1737	65	1658	19	1006	2	868	0
1966.	1462	76	1624	213	1550	145	1739	73	1737	14	1146	4	958	0
1967.	1592	69	1737	221	1531	147	1742	68	1819	23	1305	4	1058	1
1968.	1734	68	1857	262	1513	171	1745	75	1905	19	1486	4	1168	0
1969.	1888	59	1986	289	1494	185	1747	84	1996	16	1693	6	1289	0
1970.	2057	58	2124	310	1477	189	1750	91	2090	21	1923	5	1424	0
1971.	2241	61	2272	315	1459	186	1753	93	2191	19	2198	1	1573	0
1972.	2245	66	2246	326	1508	213	1728	85	2112	23	2118	4	1567	0
1973.	2249	71	2220	336	1558	236	1703	99	2036	21	2041	3	1562	0
1974.	2252	79	2195	358	1610	231	1679	80	1962	18	1967	2	1556	0
1975.	2256	69	2169	376	1663	222	1655	68	1891	31	1895	8	1550	0
1976.	2259	75	2144	400	1718	308	1631	71	1823	20	1826	6	1545	1
1977.	2263	76	2120	404	1776	284	1608	71	1757	18	1760	4	1539	1
1978.	2267	83	2095	439	1834	327	1585	101	1694	20	1696	2	1533	0
1979.	2270	84	2071	423	1895	360	1562	128	1632	31	1634	10	1528	1
1980.	2274	69	2047	388	1958	326	1540	126	1574	25	1574	6	1522	0
1981.	2278	68	2024	372	2024	312	1518	120	1518	21	1518	4	1518	0
1982.	2227	88	2019	379	2005	301	1592	114	1604	24	1600	7	1507	0
1983.	2177	56	2014	331	1987	320	1671	131	1695	31	1686	8	1497	0
1984.	2129	54	2009	328	1968	332	1752	146	1791	34	1777	5	1486	0
1985.	2081	59	2004	318	1950	282	1838	131	1892	34	1873	6	1475	0
1986.	2035	61	1999	278	1932	255	1928	124	1999	44	1974	8	1465	0

Година	15-19		20-24		25-29		30-34		35-39		40-44		45-49	
	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених	Број жена	Укупан број живорођених
1987.	1990	63	1994	257	1914	238	2023	120	2112	40	2080	4	1455	1
1988.	1945	56	1989	239	1897	245	2121	127	2232	31	2192	8	1444	0
1989.	1902	52	1984	274	1879	220	2226	112	2358	31	2310	9	1434	0
1990.	1859	43	1979	228	1862	213	2335	123	2492	27	2435	6	1424	0
1991.	1819	46	1975	251	1846	198	2451	118	2635	46	2568	9	1414	0
1992.	1827	47	1981	240	1868	183	2395	127	2569	33	2554	3	1502	0
1993.	1836	51	1987	181	1890	203	2340	124	2505	40	2540	3	1595	0
1994.	1844	51	1994	180	1912	178	2286	138	2442	34	2527	7	1694	0
1995.	1852	41	2000	200	1934	213	2233	125	2381	37	2513	9	1799	1
1996.	1860	38	2006	188	1957	186	2182	129	2322	46	2499	11	1910	0
1997.	1868	23	2013	186	1980	187	2132	110	2264	35	2486	4	2029	0
1998.	1876	28	2019	169	2003	201	2083	108	2207	25	2460	6	2155	2
1999.	1883	20	2026	165	2026	197	2035	115	2152	33	2446	9	2288	0
2000.	1894	25	2032	144	2050	198	1988	127	2098	36	2433	4	2430	1
2001.	1902	26	2039	164	2074	214	1942	133	2046	37	2420	8	2581	0
2002.	1907	28	2047	159	2099	196	1899	128	1995	37	2420	9	2743	1
2003.	1847	22	1996	160	2076	222	1915	134	2006	48	2366	15	2649	1
2004.	1789	18	1946	156	2053	236	1930	139	2016	48	2312	10	2559	0
2005.	1733	21	1897	138	2031	227	1946	131	2027	38	2260	8	2471	1
2006.	1678	26	1850	150	2009	202	1962	135	2038	53	2209	9	2387	1
2007.	1626	25	1804	137	1987	216	1978	159	2049	37	2159	9	2305	1
2008.	1574	20	1759	125	1965	216	1994	163	2059	62	2111	8	2226	0
2009.	1525	22	1715	117	1944	206	2011	155	2070	63	2063	11	2150	1
2010.	1477	17	1672	100	1923	216	2027	160	2081	56	2017	8	2077	0
2011.	1432	11	1631	99	1902	187	2045	143	2093	71	1972	10	2007	0

Извор: Матичне књиге рођених у Шапцу за период од 1900. до 2011. године

Прилог 15. Стопа укупног фертилитета (СУФ) у Сремској Митровици
у периоду од 1900. до 2011. године

Година	Стопа укупног фертилитета	Година	Стопа укупног фертилитета	Година	Стопа укупног фертилитета	Година	Стопа укупног фертилитета
1900.	1,33	1928.	3,15	1956.	2,25	1984.	1,70
1901.	1,23	1929.	3,28	1957.	1,88	1985.	1,66
1902.	1,22	1930.	3,26	1958.	2,13	1986.	1,55
1903.	1,32	1931.	3,03	1959.	2,14	1987.	1,56
1904.	1,38	1932.	2,94	1960.	2,09	1988.	1,53
1905.	1,37	1933.	3,09	1961.	2,46	1989.	1,49
1906.	1,51	1934.	2,56	1962.	2,30	1990.	1,52
1907.	1,39	1935.	2,78	1963.	2,64	1991.	1,60
1908.	1,40	1936.	2,37	1964.	2,73	1992.	1,52
1909.	1,70	1937.	2,75	1965.	2,72	1993.	1,64
1910.	1,44	1938.	2,45	1966.	2,48	1994.	1,36
1911.	1,61	1939.	2,35	1967.	2,23	1995.	1,38
1912.	1,60	1940.	2,30	1968.	2,10	1996.	1,30
1913.	1,36	1941.	1,95	1969.	1,72	1997.	1,57
1914.	1,25	1942.	2,05	1970.	1,83	1998.	1,40
1915.	0,88	1943.	1,92	1971.	1,74	1999.	1,25
1916.	0,98	1944.	1,85	1972.	1,74	2000.	1,28
1917.	1,04	1945.	1,74	1973.	1,85	2001.	1,42
1918.	1,09	1946.	3,17	1974.	1,83	2002.	1,53
1919.	1,68	1947.	3,61	1975.	1,97	2003.	1,64
1920.	1,63	1948.	2,80	1976.	2,02	2004.	1,48
1921.	1,74	1949.	3,28	1977.	1,83	2005.	1,44
1922.	1,64	1950.	4,25	1978.	1,93	2006.	1,41
1923.	1,81	1951.	3,08	1979.	2,03	2007.	1,39
1924.	1,52	1952.	3,53	1980.	1,91	2008.	1,35
1925.	1,89	1953.	3,13	1981.	1,76	2009.	1,44
1926.	2,32	1954.	2,84	1982.	1,67	2010.	1,43
1927.	2,59	1955.	2,68	1983.	1,70	2011.	1,29

Извор: Матичне књиге рођених у Сремској Митровици за период од 1900. до 2011. године

Прилог 16. Стопа укупног фертилитета (СУФ) у Шапцу у периоду
од 1900. до 2011. године

Година	Стопа укупног фертилитета	Година	Стопа укупног фертилитета	Година	Стопа укупног фертилитета	Година	Стопа укупног фертилитета
1900.	2,12	1928.	3,07	1956.	3,13	1984.	2,31
1901.	2,28	1929.	3,07	1957.	2,49	1985.	2,12
1902.	2,13	1930.	3,17	1958.	2,49	1986.	1,96
1903.	2,02	1931.	2,96	1959.	2,21	1987.	1,83
1904.	2,00	1932.	2,82	1960.	2,02	1988.	1,78
1905.	2,23	1933.	2,57	1961.	2,03	1989.	1,75
1906.	1,81	1934.	2,48	1962.	1,87	1990.	1,59
1907.	1,77	1935.	2,55	1963.	1,91	1991.	1,64
1908.	2,26	1936.	2,54	1964.	1,79	1992.	1,56
1909.	2,02	1937.	2,50	1965.	1,81	1993.	1,48
1910.	2,20	1938.	2,48	1966.	1,65	1994.	1,44
1911.	2,22	1939.	2,47	1967.	1,61	1995.	1,54
1912.	2,36	1940.	2,17	1968.	1,74	1996.	1,46
1913.	1,45	1941.	2,27	1969.	1,80	1997.	1,34
1914.	0,18	1942.	2,41	1970.	1,83	1998.	1,43
1915.	0,12	1943.	2,18	1971.	1,78	1999.	1,32
1916.	0,75	1944.	2,32	1972.	1,89	2000.	1,38
1917.	0,66	1945.	2,41	1973.	2,02	2001.	1,54
1918.	0,69	1946.	2,65	1974.	2,00	2002.	1,48
1919.	1,71	1947.	3,00	1975.	2,00	2003.	1,78
1920.	2,26	1948.	3,03	1976.	2,30	2004.	1,75
1921.	3,00	1949.	3,53	1977.	2,21	2005.	1,63
1922.	3,34	1950.	4,32	1978.	2,51	2006.	1,58
1923.	3,44	1951.	3,80	1979.	2,70	2007.	1,52
1924.	3,09	1952.	3,44	1980.	2,44	2008.	1,55
1925.	3,55	1953.	3,41	1981.	2,32	2009.	1,65
1926.	3,13	1954.	3,32	1982.	2,34	2010.	1,57
1927.	3,29	1955.	3,49	1983.	2,26	2011.	1,41

Извор: Матичне књиге рођених у Шапцу за период од 1900. до 2011. године

**Прилог 17. Средње године рађања у Сремској Митровици у периоду
од 1900. до 2011. године**

Година	Средње године рађања	Година	Средње године рађања	Година	Средње године рађања	Година	Средње године рађања
1900.	21,05	1928.	21,80	1956.	25,73	1984.	25,65
1901.	21,07	1929.	21,97	1957.	25,38	1985.	25,09
1902.	21,02	1930.	22,38	1958.	25,28	1986.	25,13
1903.	20,86	1931.	22,00	1959.	25,13	1987.	25,79
1904.	21,40	1932.	21,86	1960.	25,21	1988.	26,09
1905.	21,44	1933.	22,28	1961.	25,34	1989.	26,23
1906.	21,44	1934.	21,74	1962.	25,71	1990.	26,12
1907.	21,08	1935.	22,41	1963.	25,71	1991.	26,62
1908.	20,64	1936.	22,37	1964.	25,44	1992.	26,57
1909.	20,53	1937.	22,34	1965.	25,03	1993.	27,31
1910.	20,76	1938.	22,34	1966.	24,75	1994.	27,35
1911.	20,74	1939.	22,68	1967.	24,78	1995.	27,13
1912.	20,86	1940.	23,01	1968.	23,91	1996.	26,94
1913.	20,82	1941.	23,02	1969.	23,58	1997.	26,96
1914.	21,44	1942.	23,24	1970.	24,00	1998.	27,16
1915.	21,27	1943.	23,36	1971.	24,00	1999.	27,16
1916.	21,01	1944.	23,46	1972.	24,02	2000.	27,51
1917.	21,61	1945.	23,67	1973.	24,01	2001.	27,98
1918.	21,64	1946.	24,10	1974.	24,26	2002.	27,79
1919.	23,25	1947.	24,89	1975.	24,67	2003.	28,02
1920.	23,07	1948.	24,93	1976.	25,03	2004.	28,24
1921.	23,07	1949.	25,5	1977.	25,01	2005.	29,34
1922.	22,87	1950.	25,95	1978.	25,08	2006.	29,23
1923.	20,71	1951.	25,33	1979.	24,99	2007.	28,80
1924.	21,07	1952.	24,84	1980.	25,04	2008.	28,85
1925.	21,76	1953.	24,93	1981.	25,42	2009.	29,89
1926.	21,82	1954.	24,80	1982.	25,49	2010.	29,91
1927.	21,73	1955.	25,06	1983.	25,62	2011.	30,14

Извор: Матичне књиге рођених у Сремској Митровици за период од 1900. до 2011. године

Прилог 18. Средње године рађања у Шапцу у периоду од 1900. до 2011. године

Година	Средње године рађања	Година	Средње године рађања	Година	Средње године рађања	Година	Средње године рађања
1900.	18,89	1928.	23,64	1956.	24,53	1984.	25,26
1901.	18,99	1929.	23,22	1957.	24,59	1985.	25,07
1902.	19,03	1930.	23,05	1958.	24,48	1986.	25,05
1903.	19,08	1931.	23,02	1959.	24,03	1987.	25,55
1904.	19,78	1932.	23,59	1960.	24,55	1988.	25,84
1905.	19,97	1933.	22,87	1961.	25,19	1989.	25,68
1906.	19,63	1934.	22,94	1962.	25,31	1990.	25,88
1907.	19,96	1935.	22,81	1963.	25,05	1991.	26,18
1908.	19,91	1936.	22,89	1964.	25,22	1992.	26,00
1909.	20,56	1937.	22,95	1965.	25,08	1993.	26,27
1910.	20,59	1938.	22,73	1966.	24,35	1994.	26,63
1911.	20,68	1939.	22,65	1967.	24,83	1995.	26,53
1912.	20,98	1940.	22,61	1968.	23,00	1996.	26,49
1913.	20,92	1941.	22,97	1969.	22,04	1997.	26,61
1914.	21,12	1942.	22,33	1970.	23,00	1998.	26,51
1915.	22,50	1943.	22,76	1971.	23,05	1999.	27,02
1916.	22,89	1944.	23,69	1972.	24,03	2000.	27,17
1917.	23,04	1945.	23,99	1973.	24,06	2001.	27,09
1918.	22,98	1946.	24,77	1974.	23,84	2002.	27,26
1919.	23,99	1947.	25,03	1975.	24,13	2003.	27,22
1920.	24,28	1948.	25,59	1976.	25,09	2004.	27,61
1921.	25,17	1949.	25,20	1977.	24,43	2005.	27,52
1922.	25,09	1950.	25,03	1978.	24,58	2006.	27,56
1923.	24,52	1951.	24,84	1979.	24,79	2007.	27,64
1924.	24,03	1952.	24,14	1980.	24,68	2008.	28,15
1925.	23,52	1953.	24,06	1981.	24,73	2009.	28,48
1926.	23,52	1954.	24,26	1982.	24,96	2010.	28,41
1927.	23,64	1955.	24,33	1983.	25,27	2011.	28,62

Извор: Матичне књиге рођених у Шапцу за период од 1900. до 2011. године

Прилог 19. Темпо ефекат у опадању фертилитета у Сремској Митровици у периоду од 1900. до 2011. године

Година	Темпо дисторзија	Темпо подешена стопа укупног фертилитета	Година	Темпо дисторзија	Темпо подешена стопа укупног фертилитета	Година	Темпо дисторзија	Темпо подешена стопа укупног фертилитета	Година	Темпо дисторзија	Темпо подешена стопа укупног фертилитета
1900.	-0,01	1,34	1928.	-0,43	3,58	1956.	-0,43	2,68	1984.	0,36	1,34
1901.	0,02	1,21	1929.	-1,34	4,62	1957.	0,35	1,53	1985.	0,34	1,32
1902.	0,12	1,11	1930.	-0,05	3,31	1958.	0,24	1,89	1986.	-0,83	2,38
1903.	-0,31	1,63	1931.	0,63	2,41	1959.	0,07	2,07	1987.	-1,44	3,00
1904.	-0,56	1,94	1932.	-0,48	3,42	1960.	-0,24	2,33	1988.	-0,43	1,96
1905.	-0,03	1,40	1933.	0,18	2,92	1961.	-0,82	3,28	1989.	-0,02	1,52
1906.	0,23	1,28	1934.	-0,18	2,74	1962.	-0,52	2,82	1990.	-0,37	1,88
1907.	0,40	0,99	1935.	-1,28	4,06	1963.	0,31	2,33	1991.	-0,46	2,06
1908.	0,30	1,10	1936.	0,08	2,29	1964.	0,69	2,04	1992.	-0,80	2,32
1909.	-0,11	1,80	1937.	0,04	2,71	1965.	0,70	2,03	1993.	-1,05	2,68
1910.	-0,17	1,61	1938.	-0,50	2,95	1966.	0,28	2,21	1994.	0,11	1,25
1911.	-0,08	1,69	1939.	-1,18	3,53	1967.	0,66	1,57	1995.	0,23	1,14
1912.	-0,07	1,67	1940.	-0,47	2,78	1968.	0,79	1,31	1996.	0,10	1,20
1913.	-0,56	1,91	1941.	-0,25	2,21	1969.	-0,08	1,80	1997.	-0,19	1,77
1914.	-0,36	1,61	1942.	-0,42	2,47	1970.	-0,49	2,32	1998.	-0,16	1,55
1915.	0,16	0,73	1943.	-0,24	2,16	1971.	-0,02	1,76	1999.	-0,26	1,51
1916.	-0,20	1,18	1944.	-0,34	2,19	1972.	-0,01	1,75	2000.	-0,89	2,17
1917.	-0,48	1,51	1945.	-0,82	2,56	1973.	-0,25	2,10	2001.	-0,23	1,65
1918.	-4,97	6,06	1946.	-4,96	8,13	1974.	-0,90	2,73	2002.	-0,03	1,56
1919.	-4,21	5,88	1947.	-2,56	6,18	1975.	-1,23	3,20	2003.	-0,48	2,12
1920.	0,13	1,50	1948.	-1,23	4,03	1976.	-0,41	2,43	2004.	-2,87	4,35
1921.	0,16	1,58	1949.	-3,42	6,70	1977.	-0,05	1,88	2005.	-1,41	2,86
1922.	0,89	0,75	1950.	0,33	3,92	1978.	0,02	1,91	2006.	0,30	1,11
1923.	0,86	0,95	1951.	1,10	1,98	1979.	0,04	1,99	2007.	0,22	1,17
1924.	-1,68	3,20	1952.	0,59	2,94	1980.	-0,52	2,43	2008.	-1,62	2,98
1925.	-1,14	3,03	1953.	0,06	3,07	1981.	-0,51	2,27	2009.	-1,63	3,07
1926.	0,03	2,29	1954.	-0,20	3,04	1982.	-0,19	1,85	2010.	-0,20	1,64
1927.	0,03	2,56	1955.	-2,33	5,00	1983.	-0,15	1,85	2011.	-0,17	1,46

Извор: Матичне књиге рођених у Сремској Митровици за период од 1900. до 2011. године

Прилог 20. Темпо ефекат у опадању фертилитета у Шапцу у периоду
од 1900. до 2011. године

Година	Темпо дисторзија	Темпо подешена стопа укупног фертилитета	Година	Темпо дисторзија	Темпо подешена стопа укупног фертилитета	Година	Темпо дисторзија	Темпо подешена стопа укупног фертилитета	Година	Темпо дисторзија	Темпо подешена стопа укупног фертилитета
1900.	-0,11	2,23	1928.	0,53	2,53	1956.	-0,47	3,60	1984.	0,21	2,10
1901.	-0,17	2,45	1929.	0,70	2,37	1957.	0,06	2,43	1985.	0,20	1,92
1902.	-0,10	2,23	1930.	0,29	2,88	1958.	0,55	1,95	1986.	-0,62	2,58
1903.	-1,21	3,23	1931.	-1,09	4,05	1959.	-0,08	2,29	1987.	-1,20	3,03
1904.	-1,60	3,60	1932.	0,20	2,62	1960.	-2,79	4,81	1988.	-0,12	1,90
1905.	0,16	2,08	1933.	0,63	1,94	1961.	-1,25	3,28	1989.	-0,04	1,79
1906.	0,01	1,80	1934.	0,07	2,41	1962.	0,12	1,74	1990.	-0,53	2,12
1907.	-0,29	2,06	1935.	0,06	2,49	1963.	0,08	1,82	1991.	-0,10	1,75
1908.	-0,97	3,22	1936.	-0,19	2,73	1964.	-0,03	1,81	1992.	-0,07	1,63
1909.	-1,04	3,07	1937.	0,18	2,31	1965.	0,55	1,26	1993.	-0,68	2,16
1910.	-0,14	2,34	1938.	0,32	2,16	1966.	0,18	1,47	1994.	-0,22	1,66
1911.	-0,54	2,75	1939.	0,14	2,33	1967.	0,65	0,96	1995.	0,10	1,44
1912.	-0,32	2,68	1940.	-0,41	2,58	1968.	1,02	0,73	1996.	-0,06	1,52
1913.	-0,11	1,56	1941.	0,28	1,99	1969.	0,00	1,80	1997.	-0,01	1,35
1914.	-0,67	0,85	1942.	0,23	2,18	1970.	-1,87	3,70	1998.	-0,37	1,80
1915.	-0,93	1,05	1943.	-4,64	6,83	1971.	-1,89	3,67	1999.	-0,65	1,98
1916.	-0,28	1,03	1944.	-3,70	6,02	1972.	-1,93	3,82	2000.	-0,05	1,43
1917.	-0,03	0,69	1945.	-2,83	5,23	1973.	0,18	1,85	2001.	-0,07	1,61
1918.	-0,62	1,31	1946.	-2,87	5,51	1974.	-0,07	2,07	2002.	-0,10	1,58
1919.	-3,18	4,89	1947.	-2,09	5,09	1975.	-3,33	5,32	2003.	-0,38	2,16
1920.	-3,25	5,51	1948.	-0,28	3,32	1976.	-0,41	2,70	2004.	-0,31	2,06
1921.	-2,04	5,05	1949.	0,77	2,76	1977.	0,45	1,76	2005.	0,04	1,59
1922.	0,82	2,52	1950.	0,66	3,66	1978.	-0,55	3,06	2006.	-0,10	1,68
1923.	1,19	2,25	1951.	1,17	2,63	1979.	-0,14	2,84	2007.	-0,63	2,15
1924.	1,03	2,06	1952.	0,96	2,47	1980.	0,07	2,37	2008.	-1,12	2,67
1925.	0,72	2,83	1953.	-0,22	3,63	1981.	-0,38	2,70	2009.	-0,25	1,90
1926.	-0,20	3,33	1954.	-0,52	3,84	1982.	-0,87	3,21	2010.	-0,12	1,69
1927.	-0,21	3,50	1955.	-0,54	4,03	1983.	-0,40	2,66	2011.	-0,17	1,58

Извор: Матичне књиге рођених у Шапцу за период од 1900. до 2011. године

Прилог 21. Укупан број закључених бракова у Сремској Митровици
(према месту рођења супружника) у периоду од 1900. до 2011. године

Година	Закључени бракови			Година	Закључени бракови			Година	Закључени бракови			Година	Закључени бракови		
	SS	S M	MS		SS	SM	MS		SS	S M	M S		SS	SM	MS
1900.	87	0	9	1928.	95	9	14	1956.	40	1	0	1984.	51	6	1
1901.	68	1	8	1929.	66	5	18	1957.	40	1	0	1985.	39	9	5
1902.	80	0	11	1930.	79	6	14	1958.	42	1	2	1986.	52	6	3
1903.	67	6	10	1931.	68	10	22	1959.	53	0	4	1987.	45	4	4
1904.	77	4	17	1932.	72	5	15	1960.	44	1	3	1988.	53	13	3
1905.	78	3	22	1933.	72	3	12	1961.	42	1	1	1989.	48	6	9
1906.	89	5	26	1934.	74	3	7	1962.	51	0	2	1990.	27	11	2
1907.	110	9	26	1935.	68	16	4	1963.	60	0	3	1991.	29	5	4
1908.	62	41	17	1936.	70	10	6	1964.	76	0	2	1992.	42	12	1
1909.	88	7	19	1937.	60	15	11	1965.	43	0	1	1993.	43	5	6
1910.	62	4	23	1938.	71	12	2	1966.	55	0	0	1994.	49	0	14
1911.	86	11	24	1939.	75	10	19	1967.	63	2	2	1995.	37	8	9
1912.	57	8	18	1940.	47	12	7	1968.	48	0	1	1996.	38	6	6
1913.	78	7	39	1941.	78	5	6	1969.	49	3	1	1997.	42	8	4
1914.	47	30	22	1942.	48	6	5	1970.	66	0	0	1998.	38	12	6
1915.	23	2	6	1943.	59	3	5	1971.	52	3	1	1999.	39	11	5
1916.	27	5	6	1944.	52	0	3	1972.	49	2	3	2000.	34	17	10
1917.	24	7	13	1945.	34	1	10	1973.	51	3	3	2001.	46	12	8
1918.	83	7	13	1946.	28	1	5	1974.	66	1	1	2002.	36	16	12
1919.	160	17	28	1947.	42	0	4	1975.	64	0	1	2003.	30	15	16
1920.	138	16	43	1948.	54	6	1	1976.	71	2	1	2004.	43	10	10
1921.	71	11	18	1949.	45	1	3	1977.	73	1	1	2005.	34	20	17
1922.	85	7	32	1950.	44	4	4	1978.	58	0	2	2006.	39	23	11
1923.	89	4	21	1951.	38	0	4	1979.	60	5	2	2007.	55	35	18
1924.	71	1	25	1952.	43	0	2	1980.	44	8	7	2008.	96	42	47
1925.	65	9	12	1953.	32	1	3	1981.	41	10	2	2009.	127	56	61
1926.	71	5	9	1954.	38	0	1	1982.	51	5	4	2010.	97	52	51
1927.	79	13	14	1955.	34	0	2	1983.	44	6	1	2011.	123	58	45

Извор: Матичне књиге венчаних у Сремској Митровици за период од 1900. до 2011. године

Прилог 22. Укупан број закључених бракова у Шапцу
(према месту рођења супружника) у периоду од 1900. до 2011. године

Година	Закључени бракови			Година	Закључени бракови			Година	Закључени бракови			Година	Закључени бракови		
	SS	SM	M S		SS	SM	MS		SS	SM	MS		SS	SM	MS
1900.	100	5	4	1928.	225	0	1	1956.	8	41	30	1984.	133	180	13
1901.	90	1	6	1929.	220	5	4	1957.	12	43	31	1985.	161	156	110
1902.	85	12	5	1930.	236	2	3	1958.	12	49	28	1986.	119	150	122
1903.	85	3	3	1931.	234	3	15	1959.	15	35	32	1987.	143	137	139
1904.	100	1	12	1932.	244	2	5	1960.	13	41	29	1988.	166	137	95
1905.	125	1	3	1933.	231	0	15	1961.	11	50	22	1989.	197	156	149
1906.	138	0	3	1934.	208	7	19	1962.	14	46	28	1990.	161	127	85
1907.	162	4	6	1935.	221	4	8	1963.	19	48	29	1991.	186	120	70
1908.	135	1	2	1936.	204	7	9	1964.	7	17	74	1992.	200	122	102
1909.	120	1	8	1937.	203	4	11	1965.	18	50	42	1993.	192	120	90
1910.	100	2	3	1938.	199	4	16	1966.	8	44	49	1994.	175	141	96
1911.	142	0	0	1939.	182	3	6	1967.	27	52	55	1995.	164	126	85
1912.	85	4	7	1940.	154	7	8	1968.	21	40	30	1996.	189	111	73
1913.	130	1	4	1941.	119	2	4	1969.	26	57	53	1997.	188	129	89
1914.	56	2	7	1942.	70	11	18	1970.	39	65	61	1998.	183	133	92
1915.	20	1	4	1943.	80	11	7	1971.	33	76	66	1999.	179	99	68
1916.	26	0	4	1944.	70	8	9	1972.	41	88	64	2000.	231	127	89
1917.	40	1	1	1945.	65	10	13	1973.	35	95	74	2001.	244	109	71
1918.	80	2	6	1946.	8	31	24	1974.	48	105	84	2002.	221	118	76
1919.	160	3	5	1947.	34	45	46	1975.	50	113	94	2003.	245	115	85
1920.	140	3	4	1948.	73	67	20	1976.	74	112	85	2004.	259	102	84
1921.	132	3	5	1949.	16	53	44	1977.	69	124	106	2005.	215	106	96
1922.	174	2	6	1950.	23	30	34	1978.	82	160	114	2006.	247	107	96
1923.	190	2	6	1951.	16	45	24	1979.	98	146	126	2007.	269	121	87
1924.	201	3	2	1952.	9	37	36	1980.	85	134	109	2008.	253	100	98
1925.	174	1	5	1953.	22	46	18	1981.	116	166	125	2009.	227	108	104
1926.	186	2	4	1954.	20	45	47	1982.	98	157	104	2010.	221	123	104
1927.	216	0	3	1955.	22	30	41	1983.	116	142	109	2011.	232	115	88

Извор: Матичне књиге венчаних у Шапцу за период од 1900. до 2011. године

Прилог 23. Укупан број разведених бракова у Сремској Митровици у периоду
од 1900. до 2011. године

Година	Разведени бракови	Година	Разведени бракови	Година	Разведени бракови	Година	Разведени бракови
1900.	0	1928.	3	1956.	1	1984.	12
1901.	0	1929.	2	1957.	0	1985.	10
1902.	0	1930.	7	1958.	1	1986.	12
1903.	0	1931.	6	1959.	0	1987.	7
1904.	0	1932.	4	1960.	3	1988.	15
1905.	0	1933.	6	1961.	3	1989.	15
1906.	0	1934.	4	1962.	1	1990.	7
1907.	1	1935.	5	1963.	1	1991.	9
1908.	0	1936.	5	1964.	1	1992.	18
1909.	1	1937.	5	1965.	3	1993.	10
1910.	0	1938.	4	1966.	4	1994.	14
1911.	1	1939.	9	1967.	4	1995.	13
1912.	0	1940.	7	1968.	0	1996.	10
1913.	0	1941.	7	1969.	4	1997.	16
1914.	1	1942.	6	1970.	0	1998.	18
1915.	0	1943.	8	1971.	4	1999.	13
1916.	0	1944.	7	1972.	4	2000.	21
1917.	0	1945.	1	1973.	6	2001.	19
1918.	0	1946.	0	1974.	3	2002.	17
1919.	0	1947.	0	1975.	8	2003.	20
1920.	1	1948.	1	1976.	3	2004.	19
1921.	0	1949.	0	1977.	4	2005.	23
1922.	2	1950.	0	1978.	3	2006.	19
1923.	0	1951.	0	1979.	7	2007.	36
1924.	3	1952.	1	1980.	6	2008.	19
1925.	0	1953.	1	1981.	7	2009.	18
1926.	0	1954.	0	1982.	6	2010.	15
1927.	1	1955.	1	1983.	5	2011.	16

Извор: Матичне књиге венчаних у Сремској Митровици за период од 1900. до 2011. године

Прилог 24. Укупан број разведених бракова у Шапцу у периоду
од 1900. до 2011. године

Година	Разведени бракови	Година	Разведени бракови	Година	Разведени бракови	Година	Разведени бракови
1900.	0	1928.	0	1956.	4	1984.	12
1901.	0	1929.	0	1957.	2	1985.	14
1902.	0	1930.	1	1958.	2	1986.	12
1903.	0	1931.	0	1959.	3	1987.	9
1904.	0	1932.	0	1960.	2	1988.	9
1905.	0	1933.	2	1961.	6	1989.	11
1906.	0	1934.	0	1962.	6	1990.	9
1907.	0	1935.	0	1963.	8	1991.	11
1908.	0	1936.	1	1964.	3	1992.	21
1909.	0	1937.	1	1965.	3	1993.	25
1910.	0	1938.	0	1966.	5	1994.	26
1911.	0	1939.	4	1967.	4	1995.	27
1912.	0	1940.	3	1968.	2	1996.	27
1913.	0	1941.	1	1969.	2	1997.	23
1914.	0	1942.	4	1970.	2	1998.	27
1915.	0	1943.	3	1971.	2	1999.	20
1916.	1	1944.	0	1972.	5	2000.	28
1917.	1	1945.	3	1973.	3	2001.	29
1918.	2	1946.	3	1974.	1	2002.	21
1919.	0	1947.	9	1975.	1	2003.	26
1920.	0	1948.	8	1976.	3	2004.	20
1921.	0	1949.	4	1977.	4	2005.	17
1922.	0	1950.	2	1978.	4	2006.	26
1923.	0	1951.	2	1979.	4	2007.	23
1924.	0	1952.	4	1980.	3	2008.	22
1925.	1	1953.	6	1981.	5	2009.	17
1926.	1	1954.	6	1982.	4	2010.	11
1927.	1	1955.	3	1983.	5	2011.	8

Извор: Матичне књиге венчаних у Шапцу за период од 1900. до 2011. године

Прилог 25. Просечна старост супружника приликом склапања брака у Сремској
Митровици у периоду од 1900. до 2011. године

Година	Просечна старост невесте	Просечна старост женика	Година	Просечна старост невесте	Просечна старост женика	Година	Просечна старост невесте	Просечна старост женика	Година	Просечна старост невесте	Просечна старост женика
1900.	19,8	22,2	1928.	21,9	25,1	1956.	25,2	28,6	1984.	25,2	30,2
1901.	20,0	22,3	1929.	22,2	27,3	1957.	25,4	31,0	1985.	26,0	29,8
1902.	20,7	22,5	1930.	21,8	25,6	1958.	23,3	27,1	1986.	25,4	29,8
1903.	20,0	22,7	1931.	21,8	26,1	1959.	24,6	28,5	1987.	25,5	30,1
1904.	20,5	22,8	1932.	22,6	24,8	1960.	23,5	27,0	1988.	28,0	30,3
1905.	20,5	23,0	1933.	23,0	25,8	1961.	24,8	27,8	1989.	26,5	30,1
1906.	20,6	23,0	1934.	23,9	25,9	1962.	24,9	30,2	1990.	26,9	30,3
1907.	20,8	23,3	1935.	23,6	28,0	1963.	24,8	30,2	1991.	27,1	30,8
1908.	20,9	23,1	1936.	24,0	28,4	1964.	24,7	30,5	1992.	28,2	31,3
1909.	21,2	24,3	1937.	22,8	27,6	1965.	23,2	27,3	1993.	29,3	31,7
1910.	21,9	25,4	1938.	24,3	29,7	1966.	24,6	28,9	1994.	28,6	30,9
1911.	22,0	26,2	1939.	24,5	29,9	1967.	25,1	30,0	1995.	28,3	31,6
1912.	21,3	25,8	1940.	25,9	30,0	1968.	23,6	28,6	1996.	27,9	31,3
1913.	21,9	25,3	1941.	24,7	29,6	1969.	25,1	28,9	1997.	27,9	30,9
1914.	21,4	25,2	1942.	25,1	30,9	1970.	24,5	28,4	1998.	27,9	30,8
1915.	23,3	28,9	1943.	23,3	27,5	1971.	23,6	27,7	1999.	28,5	31,3
1916.	25,0	27,1	1944.	25,9	32,3	1972.	25,0	30,7	2000.	28,3	31,2
1917.	22,7	25,2	1945.	25,8	29,7	1973.	24,8	29,4	2001.	28,6	31,2
1918.	22,0	25,3	1946.	24,9	30,7	1974.	25,1	29,9	2002.	28,9	31,5
1919.	21,4	24,5	1947.	24,2	29,5	1975.	24,1	28,9	2003.	30,1	32,6
1920.	21,7	24,9	1948.	25,7	28,8	1976.	24,6	28,6	2004.	30,0	32,6
1921.	21,3	24,4	1949.	23,5	27,0	1977.	24,3	28,9	2005.	30,4	32,1
1922.	21,5	25,0	1950.	23,4	28,2	1978.	25,9	29,0	2006.	31,0	33,3
1923.	21,8	25,3	1951.	25,4	30,0	1979.	25,1	29,6	2007.	30,0	33,5
1924.	21,4	25,3	1952.	25,4	29,2	1980.	25,7	29,7	2008.	30,2	33,6
1925.	21,7	26,4	1953.	27,7	29,1	1981.	24,7	30,5	2009.	30,6	34,0
1926.	22,2	26,2	1954.	25,8	29,8	1982.	27,0	31,0	2010.	29,9	33,7
1927.	22,8	27,6	1955.	24,5	27,8	1983.	25,2	30,9	2011.	30,6	34,5

Извор: Матичне књиге венчаних у Сремској Митровици за период од 1900. до 2011. године

Прилог 26. Просечна старост супружника приликом склапања брака у Шапцу
у периоду од 1900. до 2011. године

Година	Просечна старост невесте	Просечна старост женика	Година	Просечна старост невесте	Просечна старост женика	Година	Просечна старост невесте	Просечна старост женика	Година	Просечна старост невесте	Просечна старост женика
1900.	18,5	21,3	1928.	20,5	23,9	1956.	24,1	27,7	1984.	25,1	29,3
1901.	18,9	21,6	1929.	20,1	23,5	1957.	24,3	28,5	1985.	25,0	29,0
1902.	19,2	21,7	1930.	20,8	23,6	1958.	24,9	28,3	1986.	25,0	29,9
1903.	19,0	21,9	1931.	20,6	23,9	1959.	24,9	28,7	1987.	24,9	28,6
1904.	19,3	22,1	1932.	20,9	24,3	1960.	25,1	28,1	1988.	25,0	28,6
1905.	19,5	22,5	1933.	20,6	24,1	1961.	25,3	29,8	1989.	25,0	28,4
1906.	19,7	22,7	1934.	20,8	24,3	1962.	25,1	29,6	1990.	24,8	28,4
1907.	19,4	22,9	1935.	20,9	24,3	1963.	24,5	29,1	1991.	25,4	29,0
1908.	19,7	22,8	1936.	21,0	24,6	1964.	24,4	29,6	1992.	26,6	30,2
1909.	19,9	23,9	1937.	21,0	24,8	1965.	24,5	29,4	1993.	25,3	28,8
1910.	20,1	24,3	1938.	21,2	24,9	1966.	24,3	29,6	1994.	25,8	29,1
1911.	20,4	24,7	1939.	21,0	25,0	1967.	24,4	29,8	1995.	26,2	29,7
1912.	20,4	24,9	1940.	21,6	25,1	1968.	24,0	28,9	1996.	26,7	30,5
1913.	20,1	25,0	1941.	20,4	25,2	1969.	23,9	28,1	1997.	25,7	29,8
1914.	21,1	25,7	1942.	21,7	25,0	1970.	23,1	28,9	1998.	26,0	29,5
1915.	21,5	26,9	1943.	21,7	24,9	1971.	22,5	27,2	1999.	26,4	30,3
1916.	21,6	26,1	1944.	20,3	23,0	1972.	23,2	28,0	2000.	26,4	30,8
1917.	21,3	25,7	1945.	22,1	25,9	1973.	23,5	28,5	2001.	26,8	31,0
1918.	20,6	25,1	1946.	23,7	24,9	1974.	23,7	27,8	2002.	26,1	30,8
1919.	20,1	23,6	1947.	24,6	25,8	1975.	23,9	28,1	2003.	25,9	30,9
1920.	20,0	23,1	1948.	24,9	26,6	1976.	24,1	28,2	2004.	26,7	32,0
1921.	19,7	23,5	1949.	24,1	26,8	1977.	24,1	27,8	2005.	26,9	31,8
1922.	19,8	23,9	1950.	24,6	28,0	1978.	23,8	28,2	2006.	26,9	31,4
1923.	20,9	23,7	1951.	25,3	26,9	1979.	24,5	28,6	2007.	27,0	31,9
1924.	20,5	24,1	1952.	25,2	26,9	1980.	23,7	27,9	2008.	27,1	32,0
1925.	20,7	23,9	1953.	25,0	26,5	1981.	24,5	28,7	2009.	27,6	32,3
1926.	20,6	23,1	1954.	24,2	27,5	1982.	24,6	28,6	2010.	27,2	32,7
1927.	20,1	23,4	1955.	23,7	26,7	1983.	24,8	28,2	2011.	27,8	32,7

Извор: Матичне књиге венчаних у Шапцу за период од 1900. до 2011. године

Прилог 27. Укупан број брачно и ванбрачно живорођених у Сремској Митровици
у периоду од 1900. до 2011. године

Година	Брачно	Ванбрачно	Година	Брачно	Ванбрачно	Година	Брачно	Ванбрачно	Година	Брачно	Ванбрачно
1900.	98	15	1928.	259	28	1956.	306	14	1984.	532	9
1901.	94	13	1929.	273	31	1957.	268	12	1985.	510	9
1902.	95	12	1930.	288	22	1958.	325	12	1986.	465	11
1903.	107	11	1931.	272	20	1959.	343	14	1987.	460	10
1904.	112	13	1932.	266	18	1960.	353	11	1988.	444	9
1905.	110	15	1933.	283	16	1961.	439	12	1989.	423	12
1906.	126	12	1934.	234	15	1962.	435	11	1990.	420	13
1907.	116	13	1935.	256	15	1963.	516	10	1991.	434	15
1908.	117	14	1936.	221	14	1964.	565	12	1992.	412	15
1909.	142	16	1937.	259	12	1965.	592	13	1993.	450	13
1910.	122	13	1938.	233	11	1966.	556	14	1994.	367	16
1911.	132	18	1939.	224	12	1967.	520	16	1995.	371	15
1912.	136	12	1940.	219	13	1968.	517	12	1996.	345	17
1913.	112	13	1941.	178	20	1969.	441	15	1997.	422	16
1914.	95	19	1942.	175	21	1970.	488	18	1998.	371	17
1915.	70	11	1943.	169	26	1971.	491	12	1999.	327	17
1916.	81	8	1944.	162	28	1972.	496	13	2000.	335	19
1917.	85	9	1945.	156	19	1973.	542	11	2001.	369	22
1918.	90	7	1946.	303	19	1974.	544	12	2002.	395	23
1919.	135	11	1947.	345	18	1975.	591	13	2003.	418	25
1920.	127	16	1948.	325	16	1976.	615	14	2004.	366	26
1921.	134	18	1949.	380	15	1977.	567	10	2005.	352	28
1922.	133	13	1950.	494	15	1978.	606	9	2006.	338	29
1923.	144	18	1951.	359	14	1979.	638	16	2007.	330	27
1924.	123	16	1952.	411	15	1980.	614	12	2008.	313	29
1925.	150	19	1953.	367	12	1981.	585	14	2009.	337	27
1926.	188	21	1954.	347	15	1982.	544	12	2010.	331	26
1927.	205	29	1955.	348	13	1983.	541	10	2011.	292	29

Извор: Матичне књиге рођених у Сремској Митровици за период од 1900. до 2011. године

Прилог 28. Укупан број брачно и ванбрачно живорођених у Шапцу

у периоду од 1900. до 2011. године

Година	Брачно	Ванбрачно	Година	Брачно	Ванбрачно	Година	Брачно	Ванбрачно	Година	Брачно	Ванбрачно
1900.	158	8	1928.	277	5	1956.	572	3	1984.	888	11
1901.	174	7	1929.	282	4	1957.	493	1	1985.	820	10
1902.	161	6	1930.	293	6	1958.	528	5	1986.	758	12
1903.	156	6	1931.	274	9	1959.	505	4	1987.	715	9
1904.	157	5	1932.	272	4	1960.	493	2	1988.	693	14
1905.	178	7	1933.	253	5	1961.	530	6	1989.	698	
1906.	148	4	1934.	254	2	1962.	503	5	1990.	628	12
1907.	147	3	1935.	266	3	1963.	559	5	1991.	658	10
1908.	188	8	1936.	272	4	1964.	526	4	1992.	617	16
1909.	172	4	1937.	275	4	1965.	555	3	1993.	587	15
1910.	187	5	1938.	279	5	1966.	522	3	1994.	572	16
1911.	185	9	1939.	285	4	1967.	529	4	1995.	609	17
1912.	200	7	1940.	261	1	1968.	596	3	1996.	588	10
1913.	115	12	1941.	277	1	1969.	637	2	1997.	536	9
1914.	10	6	1942.	300	2	1970.	670	4	1998.	531	8
1915.	5	4	1943.	280	2	1971.	670	5	1999.	532	7
1916.	50	6	1944.	305	3	1972.	711	6	2000.	540	6
1917.	48	5	1945.	324	3	1973.	761	5	2001.	575	7
1918.	55	2	1946.	363	1	1974.	763	6	2002.	550	8
1919.	132	2	1947.	407	2	1975.	767	7	2003.	593	9
1920.	183	4	1948.	425	2	1976.	877	6	2004.	598	9
1921.	245	3	1949.	488	9	1977.	852	8	2005.	554	10
1922.	277	3	1950.	618	2	1978.	966	7	2006.	566	10
1923.	293	4	1951.	541	2	1979.	1033	6	2007.	573	11
1924.	257	3	1952.	492	2	1980.	933	7	2008.	583	12
1925.	307	2	1953.	502	3	1981.	889	9	2009.	564	11
1926.	275	4	1954.	525	2	1982.	903	10	2010.	545	12
1927.	295	3	1955.	591	4	1983.	869	9	2011.	508	13

Извор: Матичне књиге рођених у Шапцу за период од 1900. до 2011. године

Прилог 29. Утицај просечне старости приликом склапања брака на стопу нупцијалитета у Сремској Митровици у периоду од 1900. до 2011. године (модел корелације)

		Нупцијалитет	Просечна старост
Нупцијалитет	Pearson Correlation	1	-.681**
	Sig. (2-tailed)		.000
	N	114	112
Просечна старост	Pearson Correlation	-.681**	1
	Sig. (2-tailed)	.000	
	N	112	112

Извор: Матичне књиге рођених у Сремској Митровици за период од 1900. до 2011. године

Прилог 30. Утицај просечне старости приликом склапања брака на стопу нупцијалитета у Шапцу у периоду од 1900. до 2011. године (модел корелације)

		Нупцијалитет	Просечна старост
Нупцијалитет	Pearson Correlation	1	-.588**
	Sig. (2-tailed)		.000
	N	114	112
Просечна старост	Pearson Correlation	-.588**	1
	Sig. (2-tailed)	.000	
	N	112	112

Извор: Матичне књиге рођених у Шапцу за период од 1900. до 2011. године

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Милица Соларевић рођена је 11.02.1986. године у Сремској Митровици. Основну школу завршила је у Бешенову и Сремској Митровици, као носилац Вукове дипломе и ђак генерације. Митровачку гимназију, друштвено-језички смер, завршава одличним успехом 2005. године. Исте године уписује Природно-математички факултет у Новом Саду, смер професор географије на Департману за географију, туризам и хотелијерство. Основне студије завршава 2009. године, са просечном оценом 10,00 и одбрањеним дипломским радом на тему „Морталитет Бешенова у периоду 1900-2008. године“ са оценом 10. Те године уписује мастер студије на истом смеру и завршава наредне, 2010. године, са просечном оценом 10,00 и одбрањеним мастер радом на тему „Упоредна анализа старења становништва Бачког Петровца и Ковачице“ са оценом 10.

Током студија била је стипендиста Министарства просвете Републике Србије 2006/2007. и 2007/2008. године, стипендиста Фонда за таленте „Атанасије Стојковић“ 2006/2007. и 2007/2008. године и стипендиста Министарства омладине и спорта (Фонд за младе таленте Доситеја) 2008/2009. и 2009/2010. године. За постигнут успех у 2005/2006., 2006/2007., 2008/2009. и 2009/2010. години добија изузетну награду Универзитета у Новом Саду, као и изузетну награду Универзитета у Новом Саду за научни и стручни рад у 2008. години. Године 2010. добија изузетну награду Универзитета у Новом Саду за постигнут успех током студија, а 2011. године добија награду за најбољег студента Природно-математичког факултета.

Докторске студије уписује 2010. године на истом факултету, смер доктор наука – геонауке и полаже све испите предвиђене планом и програмом са просечном оценом 10,00, а током студија постаје стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја (2011-2013).

Од фебруара 2010. године ангажована је као истраживач-приправник на Катедри за Друштвену географију, а од 2013. године као истраживач-сарадник. У јануару 2014. године изабрана је у звање асистента из уже научне области Друштвена географија и запослена на исто место. На основним академским студијама држи вежбе из предмета:

Увод у научни рад, Друштвене основе туризма, Информационе технологије у туризму, Основе ГИС-а, Политичка географија, а на мастер студијама из предмета Регионална политика Европске уније и Примена ГИС-а у друштвено-географским дисциплинама.

Члан је Српског географског друштва и Друштва географа Војводине, Друштва демографа Србије, ГИС центра, а током студија била је и активан члан Друштва младих истраживача „Бранислав Букуров“.

У периоду 2011-2015. године члан је тима на пројекту „Суочавање са изазовима депопулације у Војводини“, финансираног од стране Покрајинског секретаријата за науку и технолошки развој, а од 2016. године део је тима на пројекту "Етничке групе Војводине у 21. веку – стање и перспективе одрживости", финансираног од стране исте институције. Била је један од реализатора акредитованог семинара „Веб Гис и геонауке“, одобреног за академску 2014/2015. и 2015/2016. годину, по конкурс у Завода за унапређење образовања и васпитања.

Учествовала је на многобројним научним конференцијама, аутор је и коаутор неколико научних радова.

Stankov, U., Klaučo, M., Dragičević, V., Vujičić, M. D., **Solarević, M.** (2016). Assessing land-use changes in tourism area on the example of Čajetina municipality (Serbia). *Geographica Panonica*, 20(2): 105-113.

Solarević, M., Đurđev, B., Dunjić, J. (2015). The factors of fertility decline in Vojvodina province - case study of Sremska Mitrovica. Demobalk conference „The population of the Balkans at the dawn of the 21st century”, 21-21 October, Ohrid, Former Yugoslav Republic of Macedonia

Dunjić, J., **Solarević, M.**, Đerčan, B. (2015). Socio-demographic changes of households in the municipality of Aleksandrovac in the period from 1948 to 2011. Demobalk conference „The population of the Balkans at the dawn of the 21st century”, 21-21 October, Ohrid, Former Yugoslav Republic of Macedonia

Станков, У., **Соларевић, М.**, Драгићевић, В. (2015). Динамика просторне аутокорејације долазака туриста у Србији. Зборник радова са 4. Српског конгреса географа са међународним учешћем „Достигнућа, актуелности и изазови географске науке и праксе“, Копаоник, 2: 279-284

Ђерчан, Б., Бубало-Живковић, М., Лукић, Т., **Соларевић, М.** (2014). Демографске карактеристике и задовољство животом у насељима фрушкогорске регије: студија случаја Бешеново. Зборник Матице српске за друштвене науке, 148(3): 559-570

-
- Соларевић, М.,** Дуњић, Ј., Соларевић, С., Кржа, В. (2013). Могућности примене принципа интересантности и атрактивности у настави географије. Зборник радова Департмана за географију, туризма, и хотелијерство, 42: 48-60
- Solarevic, M.,** Djurdjev, B., Arsenovic, D. (2012). The population aging in Slovak settlements in Vojvodina; the example of Backi Petrovac and Kovacica. *Geographica Timisiensis*, 21(1): 37-60
- Djercan, B. , Bubalo-Zivkovic, M., Lukic, T., **Solarevic M.** (2012). Regional-demographic problems of the border villages of Srem. *Geographica Timisiensis*, 21(2), on-line first (ISSN (on-line): 2248 – 1877)
- Соларевић, М.,** Ђерчан, Б. (2012). Бешеново-добар пример решења водоснабдевања. Зборник радова Департмана за географију, туризам и хотелијерство, 41: 42-59
- Solarevic, M.,** Djurdjev, B., Djercan, B. (2012). Mortality of Besenovo in the period 1900-2008 year. International Conference “Territorial Dynamics and Sustainable Development. European Perspectives”, Timișoara, 25
- Cvetanović, M., Ђерчан, Б., **Solarević M.** (2010). You may now kiss the bride - average age at marriage in Vojvodina during the 20th century. Conference “2nd Demographic Conference of Young Demographers”, “Actual Demographic Research of Young Demographers (not only) in Europe”, Prague

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ПРИРОДНО МАТЕМАТИЧКИ ФАКУЛТЕТ
ДЕПАРТМАН ЗА ГЕОГРАФИЈУ, ТУРИЗАМ И ХОТЕЛИЈЕРСТВО

КЉУЧНА ДОКУМЕНТАЦИЈСКА ИНФОРМАЦИЈА

Редни број:

РБР

Идентификациони број:

ИБР

Тип документације:

ТД

Монографска документација

Тип записа:

ТЗ

Текстуални штампани материјал

Врста рада:

ВР

Докторска дисертација

Аутор:

АУ

Милица Соларевић

Ментор:

МН

проф. др Бранислав С. Ђурђев

Наслов рада:

НР

Опадање фертилитета у Сремској
Митровици и Шапцу

Језик публикације:

ЈП

Српски / ћирилица

Језик извода:

ЈИ

Српски

Земља публикације:

ЗП

Република Србија

Уже географско подручје:

УГП

Аутономна Покрајина Војводина

Година:

ГО

2016.

Издавач:

ИЗ

Ауторски репринт

Место и адреса: МА	Природно-математички факултет, Трг Доситеја Обрадовића 3, 21000 Нови Сад
Физички опис рада: ФО	16 поглавља, 236 страна, 4 табеле, 53 графикана, 1 карта, 1 слика, 224 референце, 30 прилога
Научна област: НО	Географија
Научна дисциплина НД	Демографија
Предметна одредница / кључне речи: ПО	Сремска Митровица, Шабац, фертилитет, нупцијалитет
УДК:	
Чува се: ЧУ	Библиотека Департамента за географију, туризам и хотелијерство, Трг Доситеја Обрадовића 3, 21000, Нови Сад
Извод: ИЗ	

Предмет истраживања докторске дисертације је опадање фертилитета у насељима Сремска Митровица и Шабац, односно историјско-демографска компаративна анализа опадања фертилитета и услова деловања сродних варијабли (пре свега нупцијалитета) од 1900. до 2011. године. Циљ докторске дисертације је да се прикажу, анализирају и упореде варијабле и сви релевантни чиниоци кретања и особина фертилитета у Сремској Митровици и Шапцу у посматраном периоду. Задатак дисертације да паралелно прикаже различите демографске трендове ових насеља, да утврди историјску условљеност разлика, статистичку међузависност параметара фертилитета, нупцијалитета и диворцијалитета, али и остави довољно простора за претпостављање будућих трендова на основу временског обухвата више од једног века. Методологија истраживања је базирана на релевантним мерама за обраду и анализу фертилитета и нупцијалитета, као на додатним статистичким методима.

Резултати су показали да су се транзиција фертилитета и нупцијалитета различито одвијале и у другачијим интензитетима у овим насељима, па је тако и веза између свих варијабли имала различит интензитет. Утврђено је да су различити историјски, односно културни и геополитички оквири, имали утицај на прихватање норми у свим сферама живота, па тако и у сфери репродуктивних и брачних норми. Традиционалнија и отворенија средина, етничка и верска хомогеност, развој у оквирима друштва и државе високог фертилитета, наспрам модерније, западно оријентисане средине, са композитном етничком и верском структуром, уз нискофертилитетни и затворенији оквир репродукције и брачности, услови су који су дали печат демографском развоју ова два насеља.

Датум прихватања теме:

20.11.2014.

ДП

Датум одбране:

ДО

Чланови комисије:

1. Др Милка Бубало-Живковић, ванредни професор, Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Нови Сад; председник комисије
2. Др Бранислав С. Ђурђевић, редовни професор, Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Нови Сад; ментор
3. Др Мирјана Девеџић, редовни професор, Универзитет у Београду, Географски факултет, Београд, члан комисије

UNIVERSITY OF NOVI SAD
FACULTY OF SCIENCE
Department of geography, tourism, and hotel management

KEY WORDS DOCUMENTATION

Accession number:

ANO

Identification number:

INO

Document type:

DT

Monograph documentiom

Type of record:

TR

Textual printed material

Contents code:

CC

Author:

AU

Milica Solarević

Mentor:

MN

PhD Branislav S. Đurđev

Title:

XI

Fertility decline in Sremska Mitrovica
and Šabac

Language of text:

LT

Serbian / Cyrilic

Language of abstract:

LA

Serbian/English

Country of publication:

CP

Republic of Serbia

Locality of publication:

LP

Autonomous Province of Vojvodina

Publication year:

PY

2016.

Publisher:

PU

Autor's reprint

Publication place: PP	Faculty of Sciences, Trg Dositeja Obradovića 3. 21000 Novi Sad
Physical description: PD	16 chapters, 236 pages, 4 tables, 53 charts, 1 map, 1 photo 224 references, 30 appendices
Scientific field: SF	Geography
Scientific discipline: SD	Demography
Key words: KW	Sremska Mitrovica, Šabac, fertility, nupciality
Note:	None
Holding data: HD	Library of Department of Gheography Tourism and Hotel managment, Novi Sad

Abstract:
AB

Topic of doctoral thesis is fertility decline in settlements such as Sremska Mitrovica and Šabac, or rather historical-demography comparative analysis of fertility decline and conditions in which affine variables (primarily nupciality) operate in period of 1900 to 2011. Main aim is to show, analyze and compare variables, as well as all relevant factors of fertility trend in observed period for Sremska Mitrovica and Šabac. Given task is to show in parallel way different demographic trends for mentioned settlements and to determine historical differences conditionality, statistical correlation of fertility parameters, nupciality and divorciality, but leave enough space for next assumptions in future trends for given period of one century. Research methodology is based on relevant measures for fertility and nupciality processing and analysis, as well as on additional statistical methods.

Results have shown that fertility and nupciality transition occurred with different intensity in mentioned settlement, and because of that link between variables had different intensity. It has been found that different historical, or rather cultural and geo-political circumstances influenced acceptance of norms in all life spheres, like reproductive and matrimony sphere of life. More traditional and open-minded surrounding, ethnic and religious homogeneity, development in countries and societies with high fertility, versus more modern surrounding oriented towards west, with composite ethnic and religious structure, with low fertility and more closed framework for reproduction and matrimony, circumstances which gave demographic stamp on development of mentioned two settlements.

Accepted by the Scientific Board on:

20.11.2014.

Defended:

Thesys Defend Board:

1. PhD Milka Bubalo-Živković, associate professor, University of Novi Sad, Faculty of Sciences, Novi Sad, president
2. PhD Branislav S. Đurđev, full professor University of Novi Sad, Faculty of Sciences, Novi Sad, mentor
3. PhD Mirjana Devedžić, full professor, University of Belgrade, Faculty of Geography, Belgrade, member